

Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici
FILOZOFICKÁ FAKULTA
Katedra histórie

Michal Šmigel' a kol.

Utečenci na Slovensku

Historická skúsenosť krajiny s utečeneckými
vlnami v 20. storočí

 BELIANUM

Banská Bystrica 2024

Publikácia je výstupom z grantového projektu

VEGA č. 1/0639/20 „*Utečenci na Slovensku. Historická skúsenosť krajiny s utečeneckými vlnami v 20. storočí*“

Editori:

prof. PhDr. Michal Šmigel', PhD.

Mgr. Patrik Kunec, PhD.

Autori:

prof. PhDr. Michal Šmigel', PhD.; Mgr. Patrik Kunec, PhD.;

Mgr. Patrícia Schleiermacher; doc. PhDr. Ľubica Harbul'ová, CSc.;

prof. PhDr. Martin Hetényi, PhD.; doc. PhDr. Jiří Friedl, PhD.;

PhDr. Milica Majeriková-Molitoris, PhD.; doc. PhDr. Marek Syrný, PhD.

Recenzenti:

prof. PhDr. Pavol Tišliar, PhD.

prof. Vjačeslav Meňkovskij, DrSc.

Jazyková korektúra:

prof. PaedDr. Miroslav Kmeť, PhD.

Mgr. Jana Karcolová, PhD.

Všetky práva vyhradené

1. vydanie

Banská Bystrica 2024

Vydavateľ:

BELIANUM. Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela

v Banskej Bystrici

Edícia: Filozofická fakulta

ISBN 978-80-557-2225-2

<https://doi.org/10.24040/2024.9788055722252>

Táto publikácia je šírená pod licenciou Creative Commons Attribution 4.0 International Licence CC BY (uvedenie autora).

OBSAH

Na úvod	5
Vybrané príklady fenoménu nútených migrácií v období novoveku (cca 1500 – 1900)	
<i>Patrik Kunec</i>	9
Vojnoví utečenci v Rakúsko-Uhorskej monarchii v rokoch 1914 – 1918	
<i>Michal Šmigel' – Patrícia Schleiermacher</i>	37
Ruská a ukrajinská emigrácia na Slovensku v rokoch 1920 – 1939	
<i>Lubica Harbuľová</i>	95
Hlavné faktory migračných pohybov z Maďarska po prvej Viedenskej arbitráži v roku 1938 (na príklade nitrianskeho regiónu)	
<i>Martin Hetényi</i>	111
Ukrajinskí utečenci na Slovensku (1944 – 1945)	
<i>Michal Šmigel'</i>	131
Utečenci z hornej Oravy a severného Spiša a ich osídlenie na povojnovom Slovensku (1945 – 1946)	
<i>Milica Majeriková-Molitoris</i>	171
Utečenci z Poľska (1945 – 1948)	
<i>Jiří Friedl</i>	197
Politicky motivovaná emigrácia zo Slovenska po roku 1945	
<i>Marek Syrný</i>	219
Autori	245
Summary	247

NA ÚVOD

Ľudia sú v pohybe od najstarších čias. Migrácie – teda premiestňovanie sa jednotlivcov, špecifických skupín obyvateľstva, či celých kmeňov a etník v priestore, zvyčajne cez hranice krajín alebo regiónov a s cieľom dočasného alebo trvalého usídlenia – sú trvalým javom ľudských dejín. Migrácia môže byť dobrovoľná a nútená, vnútroštátna a medzinárodná, dočasná a cirkulárna, ničivá a aj prínosná. Ide o komplexný a dynamický proces. V každom prípade je pevnou súčasťou dejín ľudstva a priťahuje pozornosť odborníkov z viacerých vedných disciplín. Záujem o výskum fenoménu migrácií je nepochybne spojený s 20. storočím, keďže v jeho priebehu sa odohrali najväčšie presuny obyvateľstva, aké v dejinách ľudstva poznáme. Britský spisovateľ a kritik J. Berger nazval 20. storočie *„storočím utečenectva, migrácie, exodu a zmiznutia: storočím, keď ľudia museli bezmocne sledovať, ako ich susedia miznú za horizontom“*. Migrácia – a v rámci nej aj problematika utečenectva – sa zaradili na konci minulého storočia medzi významné výskumné témy, predovšetkým ako reflexia na odchádzajúce 20. storočia.

„Krátke“ a „utečenecké“ 20. storočie bolo započaté Veľkou vojnou (1914 – 1918). Stala sa novátorkou v mnohých rovinách spoločenskej existencie – v oblasti vojenských technológií, propagandy, manipulácie s verejnosťou a jej mienkou, ako aj vo sfére ľudskej bezohľadnosti. Prvýkrát predviedla svetu fenomén masovej migrácie ľudí, ktorá mala vážne sociálne, politické a humanitárne konzekvencie. Počas vojny sa mnoho ľudí stalo utečencami v dôsledku vojenských operácií, zničených obydľí, genocíd a násilia medzi národmi a etnickými skupinami. Tento fenomén sa stal predzvesťou ďalších veľkých migračných a utečeneckých kríz. To, čo „predviedla“ Veľká vojna, ovplyvnilo celé 20. storočie.

Utečenec je osoba, ktorá bola nútená opustiť svoju domovinu, resp. krajinu pôvodu, z dôvodu oprávneného strachu z prenasledovania, a to na základe rasy, náboženstva, národnosti, príslušnosti k určitej sociálnej skupine alebo politických názorov. Prenasledovanie osôb nastáva väčšinou v krízových obdobiach a prelomových (revolučných) udalostiach, pri zmenách režimu, kedy nastáva útlak prívržencov starého režimu. Osobitnú skupinu predstavujú vojnoví utečenci, ktorí utekajú zo strachu pred postupujúcim nepriateľom a frontovými bojiskami, svojvôľi okupácie a surovými represiami. Ekonomické dôvody

v tomto prípade zohrávajú menšiu a vo väčšine prípadov žiadnu úlohu (teda na rozdiel od migranta). Migranti často opúšťajú svoju krajinu z ekonomických dôvodov alebo kvôli lepším životným podmienkam, zatiaľ čo utečenci sú prinútení opustiť krajinu kvôli prenasledovaniu alebo vážnym hrozbám pre ich život, slobodu, bezpečnosť. Dobrovoľnosť utečeneckého pohybu je len v tom zmysle, že si môžu vybrať presný okamih a miesto ich odchodu. Utečenec prestáva byť utečencom len v prípade, že sa mu podarilo etablovať v novej krajine, pričom je už z jeho spôsobu života zrejmé, že sa nemieni vrátiť k pôvodnému životu. Vo väčšine prípadov ostávajú utečenci naviazaní na svoju krajinu pôvodu citovými, či politickými väzbami a preferujú navrátenie.

Problematika utečenectva sa zrodila so samotným utečenectvom a už po Prvej svetovej vojne sa stala predmetom štúdií a diskusií na medzinárodnej úrovni. Ženevská dohoda o utečencoch (1921) predstavovala základný krok k systematickému skúmaniu práv utečencov v medzivojnovom období. Druhá svetová vojna mala zásadný vplyv na ďalší rozvoj skúmania problematiky utečencov. V druhej polovici minulého storočia sa začali formulovať teoretické a empirické prístupy na skúmanie príčin utečenectva, jeho dopadov na spoločnosti a štáty, ako aj na zaobchádzanie s utečencami v právnom a humanitárnom kontexte. Dnes je to už komplexná výskumná oblasť, ktorá si vyžaduje integrované prístupy a globálnu spoluprácu.

Skúmanie utečeneckej problematiky ako samostatného sociokultúrneho javu má najmä v západnej historickej vede už dlhú tradíciu a aj významné vedecké výsledky. Ale aj napriek tomu „veľkou témou“ sa utečenectvo stalo na konci 20. a začiatkom 21. storočia v súvislosti so stým výročím Veľkej vojny, a to predovšetkým v strednej a východnej Európe. V ostatných troch desaťročiach sa objavili početné štúdie a monografie, ktoré boli venované rôznym problémom utečenectva v jeho rozmanitých podobách. Bol to aj podnet pre slovenskú historiografiu.

Predkladaná publikácia je produktom ideového zámeru, ktorý sa zrodil na Katedre histórie Filozofickej fakulty Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici v roku 2019 ako reflexia trendov v strednej a východnej Európe ohľadom problematiky utečenectva. Vytýčil sa cieľ – spracovať utečenecké vlny, ktoré zasiahli Slovensko v 20. storočí; oživiť historickú pamäť o utečenectve; vytvoriť vedeckú platformu, ktorá by spojila úsilie (nielen) slovenských historikov v tejto otázke; prispieť k celkovému prehĺbeniu úrovne znalosti problému v širšom medzinárodnom kontexte. Keď myšlienka dozrievala a následne sa aj

vyformovala do podoby vedeckého projektu, ktorý v roku 2019 podporila Vedecká grantová agentúra MŠVVaŠ Slovenskej republiky (ako projekt VEGA č. 1/0639/20), netušilo sa, že o pár rokov krajinu zasiahne ďalšia utečenecká vlna zo susednej Ukrajiny (pod vplyvom ruskej bezprecedentnej agresie v roku 2022). Spätne sa teda potvrdil fakt, že téma je nielen žiadúca, ale aj mimoriadne aktuálna.

Táto publikácia je pokusom o ucelenejší analyticko-syntetický pohľad na utečenecké vlny, ktorým čelilo Slovensko v 20. storočí (presnejšie v prvej polovici 20. storočia). Je zameraná na objasnenia pôvodu utečeneckých migrácií a vysporiadania sa Slovenska s nimi v uvedenom období. V jednotlivých príspevkoch sú skúmané a interpretované podnety a podoby jednotlivých utečeneckých vln smerujúcich na (cez) Slovensko, sú v nich analyzované prípravné a realizačné procesy v rámci prijatia/neprijatia/vyhostenia utečencov na Slovensku, štátno-bezpečnostné opatrenia, ako aj zapojenie domácich štátnych i mimovládnych inštitúcií a medzinárodných organizácií. Niektoré príspevky sú venované aj zmapovaniu utečeneckých trás (v prípade tzv. tranzitných utečeneckých vln), ohlasom obyvateľov Slovenska na utečencov (ich postojov a prejavov) a dopadom na krajinu (z hľadiska bezpečnostného, ekonomického, spoločenského atď.).

Úvodná štúdia približuje (na vybraných príkladoch) problematiku nútených európskych migrácií v období novovekých dejín – od počiatku 16. storočia do prelomu 19. a 20. storočia. Po nej nasledujú štúdie skúmajúce skúsenosti Slovenska s utečeneckými vlnami v prvej polovici 20. storočia. Otvára sa otázka vojnových utečencov v Rakúsko-Uhorsku v čase Prvej svetovej vojny a problematika ruskej a ukrajinskej emigrácie na Slovensku v medzivojnovom období (1920 – 1939). Ďalšie štúdie približujú: situáciu slovenských utečencov z teritórií južného Slovenska okupovaných Maďarskom po prvej Viedenskej arbitráži v roku 1938 (na príklade nitrianskeho regiónu); utečeneckú vlnu z územia ZSSR (najmä západnej Ukrajiny) na Slovensko v roku 1944; problematiku utečencov (Slovákov) z hornej Oravy a severného Spiša a ich osídlenie na povojnovom Slovensku (1945 – 1946); emigráciu z Poľska v rokoch 1945 – 1948, resp. kategórie utečencov z Poľska, ktorí prechádzali česko-slovenským územím, alebo hľadali v povojnovom Československu záchranu. V druhej polovici 20. storočia už nečelilo Slovensko vonkajšej imigrácii, čo bolo dôsledkom uzavretosti Východného bloku pod hegemoniou Sovietskeho zväzu. Naopak, utečencami sa stali občania Československa – tisíce z nich utkali z komunistami spravovanej krajiny

po roku 1948 a po roku 1968 (až do pádu režimu). Posledná štúdia tejto publikácie je tak venovaná politicky motivovanej emigrácii zo Slovenska po roku 1945.

Predpokladáme, že výsledky zrealizovaného vedeckého projektu, zverejnené v tomto zborníku, budú využiteľné v niekoľkých rovinách. Predovšetkým uskutočnený výskum problematiky utečenec-kých migrácií, ktoré sa prehnali Slovenskom v 1. polovici 20. storočí, predstavuje vedomostnú platformu, na ktorej možno budovať ďalší výskum – rozšírením, resp. hlbším ponorom do problematiky, skúmaním ďalších aspektov atď. Získané poznatky majú však širokospektrálne uplatnenie v celkovom úsilí o formovanie historického povedomia a historickej pamäti spoločnosti. Sú bezprostredne využiteľné (v aplikovanej forme) v edukačnom procese na vysokých a stredných školách. Použiteľné sú aj pri formovaní vedomostnej úrovne širšej verejnosti, prostredníctvom mimovládnych a spoločenských organizácií, mediálnej sféry atď., ktorým historické rozpracovanie predmetnej problematiky doteraz chýbalo, a tak nemali možnosť oprieť sa o hodnoverný historický informačný zdroj.

Michal Šmigel' – Patrik Kunec

VYBRANÉ PRÍKLADY FENOMÉNU NÚTENÝCH MIGRÁCIÍ V OBDOBÍ NOVOVEKU (CCA 1500 – 1900)*

Patrik Kunec

Migrácie, teda zámerné premiestňovanie sa jednotlivcov, špecifických skupín obyvateľstva či celých kmeňov a etník v priestore, sú trvalým javom ľudských dejín, ktorý je už niekoľko desaťročí v centre vedeckého záujmu historikov na celom svete. Od konca druhej svetovej vojny narastal záujem o výskum fenoménu migrácií a postupne sa stal veľkou témou historického bádania. Súviselo to azda aj s faktom, že povojnové obdobie bolo charakterizované azda najväčšími presunmi ľudí v dovtedajšej histórii, ktoré vrcholila v našej súčasnosti utečeneckými vlnami obyvateľov tretích krajín do bohatších štátov Európy a Severnej Ameriky. Pravdepodobne v každej národnej historiografii sa v poslednom polstoročí objavili početné štúdie a monografie, ktoré boli venované parciálnym problémom fenoménu migrácií v jeho rozmanitých podobách. Bolo tomu tak aj v slovenskej historiografii, ktorá sa zamerala najmä na tému pracovnej (ekonomickej) migrácie státisícov Slovákov do zahraničia, s jej vrcholom zhruba v období rokov 1870 – 1920, prípadne na tému vnútornej migrácie Slovákov v rámci osídľovania južnej časti Uhorska (osídľovanie tzv. Dolnej zeme).¹ Z nedávnej slovenskej histórie záujem vzbudzovali najmä odsuny a presídlenia menšinového obyvateľstva Slovenska v prvých po-vojnových rokoch (1945 – 1948) a emigrantské vlny smerujúce z Československa na západ Európy po prelomových politických udalostiach v rokoch 1948 a 1968. Postupne sa aj u nás začína pozornosť historikov obracať k téme nútených migrácií, ktoré boli

* Štúdia je výstupom z projektu VEGA č. 1/0639/20 „Utečenci na Slovensku. Historická skúsenosť krajiny s utečeneckými vlnami v 20. storočí“.

¹ Výsledkom tohto staršieho bádania je najmä dvojdielna syntéza z pera kolektívu autorov pod vedením Jána Siráckeho a Františka Bielika: SIRÁCKY, Ján a kol.: *Slováci vo svete 1*. Martin: Matica slovenská, 1980, 304 s., BIELIK, František a kol.: *Slováci vo svete 2*. Martin: Matica slovenská, 1980, 320 s. Pendantom k tejto prvej syntéze poznatkov o migráciách Slovákov je šesťzväzková edícia súkromných prameňov (korešpondencie súkromných osôb) s názvom *Slovenské vyst'ahovalectvo. Dokumenty*, ktorú edične pripravili historici Elo Rákoš, František Bielik a Claude Baláž (vychádzala v rokoch 1969 – 2015). Za posledných tridsať rokov vyšlo na Slovensku niekoľko parciálnych monografií k rôznym typom migrácií v slovenských dejinách, ale iba výnimočne sa dotýkali problematiky nútených migrácií v novovekých dejinách, ktorým je venovaná prítomná štúdia.

v minulosti vyvolané (vynútené) štátnou alebo cirkevnou mocou, najčastejšie z politických alebo náboženských dôvodov.

Migrácie sú v súčasnosti témou širokého interdisciplinárneho skúmania, pozornosť im venujú nielen historici, ale aj politológovia, sociológovia, ekonómovia alebo psychológovia (v jednotlivých subdisciplínach týchto spoločenských vied). Z hľadiska ich rôznorodého charakteru majú migrácie rozličné príčiny, odlišný priebeh či podobu, a tiež rozmanitý politický, sociálny, kultúrny alebo všeobecne civilizačný význam. Všetci vedci skúmajúci migrácie sa zhodujú na tom, že sú konštantným prvkom dejinného vývoja ľudstva a do istej miery prispievajú aj k dynamike dejín. Metodológia výskumu migrácii je už detailne rozpracovaná a z tohto dôvodu nie je/nemôže byť predmetom tohto stručného úvodu.²

Cieľom úvodnej štúdie je priblíženie v stručnej podobe – v podstate na pár vybraných príkladoch – problematiky nútených migrácií v období novovekých dejín, teda od počiatku 16. storočia do prelomu 19. a 20. storočia. Zámerom je poukázať na fakt, že núteným migráciám v priebehu 20. storočia predchádzali viaceré menšie (vy)nútené migrácie, ktoré mali nielen rôzne príčiny, priebeh a dôsledky, ale zasahovali aj početné skupiny obyvateľstva, často v podobe opakovaných utečeneckých vln. Vybrali sme niekoľko príkladov nútených migrácií rôznych etník, náboženských spoločenstiev a sociálnych skupín, ktoré museli opustiť domovskú krajinu a hľadať azyl, či už prechodný alebo trvalý, v cudzích krajinách.

Nútené migrácie (angl. *forced migrations*) sú väčšinou v odborných prácach rozdelené podľa toho, či boli vyvolané na základe priameho alebo nepriameho podnetu. Pod priamo vyvolanými sa rozumejú tie, ktoré boli realizované z dôvodu otvoreného prenasledovania alebo perzekúcií vládnuou mocou a mali aj zákonný podklad (kráľovské

² K problematike migrácií existuje také množstvo odbornej literatúry, že nie je v silách jednotlivca ju spracovať. Pre slovenského čitateľa je najdostupnejšou prehľadovou prácou pokus o syntézu fenoménu migrácií prebiehajúcich v posledných dvoch storočia: BADE, Klaus J.: *Evropa v pohybu: Evropské migrace dvou staletí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2005, 499 s. Pre potreby vytvorenia tejto štúdie sme siahli aj po kolektívnom diele encyklopedického charakteru: BADE, Klaus J. – EMMER, Pieter C. – LUCASSEN, Leo – OLTMER, Jochen (eds.): *The Encyclopedia of Migration and Minorities in Europe from the 17th century to the present*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011, xxxix + 768 s. Táto encyklopedická syntéza o migračných pohyboch za posledných viac ako 300 rokov obsahuje aj výstižnú metodologickú kapitolu „Terminologies and concepts of migration research“ (s. xxv – xxxix). Zaujímavý úvod k téme migrácií poskytuje aj práca WALASZEK, Adam: *Migracje Europejczyków 1650 – 1914*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2007, s. 17-34 [kapitola „Migracje w historii Europy“].

alebo vládne nariadenia, edikty, právne normy). Pod nepriamymi nútenými migráciami sa zvyčajne rozumejú tie, ktoré boli vyvolané zhoršením postavenia niektorých skupín obyvateľstva, ich ohrozením vo vojenských konfliktoch alebo revolučnými udalosťami, prípadne animizitou zo strany väčšinového obyvateľstva. V nami sledovanom období nemali ešte nútené migrácie podobu organizovaného vysídlenia či presunu vybraných skupín obyvateľstva, skôr išlo o živelné odchody či priamo úteky perzekvovaných skupín obyvateľstva z dôvodu priameho, právne definovaného a vymáhaného vypudenia, alebo z dôvodu viac či menej otvorenej perzekúcie zo strany svetských alebo cirkevných orgánov, prípadne zo strany majoritnej populácie.

Hneď na úvod môžeme konštatovať, že nútené migrácie boli v období rokov 1500 – 1750 dominantne vynútené hlavne z náboženských dôvodov a v období vymedzenom zhruba rokmi 1750 – 1900 zase z politických dôvodov. Ekonomickú (pracovnú) migráciu nevnímame ako vynútenú vonkajšími silami alebo faktormi, pretože sa k nej ľudia uchylujú dobrovoľne – hoci pod vplyvom zhoršených životných podmienok. Pod (vy)nútenými migráciami sa zvyčajne rozumejú úteky skupín obyvateľov pred represáliami väčšinového obyvateľstva alebo ich vyhnanie či vypudenie na základe priameho vládneho rozhodnutia alebo nátlaku. Do druhej kategórie spadajú aj oficiálne (úradné) vyhostenia, vysídlenia či deportácie, ako aj nútené repatriácie a organizované výmeny obyvateľstva.³ Často k núteným migráciám dochádzalo v priebehu vojenských konfliktov alebo krátko po ich skončení (išlo najmä o deportácie alebo výmeny obyvateľstva medzi štátmi). V období raného novoveku boli nútené migrácie skôr dôsledkom náboženskej neznášanlivosti a živelných útekov pred perzekúciami zo strany nových alebo nanovo reštaurovaných politických režimov. Na nasledujúcich stranách si priblížime niekoľko historických udalostí, ktoré sú spojené s rôznymi podobami nútených migrácií.

Náboženská intolerancia a perzekúcie nekresťanského obyvateľstva v Európe ako príčiny nútených migrácií

V období raného novoveku (zhruba od polovice 15. storočia po koniec 18. storočia) sa pomerne často stretávame s masovými emigráciami menších i väčších skupín obyvateľstva, ktoré boli zapríčinené represáliami pramenciami z náboženskej intolerancie. Vyhostenie menšinových vierovyznaní z istého štátneho územia bolo formou zostrenej perzekúcie, ktorú realizovali predstavitelia svetskej moci, inšpi-

³ WALASZEK, A.: *Migracje Europejczyków 1650 – 1914*, s. 31.

rovaní alebo priamo vyzvaní mocou cirkevnou. Spojenie katolíckej cirkvi s predstaviteľmi centrálnej vlády s cieľom eliminovať nekresťanské vierovyznania viedlo k prenasledovaniu najmä dvoch vierovyznaní – židovského a moslimského (islamu). Panovníci krajín, na území ktorých žila židovská a moslimská menšina, často na základe vlastného náboženského presvedčenia, ale aj na základe priamych výziev najvyšších cirkevných kruhov, vydávali represívne nariadenia či zákonné normy, ktoré nariaďovali príslušníkom nekresťanských náboženstiev buď konverziu na kresťanstvo alebo nútený odchod z krajiny. Tieto nariadenia spúšťali vlny masových migrácií, ktoré viedli k presunom desaťtisíc či – v dlhšom chronologickom trvaní niekoľkých desaťročí – až státisíc ľudí. Nezriedka pritom došlo aj k negatívnym dôsledkom pre samotnú svetskú moc alebo krajinu, z ktorej nekresťania pod nátlakom odchádzali. Citeľné straty zaznamenalo najmä hospodárstvo, konkrétne remeselná výroba a obchod v danej krajine, prípadne s odchodom bohatších jednotlivcov prichádzala krajina o finančný kapitál. Odchod početných príslušníkov inteligencie oslaboval kultúrno-intelektuálnu úroveň konkrétneho spoločenstva ako celku.

Asi najväčšiemu perzekučnému tlaku, ktorý vyústil do masovej a dlhodobej nútenej migrácie veľkých skupín obyvateľstva, čelili v ranom novoveku príslušníci židovskej viery, či už patrili k sefardskej vetve alebo k aškenázskej.⁴ Ich náboženské prenasledovanie, často prameniace z negatívneho vnímania Židov v kresťanskej vierouke, bolo v období stredoveku a novoveku realitou vo väčšine západo- a stredoeurópskych krajín už od 11. storočia a pretrvalo až do polovice 18. storočia. Vo vrcholnom stredoveku boli napríklad aškenázski Židia na základe panovníckych rozhodnutí vyhnaní z Anglicka (1290) a neskôr z Francúzska (1306 kráľom Filipom IV. Pekným). Vo Francúzsku boli Židia v rokoch 1348 – 1349 priamo obviňovaní zo vzniku morovej epidémie a v niekoľkých mestách došlo k ich vyhladeniu (napr. v Toulone alebo v Štrasburgu, ktoré však v tom čase patrilo do zväzku Svätej ríše rímskej). V čase trvania morovej epidémie dochádzalo k početným útokom na príslušníkov židovských komunít, a to v celej Európe. K útokom na Židov, ktoré sú označované v súčasnosti ruským termínom *pogromy*, dochádzalo počas celého novoveku a vyvrcholili v polovici 20. storočia pokusom o ich úplnú extermináciu

⁴ Len stručne uvedieme, že sefardskí Židia žili najmä na Pyrenejskom polostrove a v niektorých častiach severnej Afriky, kým aškenázski Židia sídlili v stredoveku v oblasti Francúzska, Rímsko-nemeckej ríše, na talianskych územiach a v strednej Európe (aj v Českom a Uhorskom kráľovstve).

v Európe nacistickým režimom (holokaust). Samozrejme, Židia sa pred útokmi zo strany väčšinových komunít – a často ešte viac po vlne pogromov – snažili z krajín, v ktorých čelili útokom, odísť. Ich presun do oblastí s nábožensky tolerantnejším prostredím bol častý ako v stredoveku, tak aj po celé trvanie raného novoveku.

Početné židovské komunity tzv. sefardských Židov žili koncom stredoveku na Pyrenejskom polostrove, najmä v Kastílskom a Aragónskom kráľovstve. Práve tam sa v roku 1391 odohrali krvavé pogromy, na základe ktorých Židia v snahe zachrániť si životy prechádzali na kresťanskú vieru.⁵ Mnohí už v tomto období radšej opúšťali územia, kde sa stretli s krvavými perzekúciami a vydávali sa smerom na východ, teda na územie talianskych mestských štátov a kniežatstiev, prípadne na územie Svätej ríše rímskej národa nemeckého, kde na prelome 14. a 15. storočia vládla tolerantnejšia atmosféra. Situácia sa v Španielsku (po zjednotení Kastílie a Aragónska v roku 1479) pre Židov zhoršila v roku 1481, keď začala v krajine pôsobiť inkvizícia. Mala podobu cirkevných súdov, ktorých úlohou bolo bdieť nad čistotou kresťanskej viery a bojovať proti tým, ktorí ju podľa mienky cirkvi ohrozovali. Za nepriateľov kresťanstva boli, samozrejme, v Španielsku prehlásení nekresťania – teda sefardskí Židia, a tiež moslimovia. Inkvizičné súdy proti nim začali viesť individuálne i skupinové procesy, ale ich masový exodus zo Španielska vyvolalo nariadenie samotného panovníckeho páru Izabely Kastílskej a Ferdinanda Aragónskeho. Ediktom z 31. marca roku 1492, teda krátko po dobytí posledného zvyšku Granadského emirátu – samotného mesta Granada (začiatok januára 1492), katolícke veličenstvá nariadili všetkým Židom, aby do troch mesiacov prijali krstom kresťanstvo, alebo v prípade jeho odmietnutia opustili do stanovenej lehoty kráľovstvo.⁶ Odhaduje sa, že v prvej migračnej vlne ešte v priebehu roku 1492 Španielske kráľovstvo opustilo okolo 100 000 Židov.⁷ Židia odišli do Portugalska, kde mohli ostať len dočasne, na územie Osmanskej ríše (najmä do Istanbulu a väčších prístavných miest, ako boli napríklad Thessaloniki), a tiež do niektorých tolerantnejších talianskych pobrežných miest

⁵ ISRAEL, Jonathan I.: *Żydzi europejscy w dobie merkantylizmu (1550–1750)*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 2009, s. 32.

⁶ LOYOZA, Marques de: *Historia de España*. Tomo tercero. Barcelona: Salvat edito-res, 1973, s. 80 a 98.

⁷ Počet je veľmi približný – najčastejšie variuje medzi 70 000 ako dolnou hranicou a 120 000 ako hornou hranicou. ROITMAN, Jessica V.: Sephardim in Europe in the early modern period. In: *The Encyclopedia of migration and minorities in Europe from the 17th century to the present*, s. 672.

(Ancona, Livorno, Benátky).⁸ V tom istom roku, ako v Španielsku, boli Židia vyhnaní aj z ostrovov Sicília a Sardínia. V priebehu 16. storočia zo Španielska odišli ďalšie desaťtisíce Židov a moslimov, často aj takých, ktorí vo viere na lepšie zaobchádzanie prijali kresťanský krst (špan. *conversos*).

K prenasledovaniu Židov dochádzalo aj v iných európskych krajinách a dotklo sa aj tých, ktorí pôvodne hľadali v týchto krajinách ochranu. Napríklad už na prelome rokov 1496 a 1497 nariadil pod tlakom španielskeho kráľovského páru ich nútenú konverziu na kresťanstvo portugalský kráľ Manuel I. (1495 – 1521). Kráľovské nariadenie bolo zostrené dodatkom o tom, že tí, ktorí sa odmietnu dať pokrstiť, budú musieť krajinu opustiť v krátkej časovej lehote a navyše bez svojich detí (!). Keďže sa pre opustenie Portugalska rozhodla značná časť Židov, kráľ Manuel I. napokon v roku 1499 zakázal ich odchod a zvýšil tlak na ich nútené pokresťančovanie. Väčšina portugalských Židov napokon konvertovala na kresťanstvo, stali sa tak tzv. „novými kresťanmi“ (port. *cristãos novos*), ale ani tento krok ich neochránil pred budúci perzekúciami a krvavými útokmi (najkrvavejší sa odohral v roku 1506 v Lisabone, mal 2000 – 4000 obetí).⁹ Postavenie tých Židov, ktorí konvertovali na katolicizmus a ostali v Portugalsku, sa zhoršilo po roku 1536, keď v krajine začali podľa španielskeho vzoru pôsobiť inkvizičné súdy. Pre podozrenie z tajného vyznávania židovskej viery inkvizítori posielali previnilcov do portugalských kolónií – napríklad na pobrežie nedávno objavenej Brazílie. Už v prvej polovici 16. storočia sa „noví kresťania“ často radšej dobrovoľne vysťahovali do novovznikajúcich portugalských zámorských kolónií (okrem Brazílie osídľovali často aj pobrežné oblasti Afriky), kde sa tajne alebo otvorene vracali k pôvodnej viere.¹⁰

Keď sa v 20-tych rokoch 16. storočia začal stupňovať tlak voči aškenázkym Židom aj v Rímsko-nemeckej ríši, a to často zo strany protestantských teológov (spomeňme smutne známy antisemitský spis *O židoch a ich klamstvách* z pera samotného Martina Luthera), začali sa nemeckí Židia sťahovať východným smerom – čiastočne do Českého

⁸ ISRAEL, J. I.: *Žydzi europejscy...*, s. 33.

⁹ KLÍMA, Jan: *Dějiny Portugalska*. Praha: Lidové noviny, 1996, s. 63.

¹⁰ Jedným z území, na ktoré sa portugalskí Židia uchýlili, bol ostrov Svätý Tomáš (São Tomé) pri africkom pobreží. Na ostrov boli dokonca vládou cieľene presídlené dve tisíce židovských detí (od veku osem rokov vyššie), ktoré tu pracovali na plantážach s cukrovou trstinou. ALLEN, Theodore W.: *The invention of the white race, vol 1 (Racial Oppression and Social Control)*. London: Verso, 2012 (2. vyd.), 1. kapitola, pozn. č. 58 odkazujúca na „Appendix C“ (verzia e-book).

kráľovstva a najmä do Poľsko-litovského kráľovstva, kde panovali tolerantnejšie náboženské pomery. Aj tu však čelili prenasledovaniu, či už zo strany vládnej moci, alebo zo strany svojich kresťanských susedov. Reakciou na zhoršenie ich postavenia boli presuny do iných regiónov v rámci územných celkov, v ktorých žili (teda vnútorná migrácia), a to ešte v polovici 18. storočia. O tom, že nútená migrácia Židov zo západnej Európy do strednej dosahovala skutočne masívne rozmery, svedčí prípad Poľsko-litovského kráľovstva. Začiatkom 16. storočia na jeho území žilo len okolo 25 000 Židov, ale v polovici 17. storočia ich počet dosiahol už pol milióna.¹¹ Ich počet bol v dvoch desaťročiach nasledujúcich po roku 1648 znížený o zhruba 100 000 osôb, a to v dôsledku početných pogromov, ktoré sa odohrali počas povstania kozáckeho obyvateľstva proti poľskej nadvláde (na čele s Bohdanom Chmeľníckým), alebo tiež v dôsledku násilností, sprevádzajúcich 1. severnú vojnu (vojnu Poľsko-litovského kráľovstva a Švédska v rokoch 1655 – 1660). Po troch postupných deleniach územia Poľsko-litovského kráľovstva medzi susedné mocnosti koncom 18. storočia sa veľká časť Židov ocitla na územiach okupačných veľmocí (Ruska, Pruska a habsburskej monarchie). Najmä na území Ruskej ríše čelili Židia od polovice 19. storočia početným perzekúciám zo strany vlády a samotnej ruskej spoločnosti, ako aj čoraz krvavejším pogromom, čo ich viedlo k masívnej emigrácii do západoeurópskych krajín, Palestíny a najmä Spojených štátov amerických (stručne o tom v závere tohto textu).¹²

Náboženská intolerancia sa na území Španielska dotkla v priebehu 16. a 17. storočia aj inej početnej komunity – potomkov pôvodného moslimského obyvateľstva, tzv. Maurov. Hoci ich v poslednej tretine 15. storočia žilo na území súčasného Španielska okolo 900 000 (najmä v regiónoch Kastílie, Aragónska a Valencie), ich niekdajšia nadvláda nad Pyrenejským polostrovom sa v priebehu 15. storočia obmedzila len na územie tzv. Granadského emirátu, ktorý sa zhruba kryje s dnešnou južnou polovicou regiónu Andalúzia (jej názov pochádza z arabského slova *al-Andalus*). Po zjednotení dvoch najsilnejších kráľovstiev na Pyrenejskom polostrove – Kastílie a Aragónska v roku 1479 – sa kráľovský pár pripravoval na definitívny úder proti emirátu. Vojna

¹¹ JERSCH-WENZEL, Stefi: Ashkenazim in Europe since early modern period. In: *The Encyclopedia of migration and minorities in Europe from the 17th century to the present*, s. 240.

¹² Medzi rokmi 1881 – 1914 odišlo z Ruska do USA odhadom dva milióny Židov. ŠVANKMAJER, Milan – VEBER, Václav – SLÁDEK, Zdeněk – MOULIS, Vladislav: *Dějiny Ruska*. Praha: Lidové noviny, 1995, s. 275.

proti moslimom začala v roku 1482 a po desiatich rokoch Španieli obliehali samotnú Granadu. Tá napokon začiatkom januára roku 1492 padla. Posledného emira Muhammada XII. (nazývaný Španielmi aj ako Boabdil) najprv víťazné veličenstvá veľkoryso ponechali žiť na jednom z jeho panstiev v kraji Alpujarras, ale v októbri 1493 napokon odišiel do marockého exilu (s dvorom a sprievodom v počte okolo 1300 osôb).¹³ Aj napriek tomu, že po kapitulácii katolícke veličenstvá zaručili Mauroom osobnú slobodu a dokonca aj slobodu ich vierovyznania, početní obyvatelia Granady po páde mesto opúšťali. Odchádzali aj moslimskí obyvatelia Kastílie a Aragónska, to najmä južným smerom – na pobrežie severnej Afriky. Odhaduje sa, že do desiatich rokov po definitívnom páde emirátu opustilo územie južného Španielska okolo 300 000 Maurov.¹⁴ Tí, ktorí ostali, postupne čelili intenzívnej snahe oboch kráľovských veličenstiev prinútiť ich konvertovať na kresťanskú vieru. Pre moslimských obyvateľov, ktorí prijali kresťanstvo, sa postupne vžilo pomenovanie moriskovia. Hoci väčšina z nich sa stala kresťanmi, pravdepodobne mnohí ostali v utajení verní islamu. Nútené konvertovanie na kresťanstvo sa netýkalo len moriskov žijúcich v Andalúzii, ale aj ďalších, ktorí žili na území Aragónska a Kastílie. Moriskovia boli inak značne heterogénnou skupinou a vzájomné vzťahy medzi nimi a Španielmi prechádzali rôznymi zmenami, často sa líšili najmä od regionálnych podmienok. Pretrvávala však nedôvera cirkvi a vládnej moci k nim. Najmä kráľ Filip II. (vládol v rokoch 1556 – 1598) sa netajil svojím odporom k týmto „novým kresťanom“, ktorých podozrieval z tajného vyznávania moslimskej viery a tiež z ich možného napomáhania osmanským Turkom, s ktorými kráľ Filip II. bojoval v Stredomorí. Kráľ v roku 1567 vydal zákon, ktorým zakazoval moriskom používať arabské mená, odev a dokonca aj samotný arabský jazyk. Ešte viac sa mala zintenzívniť kristianizačná kampaň, a to aj prostredníctvom vzdelávania. Dôsledkom tohto zostreňého tlaku boli povstania moriskov, ktoré prebiehali v regióne Alpujarras (južne od pohoria Sierra Nevada v Andalúzii) medzi rokmi 1568 až 1571. Nepokoje sa podarilo vojensky zlomiť a z územia Andalúzie bolo násilne presídlených do susednej Kastílie minimálne 80 000 moriskov. Aj napriek tomu nedôvera voči moriskom u najvyšších cirkevných a svetských predstaviteľov pretrvávala. Filip III. (1598 – 1621) pokračoval v represívnej politike svojho otca a napokon nariadil moriskov vyhnúť z územia Aragónska (1609) a tiež Kastílie (1614).

¹³ LOZOYA, M. de: *Historia de España*. Tomo tercero, s. 95.

¹⁴ LOZOYA, M. de: *Historia de España*. Tomo tercero, s. 90.

Podľa hrubých odhadov historikov Španielsko nútene opustilo od 270 do 300 tisíc moriskov. Išlo o zhruba 60 % z celkového počtu moriskov (odhaduje sa, že ich začiatkom 17. storočia bolo okolo pol milióna) a zároveň vysídenci tvorili zhruba 4 % vtedajšej populácie Španielska.¹⁵ Veľká časť z nich – odhadom okolo 150 000 – odišla do južného Francúzska a prístavných miest na severozápade súčasného Talianska (najmä do Marseille a Livorna). Desiatky tisíc odišli aj na severné pobrežie Afriky a tisícky sa presunuli až na územie Osmanskej ríše. V Istanbule vytvorili španielski moriskovia vlastnú komunitu, pričom mnohí žili v mestskej časti Galata. Odhaduje sa, že okolo 50 000 moriskov sa v priebehu niekoľkých rokov po ich vyhnaní postupne vrátilo späť do Španielska, najmä do jeho juhozápadnej časti. Ich vypudenie však spôsobilo hospodársky úpadok, keďže medzi vysídencami prevládali zruční remeselníci, obchodníci a poľnohospodári. Z tohto úpadku sa regióny Aragónska a Kastílie spamätávali takmer 150 rokov.

Nútené odchody a úteky príslušníkov protestantizmu v západnej Európe

Náboženské prenasledovanie sa nevyhlo ani príslušníkom kresťanských cirkví – najmä tých, ktoré sa odchyľovali od oficiálneho učenia a rituálov latinskej, či rímsko-katolíckej cirkvi (na čele s rímskym biskupom – pápežom). Išlo najmä o príslušníkov radikálnejších protestantských denominácií. Spomeňme aspoň najviac prenasledovanú kresťanskú komunitu 16. storočia – tzv. novokrstencov (anabaptistov). Ich vznik sa viaže na oblasť severošvajčiarskych kantónov (najmä kantón Schaffhausen a mesto Zürich), kde na počiatku 20-tych rokov 16. storočia pôsobilo viacero kazateľov, ktorí kritizovali niektoré body kresťanského učenia a cirkevné obrady (jedným z nich bol Huldrych Zwingli). Otázka podoby a významu krstu sa diskutovala v Zürichu už v roku 1525.¹⁶ Okrem viacerých reformných novínok, vlastných viacerým protestantským učeniam a cirkvám, sa novokrstenci od všetkých odlišovali požiadavkou krstiť deti nie čo najskôr po narodení, ale až vo vyššom veku. Odôvodňovali to tým, že viera v Boha mala byť každým jednotlivcom pochopená a dobrovoľne prijatá, teda tak ako to žiadal Ježiš Kristus (ktorý sám krstil dospelých). Toto špecifikum však vážne kolidovalo s požiadavkou rímsko-katolíckej cirkvi,

¹⁵ ARTERA, Antonio Ubieto – CAMPISTOL, Juan Reglá – ZAMORA, José M. J. – SERRANO, Carlos S.: *Dějiny Španělska*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1995, s. 238, 244.

¹⁶ Dominantnou tu bola osobnosť bývalého mnícha Michaela Sattlera, ktorý dal pevnejší základ ich učeniu na prelome rokov 1526 a 1527, ale v máji 1527 bol počas súdneho procesu mučený a napokon popravený.

aby boli deti hneď po narodení pokrstené, na základe čoho mohli získať možnosť spásy. Novokrstenci boli cirkevnou i svetskou mocou prenasledovaní takmer všade, kde sa objavili. V Rímsko-nemeckej ríši na ich prenasledovanie dali súhlas predstavitelia ríšskeho snemu, ktorý sa zišiel v roku 1529 v Speyeri. Medzi rokmi 1527 – 1533 boli vodcovia i radoví členovia komunít novokrstencov často topení v riekach alebo upal'ovaní na hraniciach ako heretici a ich nasledovníci boli vyhánaný zovšadiaľ, kde sa objavili.¹⁷ Krvavé perzekúcie voči nim však boli realizované skôr na katolíckych ríšskych územiach v južnej časti Rímsko-nemeckej ríše a v rakúskych arcivojvodstvách. Neskôr práve odtiaľ prenikli na južnú Moravu a odtiaľ do Uhorského kráľovstva, kde sa prví novokrsteneckí kazatelia objavili už na prelome 20-tych a 30-tych rokov 16. storočia (na našom území sa ich učenie šírilo najmä na Spiši a Gemeri medzi nemeckým obyvateľstvom).¹⁸ V roku 1535 niektorí moravskí novokrstenci utiekli na územie Uhorska a po roku 1540 bolo dokonca dvomi šľachtickými rodinami (Bakič a Nyáry) legálne presídlených niekoľko desiatok rodín z Moravy na územie západného Slovenska (región Záhoria), čo sa však stretlo s veľkou kritikou katolíckej cirkvi, ako aj s odporom šľachtického snemu. Prvýkrát boli novokrstenci, u nás nazývaní aj ako habáni, zákonom vyhnaní z územia Uhorska v roku 1548, ale zjavne na našom území ostali, pretože uhorský snem opakovane prijímal ďalšie zákony o ich vypudení z krajiny (napr. v rokoch 1556 a 1557).¹⁹ Napokon na území Slovenska novokrstenci prežili až do počiatku 18. storočia, kedy buď emigrovali do cudziny alebo splynuli s inými protestantskými vyznaniami.

Oveľa tvrdšiemu prenasledovaniu a vlnám masových nútených migrácií (v podobe útekov) čelili prívrženci učenia francúzskeho reformátora Jána Kalvína, ktorý pôsobil vo švajčiarskej Ženeve. Odzvu našlo jeho učenie v 50-tych a 60-tych rokoch najmä v nizozemských provinciách a vo Francúzsku, kde boli stúpenci jeho učenia prezývaní hugenoti. Za vlády kráľa Henricha II. (1547 – 1558) začalo ich prenasledovanie zo strany vládnej moci, pod tlakom ktorého opúšťali územie monarchie. Odchádzali najmä do južnejších nizozemských

¹⁷ KAUFMANN, Thomas: *Vykoupení a zatracení: Dějiny reformace*. Praha: Argo, 2020, s. 132-134.

¹⁸ Kol. autorov: *Dejiny Slovenska II. (1526 – 1848)*. Bratislava: VEDA, 1987, s. 36.

¹⁹ KOHÚTOVÁ, Mária: Postoj uhorského snemu k reformačným hnutiam v 16. a v prvej polovici 17. storočia. In: FRIMMOVÁ, Eva – KOHÚTOVÁ, Mária (eds.): *Reformácia a jej dôsledky na Slovensku*. Trnava – Bratislava – Krakov: Trnavská Univerzita – Historický ústav SAV – Spolok Slovákov v Poľsku, 2018, s. 13-14.

provincií (Flámsko) a v menšom počte aj do Anglického kráľovstva. V roku 1562 sa po masacre kalvínskej komunity katolíkmi v obci Vassy začala vo Francúzsku prvá z krvavých náboženských vojen (celkovo ich bolo do konca 16. storočia osem). Menšie i väčšie migračné vlny francúzskych hugenotov opúšťali francúzske územie hlavne po krvavom útoku na kalvínov v Paríži počas masakru tzv. Bartolomejskej noci (z 23. na 24. augusta 1572; z väčšej časti išlo o hostí na svadbe ich feudálneho pána Henricha Bourbonského, kráľa z Navarry). Hoci presnejšie počty týchto utečencov nie sú známe, v Londýne a vo východoanglických grófstvach, ktoré ležia najbližšie ku Francúzsku, sa ich objavilo niekoľko tisícok. Odhaduje sa, že v 2. polovici 16. storočia do Anglicka prišlo z Francúzska okolo 50 000 hugenotov. Mnohí z náboženských imigrantov boli príslušníkmi remeselníckej a obchodníckej vrstvy, ktorá sa snažila ekonomicky pôsobiť aj v krajine, ktorá im poskytla útočisko. Napríklad v Londýne sa usadili početní obchodníci s francúzskym hodváhom a vínom, ktoré dovážali do Anglicka. Francúzski hugenoti pozitívne ovplyvnili nielen hospodárstvo monarchie, ale aj kultúrny a intelektuálny rozvoj anglickej spoločnosti.²⁰

Je trochu paradoxným javom, že aj v samotnom Anglickom kráľovstve postupne čelili prívrženci Kalvínovho učenia prenasledovaniu a perzekúciám, ktoré iniciovala anglikánska cirkev, na čele ktorej stáli anglickí panovníci. Počas vlády Alžbety I. (1558 – 1603) anglickí kalvíni, nazývaní puritáni, odchádzali najmä na územie siedmich Spojených nizozemských provincií (formálne nezávislé od roku 1581, kedy odvrhli španielsku nadvládu), kde bol kalvinizmus dominantným náboženstvom. Toto územie bolo pre mnohých Angličanov a Škótov pomerne známe, nakoľko tu Alžbeta I. a Jakub I. umiestnili vojenské jednotky, ktorých počet dosiahol v 1. decéniu 17. storočia až 13 000 mužov. Mnohí anglickí a škótski kalvíni sa usídlili najmä v mestách ako Leiden, Utrecht, Rotterdam a Amsterdam. V Leidene k roku 1609 žilo okolo dvesto anglických rodín a amsterdamská Reformovaná anglická cirkev registrovala okolo 450 členov, ktorí mali k dispozícii šesť kostolov. V 1. polovici 17. storočia žilo v nizozemských provinciách niekoľko desiatok tisíc Angličanov a Škótov.²¹ Ešte v roku 1690 bolo v Rotterdame registrovaných okolo tisíc príslušníkov radikálnejšej

²⁰ LUNN, Kenneth: Great Britain. In: *The Encyclopedia of Migration and Minorities in Europe from the 17th century to the present*, s. 17.

²¹ ASCH, Ronald G.: English Puritan refugees in the Netherlands in the 16th and 17th centuries. In: *The Encyclopedia of Migration and Minorities in Europe from the 17th century to the present*, s. 350-351.

vetvy kalvínských presbyteriánov (tzv. kovenanterov). K začiatku 18. storočia prežilo z pôvodných takmer 50-tich anglo-škótskych kongregácií už len 12 (a dve z nich sa udržali až do súčasnosti – anglická v Amsterdame a škótska v Rotterdame).²²

Drastickému prenasledovaniu čelili francúzski kalvíni (príslušníci Francúzskej reformovanej cirkvi) najmä za samostatnej vlády kráľa Ľudovíta XIV. (1661 – 1715), ktorý vnímal existenciu početnej protestantskej komunity vo svojej monarchii veľmi negatívne. V roku 1661 žil vo Francúzsku necelý milión kalvínov. Ľudovít XIV. zrušil v roku 1685 ediktom vydaným v kráľovskom zámku vo Fontainebleau limitovanú náboženskú slobodu pre francúzskych kalvínov, ktorú garantoval po 40-tich rokoch náboženských vojen Nantský edikt z roku 1598. Panovník ediktom zakázal hugenotom praktizovať ich bohoslužby a ďalšie rituály, ich pastori mali prestúpiť na katolicizmus alebo do dvoch týždňov opustiť monarchiu. Možnosť emigrácie pre radových veriacich nebola ediktom poskytnutá, ale štátna moc jej nebránila. Odhaduje sa, že do roku 1700 opustilo Francúzsko asi 150 000 hugenotov.²³ Vyše 700 000 ďalších v krajine zostalo a väčšina z nich konvertovala na katolicizmus. Mnohí ale tajne naďalej vyznávali pôvodné vierovyznanie a po vydaní zákonov o tolerancii v priebehu rokov 1787 (kráľovské prehlásenie civilných práv a slobôd pre protestantov), 1789 (Proklamácia práv človeka a občana) a 1791 (1. francúzska ústava) sa ku svojej viere prinavrátili.²⁴ Francúzski kalvíni sa usadili najmä v Nizozemsku a Anglicku (od roku 1689 spojené v personálnej únii), mnohí ale hľadali útočisko na území Rímsko-nemeckej ríše, najmä v Brandenbursku (časť Pruska). V hlavnom meste Berlína mali vlastný kostol v centre mesta a francúzska komunita hrala dôležitú úlohu aj v pruskej ekonomike a kultúrne.

Vynútený odchod v podobe útekov bol osudom aj pre protestantov v iných krajinách, kde sa im podarilo nielen etablovať, ale aj získať istú mieru náboženskej slobody. To bol prípad protestantov v Českom kráľovstve, kde bola náboženská situácia komplikovaná tým, že vedľa seba koexistovali vyznávači učenia Martina Luthera (luteráni), niekdajší prívrženci učenia Jána Husa, zvaní utrakvisti, a menšie komunity kalvínov a príslušníkov Jednoty bratskej (českí bratia). Na Morave prežívali taktiež nami už spomínaní habáni-novokrstenci. Zostrená

²² ASCH, R. G.: English Puritan refugees in the Netherlands..., s. 351.

²³ FERRO Marc: *Dějiny Francie*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2006, s. 132-133.

²⁴ ASCHE, Matthias: Huguenots in Europe since the 16th century. In: *The Encyclopedia of Migration and Minorities in Europe from the 17th century to the present*, s. 475.

rekatolizácia v prvých dvoch decéniách 17. storočia viedla k nárastu nespokojnosti u protestantskej šľachty i meštianstva, čo viedlo v roku 1618 k výbuchu nábožensky motivovaného stavovského povstania. Po porážke stavovských vojsk v bitke na Bielej Hore pri Prahe (8. 11. 1620) začala vlna útekov účastníkov povstania do zahraničia, najmä na územie Saska, Hornej a Dolnej Lužice. Medzi prominentných exulantov patrili hlavní vodcovia povstania, ako napríklad Jindřich Matyáš Thurn (ten odišiel najprv do Uhorska, odtiaľ do Benátok a napokon dožil v livónskej pevnosti Pärnu, kde pôsobil vo švédskych službách). Masívnejšia vlna exulantov opustila Čechy až po postupne zavádzaných právnych normách (cisárske dekréty a patenty), ktoré nariaďovali, aby boli z krajiny vyhnaní kňazi protestantských denominácií (1622) a nekatolícke meštianstvo z kráľovských miest (1624). Hlavným nástrojom represíí sa stala nová zbierka zemských zákonov (zemská ústava), tzv. *Obnovené zemské zriadenie* (vydané v rokoch 1627 a 1628 postupne pre Čechy a pre Moravu), v ktorom bolo katolícke vierovyznanie prehlásené za jediné povolené vyznanie. Exulanti odchádzali, samozrejme, do protestantských krajín, najmä na ríšskom území (Sasko, Brandenbursko), na územie Poľsko-litovského kráľovstva, ale časť z nich odišla aj do Sliezska, ktoré však bolo súčasťou Českého kráľovstva (centrom emigrácie bolo mesto Wrocław). V blízkosti českých hraníc žila najväčšia komunita českých exulantov v saskom meste Pirna. Niektorí však odchádzali do vzdialenejších krajín – napríklad do Spojených nizozemských provincií (ako Ján Amos Komenský) alebo až do Anglicka (tam sa ako uznávaný rytec presadil Václav Hollar). Hoci sa v českej historiografii zvykne stále uvádzať, že z Čiech a Moravy odišlo podľa hrubých odhadov okolo tridsaťšesťtisíc protestantských rodín, čo by mohlo byť viac ako stotisíc jednotlivcov, tento údaj je s veľkou pravdepodobnosťou nadsadený.²⁵ Aspoň približný počet emigrantov nie je možné určiť, pretože neexistujú pramene s relevantnými numerickými údajmi. Ani mestá, ani šľachtickí majitelia panstiev na vidieku si nevedli záznamy, koľko mešťanov či sedliakov odišlo mimo krajinu. Navyše, migrácia českých a moravských protestantov do blízkych krajín pretrvávala dlhšie obdobie (vlastne po celé 17. storočie) a postupne sa niekoľko tisícok emigrantov po rokoch od odchodu do vlasti vrátilo. Tí protestanti, ktorí ostali v Čechách a na Morave, buď otvorene konvertovali na katolicizmus, alebo sa tajne pridržali pôvodnej protestantskej viery, pričom boli

²⁵ ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita: *Více sluší poslouchati Boha než lidí*. Praha: Kalich + Exulant (spolek) 2015, s. 324-328.

pod drobnohľadom katolíckej cirkvi (najmä jezuitského rádu). Počet českých a moravských exulantov po roku 1620 tak možno určiť len veľmi hrubo na 50 000 (minimum) až 100 000 (maximum) obyvateľov Čiech a Moravy.²⁶ V zahraničí mnohí exulanti trpeli existenčnými problémami, pretože iba bohatší šľachtici stihli predať (často pod cenu) svoje majetky a odísť do cudziny s finančnou rezervou. Do nového prostredia sa ľahšie zaradili iba kňazi, príslušníci inteligencie, niektorí špecifickí remeselníci a vojaci, ktorí mali skúsenosti z dvoch rokov bojov stavovského povstania.²⁷

Vyháňanie protestantov z nemeckých ríšskych území s dominantne katolíckym obyvateľstvom pokračovalo aj v priebehu druhej polovice 17. a prvej polovice 18. storočia. Mnohí hľadali útočisko najmä v protestantských (luteránskych alebo kalvínskych) ríšskych územiach, pričom už koncom 17. storočia sa medzi exulantmi stále populárnejším stávalo Prusko (tvorené Brandenburskom s centrom v Berlíne a tzv. Východným Pruskom s centrom v Kráľovci/Königsbergu). Veľkú dobovú odozvu napríklad malo vyhnanie veľkej komunity luteránov z územia Salzburského arcibiskupstva v rokoch 1731 – 1733. Protestanti odchádzali z tohto cirkevného územia už v priebehu 17. storočia a tí, ktorí ostali, svoju vieru praktizovali väčšinou tajne. Tamojší arcibiskup s titulom princa Leopold Anton von Firmian sa koncom októbra 1731 rozhodol vyhnúť vyše 20 000 svojich poddaných, ktorí sa hlásili k luteránstvu (patent o vyhnaní protestantov vydal v deň výročia zverejnenia Lutherových téz o podstate odpustkov). Nemajetní museli opustiť územie arcibiskupstva v priebehu niekoľkých dní, bohatší dostali čas do konca apríla roku 1732. Hoci niektorí hľadali útočisko v susedných ríšskych územiach, veľká väčšina prijala pozvanie pruského kráľa Fridricha Viliama I. (ktorý bol sám protestantom-luteránom) a usídlila sa v rôznych lokalitách Východného Pruska (veľká komunita sa usídlila napríklad v okolí mesta Gumbinnen – dnešný Gusev v Kaliningradskej oblasti, Rusko).²⁸ Do nových sídiel salzburskí protestanti cestovali buď pešo (takmer tri mesiace), alebo sa snažili dostať na

²⁶ SCHUNKA, Alexander: Bohemian exiles (Exulanten) in Saxony since the 17th century. In: *The encyclopedia of migration and minorities in Europe from the 17th century to the present*, s. 255-256.

²⁷ Najstručnejší a zároveň výstižný obraz o českej emigrantskej vlne po roku 1620 poskytuje syntéza: ČORNEJOVÁ, Ivana a kol.: *Velké dějiny zemí Koruny české*, VIII. zv. (1618–1683). Praha – Litomyšl: Paseka 2008, s. 102-107.

²⁸ HAVER, Charlotte E.: Salzburg protestants in East Prussia since the 18th century. In: *The encyclopedia of migration and minorities in Europe from the 17th century to the present*, s. 659-660.

sever Nemecka – k Štetínu, odkiaľ sa prepravili loďami do Kráľovca. Potomkovia salzburských protestantov si udržali náboženskú vieru a dokonca aj regionálne povedomie až do súčasnosti.

Nútené vysídľovanie alebo presídľovanie protestantov bolo časté ešte v polovici 18. storočia, a to najmä v krajinách habsburskej monarchie. Prísne protireformačné nariadenia cisára Karola VI. (1711 – 1740) a jeho dcéry a nástupkyne na tróne Márie Terézie (1740 – 1780) napríklad viedli k vysídleniu asi 4000 rakúskych luteránov (išlo o krypto-protestantov, pretože svoju vieru pred štátnymi orgánmi a katolíckou cirkvou skrývali) do stredného Sedmohradska, do okolia mesta Sibiu (niekdajší Hermannstadt, mesto bolo v stredoveku osídlené nemeckým obyvateľstvom zo Saska). Protestanti pochádzali najmä z oblasti Solnej komory (Salzkammergut), a z arcivojvodstiev Štajersko, Korutánsko a Horné Rakúsko. Presídlenie v rámci monarchie sa uskutočnilo v troch vlnách, pričom prvá prebiehala v rokoch 1734 – 1737 a posledná v rokoch 1773 – 1776. Za Jozefa II. (1780 – 1790) deportácie ustali, aj preto, že v roku 1781 vydal patent zaručujúci protestantom náboženskú slobodu. V novom prostredí sa ale protestantskí exulanti z rakúskych krajín neasimilovali, pretože domáce nemecko-protestantské komunity ich vnímali ako konkurentov, najmä z ekonomického hľadiska. Špecifická nábožensko-kultúrna identita rakúskych exulantov (v nemčine sa pre nich používa termín „landler“) prežila až do začiatku 20. storočia.²⁹

Nútené migrácie z politických dôvodov v Európe 18. a 19. storočia

Vo vrcholnom období novoveku, teda v 17. a 18. storočí, sa stretávame už aj s politicky motivovanými nútenými migráciami jednotlivcov a menších či väčších skupín obyvateľstva. Väčšinou boli vyvolané občianskymi vojnami a revolučnými udalosťami, ktoré viedli k perzekúciám príslušníkov tej strany, ktorá stratila moc. Počas anglickej revolúcie (britská historiografia používa skôr spojenie „anglická občianska vojna“) odchádzali do emigrácie šľachtici, prívrženci kráľa Karola I. Stuarta (1625 – 1649), ktorý bol napokon parlamentnou komisiou odsúdený za zradu na národe a popravený (v exile žila aj jeho manželka s deťmi). Po reštaurácii monarchie v roku 1660 zase do exilu smerovali stúpenca parlamentu a republi-

²⁹ BEER, Mathias: Austrian protestants (Landler) in Transylvania since the 18th century. In: *The Encyclopedia of Migration and Minorities in Europe from the 17th century to the present*, s. 250-251.

kánskej formy vlády. V tomto prípade však mala politicky motivovaná emigrácia len malý rozsah. Najväčšia miera emigrácie časti obyvateľstva z politických dôvodov nastala v priebehu Veľkej francúzskej revolúcie. Päť rokov turbulentných politických a sociálnych zmien vo Francúzsku (1789 – 1794) a na ne nadväzujúce dramatické 20-ročné obdobie protirevolučných vojen zo strany intervenčných európskych mocností, ako aj napoleonských vojen (1795 – 1815), viedlo k útekom, vyhnaniam a deportáciám desiatok tisíc obyvateľov Francúzska zo všetkých sociálnych vrstiev. Práve v tomto období sa do všeobecného užívania dostal francúzsky termín „l'émigré“ (emigrant) a francúzski utečenci sa objavili v mnohých krajinách Európy od Španielska až po Rusko. Odhaduje sa, že územie Francúzska (od septembra roku 1792 Francúzskej republiky) počas piatich rokov revolúcie opustilo zhruba 150 000 jeho obyvateľov.³⁰ Veľkú časť z nich tvorili migranti, ktorí ušli z vlastného rozhodnutia, ale pod tlakom politických a sociálnych zmien v krajine. Išlo najmä o predstaviteľov vysokej a strednej šľachty, ktorí začali opúšťať monarchiu hneď po dramatických udalostiach v lete 1789 (dobytie Bastily v Paríži, sedliacke nepokoje a povstania na vidieku v lete toho roku, známe ako „*le grand peur*“). Medzi prvými utečencami boli príslušníci kráľovskej rodiny a dvorskej aristokracie. Neskôr, po zrušení šľachtickej titulatúry a dedičných úradov starého režimu, došlo k ďalšej vlne šľachtickej emigrácie. Najväčšia masa ľudí, najmä z radov šľachty a bohatého meštianstva, ktorí nesúhlasili s politickými zmenami vyvolanými revolúciou, opustili krajinu v priebehu roku 1792 (augustové nepokoje a pád monarchie v septembri roku 1792). V podstate boli úteky z Francúzska do s ním susediacich krajín zdynamizované rastúcou radikalizáciou revolučných elít a tiež nárastom teroru v roku 1793. Až do pádu revolučnej jakobínskej elity v júli 1794 (tzv. thermidorský prevrat) krajinu opúšťali aj príslušníci tzv. tretieho stavu, často niekdajší prívrženci revolúcie, ktorí sa dostali do konfliktu s jakobínskou revolučnou elitou.³¹ V priebehu roku 1792 tiež dochádzalo k početným dezerciam dôstojníkov v armáde, krajinu opúšťali šľachtici a bohatší príslušníci tzv. tretieho stavu najmä z pohraničných francúzskych území (regióny Alsasko, Artois, Bretónsko, východné Provensálsko, juhozápad Francúz-

³⁰ SCHÖNPFLUG, Daniel: French revolutionary refugees in Europe after 1789: The example of Germany. In: *The Encyclopedia of Migration and Minorities in Europe from the 17th century to the present*, s. 395.

³¹ Výstižný obraz o príčinách, priebehu a dôsledkoch francúzskej emigrácie v revolučnom období ponúka monografia BASZKIEWICZ, Jan – MELLER, Stefan: *Francúzska revolúcia 1789–1794, občianska spoločnosť*. Bratislava: Obzor, 1989, s. 220-240.

ska pri Pyrenejach).³² Oblúbenými útočiskami sa stali najmä krajiny za východnou francúzskou hranicou – teda švajčiarsky kantón Ženeva, blízky Brusel v Rakúskom Nizozemsku, Sardínske kráľovstvo (s hlavným mestom Turín), alebo územia Rímsko-nemeckej ríše za riekou Rýn. Veľké emigrantské centrum šľachticko-konzervatívnych kruhov bolo v meste Koblenz, kde sa v lete roku 1791 usadil mladší brat kráľa Ľudovíta XVI. Karol, vojvoda z Artois. Takmer 80 % príslušníkov tamojšej komunity emigrantov tvorili vojaci kráľovskej armády, ktorí postupne vytvorili jadro tzv. Armády princov (*Armée des Princes*).³³ Pod vplyvom víťazstiev národnej armády nad vojskami intervenčných mocností a územnej expanzie Francúzskej republiky sa mnohí emigranti stiahli hlbšie do vnútra Rímsko-nemeckej ríše, prípadne na územie Veľkej Británie (hlavne do Londýna, tam sa veľkosť komunity emigrantov odhaduje na približne 25 000 osôb!), alebo ušli aj do vzdialenejších krajín, ako napríklad do Českého kráľovstva a Ruskej ríše. Neboli to však len šľachtici a úradníci, späť s kráľovským režimom, kto odchádzal z krajiny. Značnú časť emigrantov tvorili aj príslušníci katolíckej cirkvi, ktorí nesúhlasili so zmenami, odsúhlasenými revolučnými legislatívnymi zhromaždeniami. Išlo hlavne o rímsko-katolíckych kňazov, ktorí odmietli zložiť prísahu na *Občiansku ústavu duchovenstva* (z leta roku 1790). Aj tí kňazi, ktorí odmietli prijať nové usporiadanie cirkvi a ostali väčšinou tajne pôsobiť vo Francúzsku, odchádzali po prijatí zákona z 26. augusta roku 1792, kedy boli neprísažní kňazi prehlásení za nepriateľov republiky. Odhaduje sa, že v období rokov 1790 – 1793 opustilo Francúzsko asi 25 000 príslušníkov kléru (tvorili teda jednu pätinu alebo šestinú emigrantov).³⁴ Odchádzali najmä na územia katolíckych krajín, teda do Španielska, Rakúskeho Nizozemska, prípadne na územia talianskych štátov alebo niektorých nemeckých ríšskych krajín s dominantne katolíckym náboženstvom.

Mnohí príslušníci šľachtickej emigrácie sa do Francúzska vrátili až po amnestii pre všetkých emigrantov, ktorá bola vyhlásená senátom za vlády konzula Napoleona Bonaparta 26. apríla 1802. Niektorí príslušníci francúzskej emigrácie ostali pôsobiť v administratívnom aparáte ich nových domovín, prípadne – ak boli nižšieho sociálneho postavenia – si našli prácu ako učítelia spevu, tanca, maľovania, francúzštiny v bohatých meštianskych a šľachtických rodinách, prípadne

³² SCHAMA, Simon: *Občané: Kronika francouzské revoluce*. Praha: Prostor, 2004, s. 608.

³³ SCHÖNPFLUG, D.: *French revolutionary refugees in Europe...*, s. 396.

³⁴ BASZKIEWICZ, J. – MELLER S.: *Francúzska revolúcia 1789 – 1794...*, s. 221.

sa z nich stali vychovávateľia (prípady mužov) a guvernanky (ženy) detí z vyšších vrstiev (populárne bolo zamestnávanie francúzskych emigrantov najmä v Rusku v prvých dvoch decéniách 19. storočia).³⁵

Po období krvavých napoleonských vojen, ktoré si podľa hrubého odhadu vyžiadali 1,5 milióna obetí len medzi vojakmi bojujúcich armád (!), sa v Európe začali šíriť myšlienky a hodnoty politického liberalizmu, ktorý bol spojený s volaním po uzákonení základných ľudských a politických práv vo všeobecnej zbierke zákonov – ústave (konštitucionalizmus). Vo viacerých krajinách západnej Európy, ale napríklad aj v Ruskej ríši, vznikali tajné konšpiračné spolky, ktorých členovia sa snažili presadiť svoje ciele aj pomocou násilných štátnych prevratov či revolúcií. Od počiatku roku 1820 sa v západnej Európe uskutočnilo viacero povstaní a revolúcií proti konzervatívno-absolutistickým monarchistickým vládam, konkrétne v Neapolsku (Kráľovstvo obojích Sicílií, 1820), v Španielsku (1820 a 1821), a v Piemonte (1821), ktoré však boli postupne vojensky potlačené, niekedy intervenčnými armádami krajín tvoriacich tzv. Svätú alianciu. Organizátori týchto udalostí, často príslušníci profesionálnej armády, boli po udusení revolučných pokusov o zmenu režimov popravení a radoví členovia tajných spolkov rôzne perzekvovaní, napríklad dlhodobým väznením. Tým šťastnejším sa podarilo pred prenasledovaním utiecť do zahraničia, čím sa stávali utečencami z politických dôvodov. Napríklad, už po potlačení povstania v Neapole a na Sicílii mnoho talianskych liberálov utieklo do Španielska a Portugalska, kde posilnili tamojšie liberálne spolky a hnutia. V španielskej revolučnej armáde napríklad bojovalo k roku 1823 okolo 1200 Talianov. Po definitívnom potlačení liberálnej revolúcie na Pyrenejskom polostrove francúzskou intervenčnou armádou v roku 1823 bolo prinútených niekoľko tisíc španielskych, portugalských a talianskych revolucionárov hľadať ochranu v iných krajinách Európy. Mnohí sa ukryli na území švajčiarskych kantónov (najmä v Ženeve, ktorá bola po celé 19. storočie „hlavným mestom“ v emigrácii pôsobiacich revolucionárov), Francúzska a Británie. Stovky revolučných emigrantov rôznych národností sa zapojili do boja Grékov za nezávislosť od Osmanskej ríše, ktorý sa začal bojovými operáciami v roku 1822.³⁶ Presnejšie počty revolucionárov, ktorí žili

³⁵ Príklady každodenného života francúzskych emigrantov a ich uplatnenia sa v krajinách, kde našli útočisko, obsahuje kapitola venovaná emigrácii v už citovanom diele: BASZKIEWICZ, J. – MELLER S.: *Francúzska revolúcia 1789 – 1794...*, s. 228-240.

³⁶ VUILLEUMIER, Marc: Italian refugees of the *Risorgimento* in Central and Western Europe in the 19th century. In: *The Encyclopedia of Migration and Minorities in Europe from the 17th century to the present*, s. 519.

v emigrácii, nie je možné rekonštruovať, pretože žili v utajení, často sa rýchlo presúvali z miesta na miesto, a teda unikali pozornosti vládnych orgánov jednotlivých krajín, v ktorých revolucionári hľadali ochranu.

Vlna útekov aktívnych revolucionárov pokračovala aj v 30-tych a 40-tych rokoch 19. storočia. Ďalšie stovky Talianov utiekli do zahraničia po neúspešnom povstaní v Pápežskom štáte v roku 1831 a tiež po potlačení revolúcií v rokoch 1848 a 1849 (odohrávali sa na celom Apeninskom polostrove). Z hľadiska sociálnej stratifikácie je možné uviesť, že kým v rokoch 1821 – 1823 a v roku 1831 prevažovali medzi prenasledovaným talianskymi a španielskymi liberálmi najmä príslušníci vyšších vrstiev (šľachta a bohatšie meštianstvo), v revolučných rokoch 1848 – 1849 sa pred perzekúciami zo strany konzervatívnych vládnych kruhov uchýľovali k emigrácii aj príslušníci nižších mestských vrstiev (menší obchodníci, remeselníci a robotníci). Ich cieľovými destináciami sa stali najmä susedné krajiny (Francúzsko, Švajčiarsko, Británia, ale napríklad aj Savojsko-piemontské kráľovstvo, v ktorom vládol po roku 1849 liberálne zmýšľajúci panovník Viktor Emanuel II.). Najznámejší revolucionár 1. polovice 19. storočia Giuseppe Mazzini (1805 – 1872) žil dlhé roky v Marseille a v Londýne (po krátkych pobytoch vo Švajčiarsku a Francúzsku, odkiaľ bol vypovedaný), bojovník za zjednotenie Talianska Giuseppe Garibaldi (1807 – 1882) žil zase v rokoch 1828 – 1832 v Konštantínopole/Istanbule a v 30-tych a 40-tych rokoch bojoval za slobodu liberálnych republík na území dnešnej Brazílie a Uruguaja.³⁷

Dosť početná bola aj vlna emigrantov, ktorí sa zúčastnili na uhorskej revolúcii v rokoch 1848 – 1849, namierenej proti absolutistickej vláde Habsburgovcov. Maďarskí historici odhadujú, že územie Uhorska v druhej polovici roku 1849 opustilo vyše 5000 maďarských revolucionárov a vojakov revolučnej armády. Vysokí predstavitelia revolučnej uhorskej vlády utiekli pred porážkou národného revolučného vojska do západnej Európy, ale radoví vojaci a príslušníci inteligencie odišli do emigrácie cez územie Osmanskej ríše, keďže posledné boje sa odohrávali v blízkosti uhorsko-osmanských hraníc (okolie miest Temešvár a Arad). Vyše 3000 z nich sa však do Uhorska postupne vrátilo, niekoľko stoviek Uhrov umrelo v bulharských a turec-

³⁷ VUILLEUMIER, M.: Italian refugees of the *Risorgimento...*, s. 520 – 521. Garibaldi v roku 1843 vytvoril v Uruguaji viac ako 700-člennú légiu, ktorá pozostávala najmä z talianskych emigrantov. V tomto období sa v Uruguaji mohlo nachádzať až okolo 4000 Talianov, ktorí utiekli z vlasti z politických dôvodov. WALASZEK, A.: *Migracje Europejczyków...*, s. 122.

kých mestách a táboroch, kde boli sústredení. Desiatky Uhrov ostali pôsobiť aj v osmanskej armáde, pričom niektorí dosiahli vysoké vojenské hodnosti.³⁸ Okolo tisícky bývalých uhorských revolucionárov sa po roku 1850 rozptýlilo do viacerých európskych krajín (Francúzsko, Británia) a do USA. V priebehu 50-tych rokov 19. storočia pod tlakom rakúskej represívnej politiky opustili Uhorsko ďalšie stovky národne a liberálne zmýšľajúcich Maďarov, pričom niektorí z nich sa zapojili do boja za zjednotenie Talianska (v tzv. Uhorskej légii na čele s revolučným generálom Györgyom Klapkom). Najznámejší uhorský revolucionár Lajos Kossuth (1802 – 1894) žil dlhší čas v britskom a talianskom exile, kde napokon aj zomrel (v Turíne).

Najznámejšou utečeneckou vlnou, ktorá bola zapríčinená porážkami opakovaných revolúcií, bola v priebehu 19. storočia poľská emigračná vlna. Odhaduje sa, že po potlačení troch poľských povstaní namierených proti susedným mocnostiam, ktoré si v rokoch 1772 – 1795 rozdelili územie Poľsko-litovského kráľovstva, odišlo do zahraničného exilu medzi 20 000 až 30 000 politických utečencov. Destináciami, ktoré sa stali ich útočiskom, boli najmä Paríž, Londýn, Brusel, Konštantínopol/Istanbul a viaceré miesta vo Švajčiarsku. Prvými emigrantmi boli už účastníci povstania tzv. Barskej konfederácie (1768 – 1772), bojujúci proti ruskému a poľskému kráľovskému vojsku. Tí, ktorí nepadli do ruských rúk a neboli deportovaní na Sibír, sa uchýlili na územie Osmanskej ríše a do Francúzska.³⁹ Početná vlna emigrantov opustila poľské územie aj po potlačení povstania, ktoré viedol národný hrdina Tadeusz Kościuszko.⁴⁰

Veľký počet politických utečencov sa uchýlil do zahraničia po potlačení tzv. Novembrového povstania (1830 – 1831). Išlo o minimálne 7000 (horná hranica je odhadovaná až na 10 000 osôb) vyšších dôstojníkov, radových vojakov a príslušníkov inteligencie, ktorí sa po vojenskom potlačení povstania ruskou armádou stiahli do ďalších dvoch okupovaných teritórií (teda pruskej a rakúskej zóny) a odmietli

³⁸ CSORBA, Gyorgy: Hungarian emigrants of 1848-49 in the Ottoman empire. In: GÜZEL H. C. – CEM OĞUZ, C. – KARATAY, O. (eds.): *The Turks, vol 4 (Ottomans)*. Ankara: Yeni Türkiye Publications, 2002, s. 224-225.

³⁹ Niektorí, ako napríklad Kazimierz Pułaski, prešiel z osmanského exilu do francúzskeho a napokon hľadal možnosť uplatnenia v americkom boji za nezávislosť, v ktorom v roku 1779 tragicky zahynul.

⁴⁰ Po povstaní Barskej konfederácie (1768 – 1772) a Kościuszkovom povstaní (1794) boli tisíce Poliakov deportovaných ruskou vládou na východné okraje ríše (na Sibír). Adam Walaszek uvádza, že rokoch 1768 – 1868 bolo do ruského vyhnanstva deportovaných cca 36 000 – 37 500 Poliakov, drvivá väčšina z nich sa do vlasti nikdy nevrátila. WALASZEK, A.: *Migracje Europejczyków...*, s. 126.

ponúknutú amnestiu.⁴¹ Väčšina z nich odišla postupne do Francúzska (asi 6000 osôb) a do rôznych talianskych štátov. Asi tri štvrtiny z tohto počtu politických migrantov mali šľachtické postavenie a často boli príslušníkmi národnej kultúrnej elity (napr. básnik Adam Mickiewicz alebo skladateľ Fryderyk Chopin). Boli medzi nimi aj príslušníci revolučnej vlády, ako napríklad jej prezident Adam Jerzy Czartoryski, ktorý odišiel do Paríža. V jeho paláci „Hôtel Lambert“ ďalej fungovalo konšpiračné centrum, ktoré bolo hlavným centrom poľskej emigrantskej komunity vo Francúzsku. Poľskí emigranti často vytvárali v zahraničí tajné organizácie, ktoré naďalej pripravovali možnosti pre oslobodenie poľského územia spod cudzej nadvlády. Pre príslušníkov emigrácie, ktorú vyvolalo potlačenie tzv. Novembrového povstania (1830 – 1831), sa v poľskej kultúre a tiež historiografii ujal termín „veľká emigrácia“. Medzi utečencami/emigrantmi dominovali muži, vojenský účastníci potlačeného povstania, len ojedinele sa k nim pripájali ich manželky alebo družky. Odchod do zahraničia znamenal pre mnohých z nich stratu akýchkoľvek istôt a príjmu. Početné svedectvá členov tejto emigrácie svedčia o žalostných podmienkach (hygienicko-zdravotných, finančných, sociálnych a pod.), v ktorých príslušníci poľskej emigrácie žili, nech už boli kdekoľvek, hoci napríklad po roku 1831 sa najmä francúzska vláda snažila Poliakom finančne pomáhať.⁴²

Do zahraničného exilu odišli – v tomto prípade rádovo v stovkách osôb – aj účastníci poľských povstaní v roku 1846 a v roku 1848. Ďalšia veľká vlna exulantov opustila ruský zabor po potlačení Januárovom povstaní (prebiehalo od januára roku 1863 do jesene 1864). Počet poľských emigrantov po porážke tohto povstania sa odhaduje na zhruba 10 000. V tomto prípade však išlo už skôr o príslušníkov nižších sociálnych vrstiev, najmä z roľníckeho prostredia, emigrantov z radov šľachty bolo menej. V porovnaní s emigrantmi po Novembrovom povstaní boli už v zahraničí menej vítaní (najmä v nemeckých štátoch a v Belgicku), relatívne najviac z nich prišlo opäť do Francúzska. Zaujímavou charakteristikou tejto vynútenej emigrácie je to, že najmä šľachtické rodiny, ktoré sa dokázali v zahraničí etablovať

⁴¹ CHWALBA, Andrzej: *Historia Polski 1795–1918*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2001, s. 291 (autor uvádza, že k roku 1839 v zahraničí prebývalo okolo 8500 bývalých účastníkov Novembrového povstania).

⁴² V rokoch 1831 – 1838 bolo všetkým emigrantom, ktorí našli azyl vo Francúzsku (vo väčšine prípadov išlo o Poliakov), vyplatená vládou pomoc vo výške 23,6 milióna frankov. Bývalým vojakom boli vyplácané dávky každý mesiac podľa ich hodnostného zaradenia. WALASZEK, A.: *Migracje Europejczyków...*, s. 125.

(aj sobášmi s príslušníkmi domáceho obyvateľstva), si dlhodobo udržiavali poľskú identitu, najmä v pestovaní rodného jazyka a kultúry. Príslušníci niektorých národne uvedomelých rodín sa zapájali do ďalších pokusov o oslobodenie poľského národa a obnovenie nezávislého Poľska.

Odchody obyvateľstva z nábožensko-politických príčin vo východnej a juhovýchodnej Európe v 19. storočí

Často opomínanou v historiografii je nútená migrácia moslimského obyvateľstva z juhozápadných okrajov Ruského impéria a východného Balkánu vrcholiaca na prelome 19. – 20. storočia. Má aj svoje špecifické pomenovanie – muhadžirstvo. Muhadžiri (*tur.* muhacir, muhacirun; *arab.* المهاجرون muhaceret) je všeobecný názov moslimov-migrantov rôzneho pôvodu, etnickej, jazykovej a náboženskej príslušnosti, ktorých prijímala Osmanská ríša od konca 18. storočia. Tento výraz, prebratý z arabčiny, sa doslovne prekladá ako migrant, v užšom zmysle ako utečenec, a má silnú náboženskú konotáciu (pôvodne sa tak nazývalo prvé moslimské spoločenstvo na čele s prorokom Mohamedom, ktoré v roku 622 muselo odísť z Mekky do Mediny).⁴³ Z politického hľadiska išlo o utečencov z územia, ktoré sa nachádzali pod vplyvom Vysokej Porty a ktoré ríša postupne strácala. Emigranti z nich odchádzali, pretože sa nechceli podvoliť prichádzajúcej novej politickej moci, ocitnúť sa (zotrvať) v úlohe menšiny. Muhadžirstvo uvedeného obdobia je možné teda označiť za nútenú migráciu, resp. migráciu pod tlakom, a to z nábožensko-politických dôvodov.

Moslimská imigrácia do Osmanskej ríše začala v poslednej tretine 18. storočia pod vplyvom ruskej expanzie na Krymský polostrov v roku 1771, ktorá donútila osmanských Turkov odstúpiť moslimami osídlený kraj do rúk nemoslimského štátu. Strata Krymu podnietila islamskú tézu, ktorá odporúčala migráciu do oblastí moslimskej vlády. Od tých čias – strácajúc rôzne teritória – Turci volali po presídlení moslimov, ktorí na nich zostávali. Podľa niektorých údajov v období začleňovania Krymu do Ruského impéria (1771 – 1783) sa takmer polovica zo zhruba 300 000 žijúcich tam Tatárov a Turkov presídlila na územie Osmanskej ríše. V nasledujúcich desaťročiach exodus pokračoval, napr. v dôsledku oficiálneho vykázania moslimského roľníckeho obyvateľstva v roku 1784, a tiež po skončení Krymskej

⁴³ ХАРТМАН, Эльке: Мухаджирь. In: *Энциклопедия изгнаний: Депортация, принудительное выселение и этническая чистка в Европе в XX веке*. Ред.: Д. Брандес, Х. Зундхауссен, Ш. Трѐбст. Москва: Росспѐн, 2013, s. 294.

vojny v roku 1856. V 50. – 60. rokoch 19. storočia z tradičných miest osídlenia – čiernomorských stepí a predhorí Kaukazu západne od Kaspického mora – odišlo do Osmanskej ríše taktiež od 50 do 230 000 Nogajcov. Podľa odhadov do začiatku 20. storočia muhadžirstvo z Krymu a severného Čiernomoria dosiahlo počet okolo jedného milióna osôb.⁴⁴

Po ruskej anexii Krymu, pripojení časti Zakubáňska a upevnení svojich pozícií na severnom Kaukaze (po začlenení Osetska a Kabardy) pokračovala expanzia Ruska na juh od kaukazského chrbta. Proti ruskej kolonizácii sa postavili Čerkesi⁴⁵ na západe a Čečenci na východe – začala sa tzv. Kaukazská vojna (1817 – 1864), ktorá spustila ďalšiu migráciu moslimov. Tvrdé a nekompromisné potlačenie húževnatého odporu malých kaukazských národov viedlo k útekem tisícov miestnych moslimov do Malej Ázie. Po porážke hnutia imáma Šamil'a v roku 1859,⁴⁶ ktorá znamenala definitívne podmanenie Kaukazu, uzavrelo Rusko v roku 1860 s Osmanskou ríšou niekoľko dohôd o možnosti odchodu moslimského obyvateľstva na osmanské územie.⁴⁷ Na kon-

⁴⁴ ХАРТМАН, Э.: Мухаджирь, s. 294-295.

⁴⁵ Podľa *Encyklopedického slovníka Brockhousa-Efrona* (vydávaného v Ruskom impériu v rokoch 1890 – 1907) pod názvom Čerkesi je označovaná skupina kmeňovo rôznorodých, avšak jazykom a kultúrou príbuzných západno-horských národov Kaukazu, obývajúcich väčšiu časť Kabardinskej plošiny, značnú časť oboch kaukazských hrebeňov a východné pobrežie Čierneho mora. Čerkesi sa rozdeľujú na tri veľké skupiny: na vlastných *Čerkesov* alebo *Adygejcov* (resp. Adyge, ako sa sami nazývajú), *Kabardov* a *Abcházcov*. Do prvej veľkej skupiny (*Čerkesi – Adyge*) patria nasledujúce etniká: Abadzechovia, Šepsugovia, Natuchajci, Beslenejevci, Jegarukajovia a Mečeševci, Gatiukajevci, Temirgojovci (Kemgujovci), Bžeduchovia a nakoniec Žanejevci i veľmi zmiešaný kmeň Ubychov (niekedy považovaný aj za osobitné etnikum). Čerkesi nevytvorili svoje vlastné písmo a postrádali aj vlastnú štátnosť (vytvorili si len sociálne štruktúry militantného feudalizmu), aj kresťanstvo si osvojili len čiastkovo. Dlhodobu sa v ich prostredí prejavoval religiózny synkretizmus (zmiešanie pohanstva, judaizmu, kresťanstva, islamu) a napokon sa v priebehu 18. storočia väčšinou islamizovali. Cit. podľa ŠMIGEL, Michal – CHERKASOV, Aleksandr A. – KMEŤ, Miroslav: *Metamorfózy kresťanstva na Kaukaze: od jeho rozšírenia po začlenenie regiónu k Ruskému impériu v 19. storočí*. In: *Konštantínove listy*, 2019, roč. 12, č. 2, s. 84, 90.

⁴⁶ Šamil' – vodca národno-osloboditeľskej vojny národov Severného Kaukazu v období Kaukazskej vojny (1817 – 1864). V roku 1834 bol vyhlásený za imáma, spojil západný Dagestan a Čečensko, neskôr (v 40. rokoch) aj Čerkesko v teokratický islamský štát Severokaukazský imamát. Je považovaný za jedného z najvýznamnejších vodcov a veliteľov v dejinách. Pôvodom bol Avar (jedna z národností Dagestanu). V roku 1859 padol do ruského zajatia. Zomrel v Medine v roku 1871.

⁴⁷ K ich odchodu evidentne prispelo (okrem náboženských a iných faktorov) aj zrušenie nevoľníctva v Rusku v roku 1861. Pre časť severokaukazských národov bola strata nevoľníkov a najmä otrokov proste mentálne neprípustná, a tak situáciu riešili odchodom na územie Osmanskej ríše, kde otroctvo (formálne zakázané v roku 1876) fakticky

ci Kaukazskej vojny v dôsledku ruského tzv. Sočinského ultimáta (1864) horským národom východného Čiernomoria – mali možnosť presídliť do kubáňskych stepí, alebo odísť do Osmanskej ríše – za nechalo svoju starú vlasť a odišlo cez Čierne more takmer 80 % Čerkesov (Adygejcov) a Abcházcov.⁴⁸

Čerkeské muhadžirstvo kulminovalo v rokoch 1858 – 1865 a realizovalo sa v niekoľkých etapách. Po živelných útekoch nabralo charakter organizovaného presídlenia. Vznikla ruská a osmanská komisia pre odsun a prijatie Čerkesov. Tí boli pod ozbrojeným sprievodom deportovaní na čiernomorské pobrežie a následne prevážaní tureckými loďami na maloázijské pobrežie. Kvantita čerkeského muhadžirstva osciluje medzi 400 až 600 000 ľudí. Pri započítaní presídlencom z Kaukazu nasledujúcich desaťročí (odchody pokračovali aj po roku 1865 – prakticky do I. svetovej vojny) však celkový počet presídlencom a utečencov vzrástol na jeden milión, podľa tureckých autorov až na 1,5 milióna ľudí,⁴⁹ ktorí odmietli zotrvať v Ruskom impériu a dali prednosť emigrácii. Tento počet zahŕňa nielen Adygejcov a Ubychov (poslední odišli takmer všetci), ale aj ďalšie skupiny kaukazských moslimov – Abcházcov (10 % z počtu utečencov), Kabardov (polovica z ich vtedajšieho celkového počtu), tagaurských a digorských Osetíncov, Čečencov, Ingušov, Karačejcov, Adžarcov, moslimských Gruzíncov a taktiež Avarov, Lakcov, Dargincov, Lezginov a Kумыkov z Dagestanu.⁵⁰

Súčasný výskum nenechávajú historikov na pochybách, že muhadžirstvo kaukazských horských národov bolo „rusko-osmanským projektom, prospešným pre obe strany“.⁵¹ Ruské impérium získalo úrodné a strategicky významné územia a zbavilo sa časti moslimského

pretrvalo do 1. svetovej vojny. Vid': ŠMIGEL, M. – CHERKASOV, A. A. – КМЕЇ, М.: *Метаморфозы крест'анства на Кавказе...*, s. 93; ŠMIGEL, Michal: *On the Issue of International Aspects of the Prohibition of the Slave Trade and Slavery in the 19th century*. In: *Slavery: Theory and Practice*, 2023, vol. 8, iss. 1, s. 15-16.

⁴⁸ ХАРТМАН, Э.: Мухаджирь, s. 295; БОЛОХИНА, Надежда Ивановна: *Политика царизма по переселению горцев Северо-Восточного Кавказа в Турцию (вторая половина XIX – начало XX века)*. In: *Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Общественные науки*, 2010, № 5, s. 57.

⁴⁹ ХАРТМАН, Э.: Мухаджирь, s. 295.

⁵⁰ ŠMIGEL, M. – CHERKASOV, A. A. – КМЕЇ, М.: *Метаморфозы крест'анства на Кавказе...*, s. 93-94; ХАРТМАН, Э.: Мухаджирь, s. 295; БОЛОХИНА, Н.И.: *Политика царизма по переселению горцев Северо-Восточного Кавказа...*, s. 57.

⁵¹ НЕФЛЯШЕВА, Наима: *Миграции с Северного Кавказа вчера и сегодня. Мухаджирь* (online). In: *Кавказский узел*, 2. 1. 2011. Dostupné na: <https://www.kavkaz-uzel.eu/blogs/1927/posts/6454> [cit. 27. 10. 2023].

obyvateľstva, ktoré odmietalo ruskú prítomnosť v regióne (vyľudnené územie bolo osídľované ruskými kozákmi, Arménmi a obyvateľstvom z centrálnych častí Ruského impéria). Osmanská ríša zas získala mladú populáciu s rozvinutými tradíciami vojenskej kultúry. Kaukazských muhadžirov rozsiedľovali osmanské úrady v Anatólii, v arabských provinciách Sýrie a Jordánska a tiež v balkánskych provinciách ríše (najmä v Bulharsku), kde plnili úlohu živého pohraničného plotu medzi kresťanským obyvateľstvom.⁵²

Teritoriálne straty Osmanskej ríše v juhovýchodnej Európe v období prvej balkánskej krízy a rusko-tureckej vojny z rokov 1877 – 1878 mali za následok ďalšiu vlnu utečencov do Malej Ázie a zvlášť z Bulharska, kde v polovici 19. storočia okolo 30 % obyvateľstva tvorili moslimovia (vrátane tatárskych a kaukazských muhadžirov, Juru-kov a slovanských Pomákov). Po roku 1898 a 1908 do Malej Ázie smerovala aj vlna niekoľkých desiatok tisíc krétskych moslimov. Napokon Balkánske vojny začiatkom 20. storočia spôsobili ďalšiu vlnu utečencov do Anatólie, po ktorej sa podiel moslimského obyvateľstva v Bulharsku znížil na 10 %. Podľa tureckých autorov išlo o 1,5 milióna balkánskych utečencov po vojne rokov 1877 – 1878 a okolo 650 000 muhadžirov po Balkánskych vojnách 1912 – 1913. Oficiálne turecké štatistiky z roku 1918 však uvádzajú 1,3 milióna ľudí z Balkánu a pridávajú k nim 1,5 milióna kaukazských moslimov.⁵³

Náš krátky exkurz dejinami nútených migrácií zakončíme etnikom a zároveň náboženskou skupinou, ktorým/ktorou sme text začínali. Zďaleka najväčšou skupinou migrantov, ktorí boli pod tlakom zo strany vládnej moci – a tiež okolitého väčšinového obyvateľstva – nútení opustiť svoje domovy a odísť do zahraničia, boli na prelome 19. a 20. storočia Židia, ktorí žili v Ruskom impériu. Na konci 19. storočia počet Židov v Rusku dosiahol 5,1 milióna (podľa sčítania obyvateľstva v roku 1897), ale ich počet bol možno ešte o jeden milión vyšší (mnohí svoju židovskú identitu radšej tajili). Tvorili tak 4 % z celkového počtu obyvateľov Ruska a zároveň približne 56 % z celosvetového počtu Židov na konci 19. storočia.⁵⁴ Väčšina z nich ale žila v západných guberniách, ktoré boli kedysi súčasťou Poľsko-litovského

⁵² ŠMIGEL, M. – CHERKASOV, A. A. – КМЕЇ, М.: *Метаморфозы крест'анства на Кавказе...*, s. 93-94. Podrobnejšie: ТИМОШЕНКО, Елена Николаевна: *Расселение иммигрантов в Восточной Анатолии и арабских провинциях Османской империи во второй половине XIX в.* In: *Вестник Санкт-Петербургского университета*, 2006, сер. 9, вып. 1, s. 90-102.

⁵³ ХАРТМАН, Э.: *Мухаджиры*, s. 295-296.

⁵⁴ ŠVANKMAJER, M. et al.: *Dějiny Ruska*, s. 274.

kráľovstva (tzv. Pásmo osídlenia).⁵⁵ Až do vlády Alexandra II. nemali takmer žiadne občianske práva. Až Alexander II. sa snažil emancipovať židovské obyvateľstvo niektorými zákonmi, ale výzvy svojich radcov k úplnému zrušeniu Pásma osídlenia cár nevypočul. Po zostrení antisemitských útokov voči nim, najmä po úspešnom atentáte na cára Alexandra II. v roku 1881 (zrealizovali ho ruskí anarchisti, ale boli z neho neprávom obviňovaní ruskí Židia), čelila ich početná komunita nielen novým diskriminačným zákonom (zo začiatku mája roku 1882), ale hlavne masovým násilným útokom, pre ktoré sa vžil ruský termín „pogrom“.⁵⁶ Situácia sa zopakovala v čase prvej ruskej revolúcie (1905 – 1906), kedy Židia opätovne čelili mohutným pogromom. Reakciou na ne bola emigrácia Židov z Ruska – najmä do Spojených štátov amerických, Francúzska a do Palestíny. Medzi rokmi 1881 a 1914 Ruské impérium opustili okolo dva milióny Židov.⁵⁷ V tomto období ich perzekúcia stratila dominantný náboženský základ – k prenasledovaniu Židov v Rusku dochádzalo z dôvodov etnickej či rasovej neznášanlivosti, pričom bola živená aj politickými (hľadanie vinníkov v krízových obdobiach) a ekonomickými motívmi (opakované neúrody a zvyšovanie cien potravín). Animosita k Židom sa prejavovala vo všetkých vrstvách spoločnosti a priamo ju podporovali vládne kruhy, vrátane tých najvyšších.⁵⁸

Hoci miera antisemitských útokov proti ruským Židom šokovala vtedajšiu Európu a počet židovských migrantov prekvapil vlády niektorých krajín, do ktorých emigrovali, vek masových migrácií, často

⁵⁵ *Pásmo osídlenia* (oficiálne *Pásmo trvalého židovského osídlenia*) – územie kompaktného osídlenia Židov v Ruskej ríši v rokoch 1791 – 1917, mimo ktorého bol pobyt Židov zakázaný (s výnimkou niektorých kategórií povolani). Prvýkrát bolo vymedzené dekrétom Kataríny II. v roku 1791 a neskôr bolo ďalšími panovníkmi upravované. Pásmo sa rozprestieralo od Pobaltia cez bieloruské a ukrajinské územie až k čiernomorskému pobrežiu. Hlavným cieľom bolo zabrániť židovskému prenikaniu do vnútorných ruských gubernií a ochrániť miestnych podnikateľov pred židovskou konkurenciou. V prenesenom význame sa pojem „pásmo osídlenia“ stal synonymom politiky štátneho antisemitizmu v Rusku, najmä v 2. polovici 19. storočia.

⁵⁶ Základné informácie o postavení Židov a o podobe ich diskriminácie na konci 19. storočia poskytuje napr. dielo: ZUBOV, Andrej (ed.): *Dějiny Ruska 20. století – díl I. 1894–1939*. Praha: Argo, 2014, s. 123-124.

⁵⁷ ŠVANKMAJER, M. et al.: *Dějiny Ruska*, s. 275. Detailnejšie približuje príčiny a dôsledky emigrácie Židov z Ruska na prelome 19. a 20. storočia heslo v kolektívnej práci: JERSCH-WENZEL, S.: *Ashkenazim in Europe since early modern period*, s. 242-244.

⁵⁸ Židia s privilegiom na pobyt v Moskve boli napríklad vyhnaní v roku 1891, a to na popud tamojšieho generálneho guvernéra, ktorým bol mladší cár brat Sergej Alexandrovič Romanov. Išlo o takmer 20 000 Židov, z väčšej časti príslušníkov podnikateľských a obchodných kruhov, ako aj inteligencie.

vynútených, len prichádzal. Evidentne niekoľkomiliónové muhadžirstvo krymských, kaukazských a balkánskych moslimov „dlhého 19. storočia“ a odchod dvoch miliónov Židov z Ruska na prelome storočí boli akosi predzvesťou mohutných utečeneckých vln „krátkeho 20. storočia“, ktoré odštartovala Veľká vojna v roku 1914. Ľudstvo v 20. storočí čelilo ešte väčším a dramatickým utečeneckým a migračným vlnám, ktoré boli najmä dôsledkom dvoch svetových vojen. V západnej a strednej Európe po prvej svetovej vojne sa počet obetí viac či menej vynútených migrácií odhaduje na 5 miliónov osôb, po druhej svetovej vojne postihli minimálne 20 miliónov osôb.

Utečenci Prvej svetovej vojny.

Zdroj: КАРПЮК, Олег: «Великий відступ» 1915 року та «беженство». In: *Історична правда*, 19. 03. 2021. Online: <https://www.istpravda.com.ua/reviews/2021/03/19/159180/>

Utečenci z Haliče na železničnej stanici vo Viedni (1914).

Zdroj: ÖStA/KA,229, Bilderslg. WK I, Kilophot, Wien, Fronten Österreich 877; Sig: 3029b577f8. Online: <https://scholarlypublishingcollective.org/psup/austrian-american-history/article/2/2/116/201128/Changes-and-Continuities-in-Austria-s-Coping-with>

VOJNOVÍ UTEČENCI V RAKÚSKO-UHORSKEJ MONARCHII V ROKOCH 1914 – 1918*

Michal Šmigel' – Patrícia Schleiermacher

Leto roku 1914 bolo v Európe relatívne pokojné a zdanlivo nič nesvedčilo o tom, že starý kontinent stojí na prahu globálneho konfliktu. Atentát na následníka habsburského trónu arcivojvodu Františka Ferdinanda d'Este a jeho manželku Žofiu Chotkovú vojvodkyňu z Hohenbergu, spáchaný v Sarajeve 28. júna 1914, prišiel nečakane. Vyvolal nielen v Rakúsko-Uhorsku vlnu búrlivých emócií spojenú s vojnovou psychózou, ale aj celoeurópsku politickú krízu. Vo Viedni, Budapešti a ďalších veľkých mestách monarchie niekoľko dní manifestovali davy obyvateľov, prevolávajúce „hurávlastenecké“, protisrbské a aj protiruské slogany: „Nech žije vojna!“, „Nech žije vlasť!“, „Nech zhynie Srbsko!“. V médiách prebiehalo vojnové štvanie, nabádanie k patriotizmu a rozbehol sa šovinistický pohon na panslávov a rusofilov.¹ Po štvortýždňovom zvažovaní možných riešení sa Rakúsko-Uhorsko, postrkované Nemeckom, odhodlalo k ráznemu postupu. Dňa 23. júla 1914 dalo Srbsku 48-hodinové ostré ultimátum. Vzápätí boli prerušené diplomatické styky medzi Viedňou a Belehradom a 28. júla 1914 Rakúsko-Uhorsko vypovedalo Srbsku vojnu. Rusko sa postavilo na stranu Srbska a urýchlilo už prebiehajúcu mobilizáciu. Nemecké ultimátum Rusku a útok rakúsko-uhorskej armády na Srbsko spustili lavínu, ktorú vzhľadom na systém európskych aliancií nebolo už možné zastaviť.² Začiatkom augusta 1914 do vojnového konfliktu sa reťazovo zapájali ďalšie štáty. „*To, čo sa začalo ako vojna medzi štátmi, sa čoskoro zmenilo na vojnu medzi národmi.*“³

* Štúdiá je výstupom z projektu VEGA č. 1/0639/20 „*Utečenci na Slovensku. Historická skúsenosť krajiny s utečeneckými vlnami v 20. storočí*“.

¹ HRONSKÝ, Marián – KRIVÁ, Anna – ČAPLOVIČ, Miloslav: *Vojenské dejiny Slovenska. IV. zväzok. 1914 – 1939*. Bratislava: Ministerstvo obrany SR, 1996, s. 25.

² KÓNYA, Peter – BONUSIAK, Andrzej: *Prvá svetová vojna v Karpatoch*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 2020, s. 8-9.

³ WEITZ, Eric D.: From the Vienna to the Paris System: International Politics and the Entangled Histories of Human Rights, Forced Deportations, and Civilizing Missions. In: *American Historical Review*, vol. 113 (2008), s. 1323-1325 – cit. podľa THORPE, Julie: Displacing Empire: Refugee Welfare, National Activism and State Legitimacy in Austria-Hungary in the First World War. In: PANAYI, Panikos – VIRDEE, Pippa (eds.): *Refugees and the End of Empire. Imperial Collapse and Forced Migration in the Twentieth Century*. Houndmills; New York: Palgrave Macmillan, 2011, p. 103.

„V prvých týždňoch vojny zasiahla všetky zúčastnené krajiny vojnová psychóza. Hlavnými mestami pochodovali státisícové davy, prevolávajúce vojnové heslá, noviny boli plné vlasteneckých vyhlásení a najmä vyhlášok hláv štátov, vlád či veliteľov. Mobilizáciu sprevádzala hudba, kvety a nadšené obyvateľstvo.“⁴ V Rakúsko-Uhorsku sa stali okridlenými slová 84-ročného panovníka Františka Jozefa I. „všetko som si rozvážil a rozmyslel“⁵ a verejnosť v mnohých krajinách uverila vyhláseniu cisára Wilhelma II. o bleskurýchlej vojne, podľa ktorého sa mali vojaci vrátiť domov skôr, než „opadne lístie zo stromov“. Politické strany prevzali vojnové heslá. Občanov vyzývali k „obrane vlasti“ dokonca aj socialisti, hlásajúci dovedy protivojnové heslá, resp. zachovanie neutrality svojich štátov, ba aj pacifisti. Až následné hrôzy moderného boja s masívnym delostreleckým bombardovaním a plynovými útokmi, utečenecké vlny a masy evakuovaných či dôsledky vlečúcej sa opotrebovávajúcej vojny a problémy vojnového hospodárstva viedli napokon k vytriezveniu obyvateľov i politikov.⁶

Od vypuknutia vojny koncom júla 1914 až do mája 1915 viedlo Rakúsko-Uhorsko vojnu na *dvoch frontoch* – proti Srbsku na Balkáne a proti Rusku na východe (v Haliči, Bukovine a severovýchodnom Uhorsku). Vzhľadom na to, že rakúsko-uhorské vojenské velenie neodhadlo rýchlosť ruskej mobilizácie, najprv poslalo vojská do Srbska a potom časť z nich – dovedy úspešne postupujúce v Srbsku – muselo okamžite presúvať do Haliče, aby koncom augusta odrážalo dynamickú ruskú inváziu.⁷ To malo katastrofálne dôsledky, ktoré sa prejavili zrútením srbského frontu. Srbské vojská odrazili útok a v septembri 1914 prenikli do východnej Hercegoviny a Sriemu v južnom Uhorsku. Aj keď sa v novej ofenzíve koncom septembra 1914 rakúsko-uhorským jednotkám podarilo prekročiť pohraničné rieky a obsadiť Belehrad, v decembri 1914 boli opätovne zo Srbska vyhnané. Následne sa srbský front až do jesene 1915 stabilizoval na línii Dunaj – Sáva – Drina.⁸ Srbi boli porazení až s prispením Bulharska, ktoré sa v roku 1915 pripojilo k ústredným mocnostiam.

⁴ KÓNYA, Peter a kol.: *Dejiny Uhorska*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove, 2013, s. 732.

⁵ *Pramene k vojenským dejinám Slovenska IV/1. Rakúsko-uhorská armáda – Slováci – Slovensko v období prvej svetovej vojny 1914 – 1918*. Eds. P. Chorvát, J. Zaťková, M. Čaplovič. Bratislava: VHÚ, 2016, s. 34 (dok. 6).

⁶ KÓNYA, P. a kol.: *Dejiny Uhorska*, s. 732.

⁷ THORPE, J.: *Displacing Empire: Refugee Welfare, National Activism ...*, s. 103.

⁸ HRONSKÝ, M. – KRIVÁ, A. – ČAPLOVIČ, M.: *Vojenské dejiny Slovenska. IV. zväzok. 1914 – 1939*, s. 15.

Na východnom fronte boli medzitým rakúsko-uhorské vojská, rozložené na ploche takmer 400 kilometrov, v početnej nevýhode proti ruskej armáde a s nedostatkom munície. Ani s divíziami stiahnutými zo srbského frontu neboli schopné zastaviť „ruský valec“.⁹ Boje o východnú Halič sa začali 23. augusta 1914. Po dvoch ľvovských bitkách na prelome augusta a septembra dobyli ruské vojská haličskú metropolu Ľvov, bukovinské Černivci, postupovali na Krakov (zároveň od septembra obliehajúc pevnosť Przemysl) a napokon prinútili rakúsko-uhorské jednotky k masívnemu ústupu po 11. septembri 1914 za rieku San a do Karpát. Týmto celá Bukovina a oblasť východnej a strednej Haliče padli do rúk Rusov. Rakúsko-uhorské jednotky ustupovali do Krakova a boli zatlačené do karpatských priesmykov na vtedajšiu administratívnu hranicu Uhorska.¹⁰

Boje na východe pokračovali od septembra do decembra 1914 bez väčšieho úspechu. Na konci septembra 1914 došlo k ruskému prielomu v Karpatoch a bola obsadená podstatná časť Podkarpatska. Koncom novembra prenikli aj do východných okrajov Horného Uhorska (dnešného severovýchodného Slovenska), avšak začiatkom decembra sa ruské jednotky z južných svahov Karpát stiahli. Opätovne prenikli cez Karpaty koncom decembra 1914 a obsadili päť severovýchodných žúp Uhorska. Rakúsko-uhorská ofenzíva v januári 1915 utrpela neúspech a vo februári – marci Rusi rozšírili pásмо prielomu v severovýchodnom Uhorsku. Dňa 22. marca 1915 padla do rúk Rusov aj pevnosť Przemysl, ktorá sa bránila obliehaniu 137 dní. Až po tom, čo nemecké divízie posilnili svojho rakúsko-uhorského spojencu v Gorlicko-tarnovskej operácii (začatej 2. mája 1915), sa podarilo zatlačiť Rusov na východ – 3. júna bol dobytý Przemysl, 22. júna Ľvov a do septembra 1915 bola získaná späť väčšina Haliče.¹¹ Rok od vypuknutia vojny stratila rakúsko-uhorská armáda na frontoch 1,7 milióna mužov, ktorí boli zabití, zranení, zajatí alebo dezertovali.¹² Predovšetkým v zimných Karpatoch vykrvácalo jadro rakúsko-uhorskej armády (okolo 600-tisíc mužov), boli zničené najlepšie, kvalitne vycvičené jednotky.¹³

⁹ KÓNYA, P. – BONUSIAK, A.: *Prvá svetová vojna v Karpatoch*, s. 19.

¹⁰ KORBA, Matúš: Operácie v roku 1914 a rastúci význam karpatského bojiska. In: *Karpatský front 1914/1915*. Eds. M. Čaplovič, M. Drobňák, V. Szabó, R. Turik. Bratislava: VHÚ v Bratislave – KVH Beskydy, 2016, s. 19.

¹¹ CZAPLA, Mariusz: Oblasť východného Slovenska v politicko-vojenskej hre troch cisárov. In: *Prvá svetová vojna a východné Slovensko*. Eds. M. Drobňák, V. Szabó. Humenné: KVH Beskydy, 2014, s. 100-101.

¹² THORPE, J.: Displacing Empire: Refugee Welfare, National Activism..., s. 103-104.

¹³ Vid' HRONSKÝ, M. – KRIVÁ, A. – ČAPLOVIČ, M.: *Vojenské dejiny Slovenska. IV. zväzok 1914 – 1939*, s. 22-23.

Po vstupe Talianska do vojny v máji 1915 a Rumunska v auguste 1916 (na strane Dohody) už viedlo Rakúsko-Uhorsko boje na *štyroch frontoch*. Na talianskom fronte, ktorý sa rozprestieral pozdĺž rieky Soča (*tal. Isonzo*), sa rakúskej armáde darilo odrážať útoky Talianov v sérii 11 bitiek (od mája 1915 do septembra 1917). Naopak, na východnom fronte v dôsledku ruskej ofenzívy gen. Alexeja Brusilova v júni 1916 Rakúsko-Uhorsko stratilo svoje pozície a ruské vojsko opäť obsadilo časť východnej Haliče i Bukoviny a v septembri 1916 dosiahlo Karpatský oblúk. Po bitkách s Brusilovom bola rakúsko-uhorská armáda už len tieňom bývalej armády.¹⁴ Viedlo to k tomu, že Nemecko prevzalo kontrolu nad rakúsko-uhorským velením po zvyšok vojny. Spojené sily nemeckej a rakúsko-uhorskej armády však ohrozili Brusilove ľavé krídlo – zastavili útok rumunskej armády v Sedmohradsku (na rumunskom fronte pozdĺž východných a južných Karpát) a následne väčšinu Rumunska do konca decembra 1916 obsadili a okupovali až do jesene 1918. Takmer úplný kolaps rakúsko-uhorskej armády po jedenástej bitke na Soče, ktorá dosiahla predmestie Terstu, prinútil nemeckú armádu, aby opäť prišla na pomoc svojmu spojencovi. Napokon bitka pri Caporette – dvanásta a posledná z bitiek na Soče – vyústila v októbri 1917 do ponížujúcej porážky Talianska.¹⁵

V čase vojny však v Rakúsko-Uhorsku existoval aj „*piaty front*“ – vnútorný. Vznikol hneď po začatí vojny, keď rakúsko-uhorské vojenské ministerstvo a rakúske ministerstvo vnútra začalo realizovať program masovej evakuácie a núteného presídlenia vlastného civilného obyvateľstva z vojnovej zóny s cieľom jeho internácie vo vnútorných regiónoch monarchie.¹⁶ Podľa vienských taktikov išlo o strategickú štátno-politickú nevyhnutnosť. Rakúsko-uhorské vojenské operačné plány (vypracované ešte pred vojnou) počítali s *masovým núteným vystaňovaním* z arény vojnových operácií celých pohraničných oblastí s menšinovým obyvateľstvom (väčšina ktorého žila v nepriateľskom štáte, a tak boli považovaní za nespoľahlivých), aby sa zabránilo padnutiu ľudských zdrojov do rúk protivníka. Zároveň mali zabezpečiť dostatok pracovných síl pri nútenom nasadení na práce vo vnútrozemí (ako zámena za státisíce mobilizovaných na front, ktorí vypadli z hospodárskeho systému štátu).¹⁷

¹⁴ CZAPLA, M.: Oblasť východného Slovenska..., s. 101-102.

¹⁵ THORPE, J.: Displacing Empire: Refugee Welfare, National Activism..., s. 104.

¹⁶ KUZMANY, Börries: Changes and Continuities in Austria's Coping with Refugee Crises over Three Centuries (online). In: *Journal of Austrian-American History*, 2018, Vol. 2, No. 2, s. 122-123.

¹⁷ *История Украины: научно-популярные очерки*. Москва: ОЛМА, 2008, s. 428.

V rámci uvedenej stratégie sa najskôr vojensko-policajné orgány zamerali na ukrajinské (v monarchii označované ako rusínske) a poľské obyvateľstvo Haliče a Bukoviny a súčasne na srbsky hovoriace obyvateľstvo bosniansko-sriemsko-srbského pohraničia, ktoré bolo kolektívne obviňované zo spolupráce s nepriateľom. Neskôr tiež na taliansku menšinu Južného Tirolska a čiastočne aj na rumunské obyvateľstvo Sedmohradska (Srbi, Taliani a Rumuni deportovaní rakúsko-uhorskými vojskami z *okupovaných (cudzích) území* boli tiež internovaní, ale v ich prípade sa narábalo ako s *nepriateľskými cudzincami*). Tieto procesy vnútorného administratívneho premiestnenia obyvateľstva spravdzali aj živelné utečenecké vlny z pohraničných oblastí habsburskej ríše (Rusíni, Poliáci, Židia a Nemci-kolonisti zo severovýchodných regiónov, Maďari, Nemci, Židia zo Sedmohradska). Obzvlášť veľkou bola vlna utečencov, predovšetkým Židov, z Haliče a Bukoviny. Židovskí občania týchto regiónov nepotrebovali organizovaného zhromažďovania a nariadeného premiestňovania – sami húfne utekali pred ruskou inváziou zo strachu pred pogromami a ruskými deportáciami.¹⁸

Od prvých dní ozbrojeného konfliktu, ktorý vošiel do dejín ako Veľká vojna, teda čelilo Rakúsko-Uhorsko novému sociálnemu fenoménu – tzv. *vojnovým utečencom*. Vo všeobecnosti monarchia nebola pripravená na presuny státisícov ľudí ani na usporiadanie ich nového života v internácii. Neexistovali žiadne preventívne usmerenia týkajúce sa sociálnej starostlivosti alebo predpisov o ubytovaní utečencov. K tomu sa pridala snaha v prvých mesiacoch vojny utajiť existenciu *masovosti utečenectva* pred verejnosťou, aby sa zamaskovala skutočná vojnová situácia a nenarušila vojnová eufória.¹⁹

Utečenectvo sa – bez zveličovania – stalo niekoľkoročnou skúškou pre štátny systém a verejnosť Rakúsko-Uhorskej monarchie. Presídľovanie svojich „poddaných“ v takomto rozsahu úrady ešte nezažili. Niektorí bádatelia sa dokonca domnievajú, že to bol jeden z podstatných dôvodov porážky monarchie vo Veľkej vojne.²⁰ Napr. J. Thorpe zastáva názor, že prejavy nacionalizmu a rozdúchavanie

¹⁸ THORPE, J.: *Displacing Empire: Refugee Welfare, National Activism...*, s. 104-105.

¹⁹ MENTZEL, Walter: *Kriegsflüchtlinge im Ersten Weltkrieg in Österreich-Ungarn* [online]. In: Walter Mentzel (Historiker; Dr. Mag. – Wien). Verein Netzwerk – Arbeitsgemeinschaft freiberuflicher Historiker:innen. Dostupné na: <https://waltermentzel.word.press.com/portfolio/kriegsfluechtlinge-im-ersten-weltkrieg/> [cit. 2023-9-19].

²⁰ YAVORSKA, Iryna: *Židovskí utečenci z Bukoviny počas prvej svetovej vojny*. In: *Acta historica Neosoliensia*, 2023, č. 2 (26), s. 98; ЯВОРСЬКА, Ірина: *Єврейські біженці з Буковини під час Першої світової війни* In: *Історична панорама. Історія*, 2018, вип. 26-27, s. 155.

etnických konfliktov spolu s miliónmi vojnových utečencov, podkopali základy ríše, viedli k chaosu a napokon k jej rozpadu.²¹

* * * * *

V čase stupňujúcich sa bojov na východnom fronte sa v auguste – septembri 1914 Halič a Bukovina stali dejiskom urýchlených evakuačných opatrení realizovaných rakúskymi orgánmi. Rýchly postup ruských vojsk v septembri 1914 prinútil miestnu rakúsku správu v Haliči a Bukovine, aby urýchlene zorganizovala odsun štátnych inštitúcií, strategických organizácií a podnikov a dôležitého majetku do vnútrozemia a uskutočnila evakuáciu ľudských zdrojov.²² Išlo o odsun státisícov ľudí a dialo sa to chaoticky. Armáda často neinformovala viedenské ministerstvo vnútra o evakuácii obyvateľstva, odchody sa uskutočňovali v priebehu niekoľkých hodín a tisíce ľudí sa prepravovali v transportoch neprispôsobených k tomuto účelu. Evakuáciu sprevádzali aj otvorené násilnosti a rabovanie. Výsledkom bolo, že evakuovaní boli nepripravení, chýbali im potrebné veci a dlhodobjšie zásoby potravín. To následne sťažovalo ich pobyt vo vnútrozemí.²³

Organizovanú evakuáciu obyvateľov Haliče a Bukoviny pred postupujúcou ruskou armádou sprevádzali aj tvrdé represívne opatrenia. Od prvých dní vojny tu bola zavedená brutálna vojenská diktatúra, fungovali vojenské poľné sudy a haličské úrady vydali príkaz na preventívne zatýkanie a deportácie politicky podozrivých osôb, obzvlášť rusofilov. Právnym základom ich deportácie bol retrospektívne vydaný rozkaz z 11. augusta 1914,²⁴ ktorý udeľoval miestnemu vojenskému veleniu právo vyčistiť predfrontovú zónu od „nespolahlivých“ civilistov a určiť im nové miesto pobytu.²⁵ Zatýkania, popravy (bez súdov a vyšetrovania), násilie zo strany rakúskej armády a nakoniec deportácie tých, ktorých politické presvedčenie bolo proruské (rusofilské) alebo pochybné, prebiehalo v masovom meradle.

²¹ THORPE, J.: Displacing Empire: Refugee Welfare, National Activism..., s. 102.

²² *История Украины...*, s. 428.

²³ FRIZZERA, F.: Refugees (Austria-Hungary) [online]. In: *1914-1918-online. International Encyclopaedia of the First World War*. Ed. by U. Daniel, P. Gatrell, O. Janz, H. Jones, J. Keene, A. Kramer, B. Nasson. Berlin: Freie Universität Berlin, 2017. Dostupné na: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/refugees_austria-hungary?version=1.0 [cit. 2023-8-30].

²⁴ KUZMANY, B.: Changes and Continuities in Austria's Coping..., s. 122-123.

²⁵ *Энциклопедия изгнаний: Депортация, принудительное выселение и этническая чистка в Европе в XX веке*. Ред. Д. Брандес, Х. Зундхауссен, Ш. Трёмст. Москва: РОССПЭН, 2013, s. 496-497.

Týkalo sa to najmä Ukrajincov a Rusínov z východnej Haliče a Bukoviny, ako aj (i keď v menšej miere) Poliakov zo západnej Haliče. Vrchné velenie armády oficiálne zdôvodňovalo potrebu represívnych opatrení údajnou masovou zradou (pod vplyvom ruskej agitácie) a špionážou v prospech Ruska v prostredí menšín žijúcich v týchto prifrontových oblastiach.

Ako potvrdzujú dobové správy, rakúsko-uhorské vojsko sa správalo na území Haliče, akoby sa nachádzalo na nepriateľskom území. Jeho nálady reflektujú slová veliteľa 11. zboru, generála Kolosvariho: „*Skôr než začínať vojnu s Ruskom, bolo potrebné všetkých Rusínov obesiť.*“²⁶ Pod zámienkou boja proti rusofilstvu vojenské orgány uskutočňovali masové zatýkanie a vysídľovanie.²⁷ Podľa hrubých odhadov v auguste a septembri 1914 rakúsko-uhorská armáda na základe obvinení zo špionáže v prospech Ruska popravila (zvyčajne obesením) 30 – 35-tisíc haličských Ukrajincov vrátane žien.²⁸ Ustupujúc zo severovýchodných území monarchie a prenechávajúc ich postupujúcej ruskej armáde, vojenské orgány deportovali viac ako 10 000 politicky podozrivých Haličanov a Bukovincov do špeciálnych táborov a väznic vo vnútrozemí Rakúsko-Uhorska.²⁹ Celkovo bolo počas vojny z týchto území deportovaných do koncentračných táborov pre politických väzňov viac ako 30-tisíc osôb rôznych národností.³⁰ Pritom Halič a Bukovina neboli jedinými oblasťami, kde prebiehali takéto čistky.

Obdobná situácia vznikla aj v bosniansko-sriemsko-srbskom pohraničí. Srbi žijúci v Rakúsko-Uhorsku boli ďalšou menšinou, ktorá počas 1. svetovej vojny utrpela najtvrdšie rany od rakúsko-uhorského represívneho aparátu. Srbi boli obvinení zo sprisahania s nepriateľom, špionáže, sabotáže a hromadnej zrady. Len v lete 1914 bolo zatknutých 10-tisíc ľudí a približne 30-tisíc bolo vysídlených. V dôsledku srbskej ofenzívy v septembri 1914, keď srbské vojská (dočasne) pre-

²⁶ МАЗУР, О.Я. – БАРАН, І.В. – БОРИЩАК, М.О.: Міграція населення Східної Галичини на початку Першої світової війни: заручники, біженці, вигнанці, евакуйовані. In: *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, 2013, № 752, s. 51.

²⁷ MAGOCSI, Paul Robert: *Chrbtom k horám. Dejiny Karpatskej Rusi a karpatských Rusínov*. Prešov: Universum, 2016, s. 213-217; HALCZAK, Bohdan: *Dzieje Lemków – od średniowiecza do współczesności*. Warszawa: Turisa, 2014, s. 92-96.

²⁸ *Энциклопедия изгнаний...*, s. 496; *История Украины...*, s. 429.

²⁹ МАЗУР, О.Я. – БАРАН, І.В. – БОРИЩАК, М.О.: Міграція населення Східної Галичини..., s. 52.

³⁰ ПАТЕР, Іван Григорович: Статус окупованих територій Галичини і Буковини в 1914–1917 рр. In: *Історія державної служби в Україні. У 5 Т. Т. 1*. Київ: Ніка-Центр, 2009, s. 382.

nikli do Sriemu a východnej Hercegoviny, sa represie proti rakúsko-uhorským Srbom zintenzívnili. Teror sa ospravedlňoval „vojenskou nevyhnutnosťou“ vypaľovania celých srbských dedín, strieľania, lynčovania a obesenia na mieste bez súdu. Pri týchto akciách rakúsko-uhorským vojakom pomáhali pomocné jednotky domobrany (Schutzkorps), ktoré sa regrutovali z radov miestnej chorvátskej a moslimskej spodiny. Len v druhej polovici roka 1914 dosiahol počet obetí týchto represálií 35 – 40-tisíc osôb.³¹ Deportáciu bosnianskych a sriemskych Srbov v septembri 1914 sprevádzali pogromy. Miestne srbské obyvateľstvo bolo obvinené zo začatia vojny a obvinené zo všetkých následných vojnových ťažkostí. Z pohraničných oblastí bol „nespolahlivý srbský živel“ násilne premiestnený do vnútrozemia monarchie. Úlohou bolo úplne odstrániť mužské obyvateľstvo z oblastí strategického rozmiestnenia vojsk a vojnovéj zóny, sústrediť ho do táborov a využiť na nútené práce. Desaťtisíce Srbov skončili v internačných táboroch v Bosne³² a vo väzniciach v Uhorsku. Osud najmenej 100-tisíc internovaných Srbov bol tragický.³³

Podobný osud postihol aj taliansku menšinu žijúcu v južných oblastiach Habsburskej monarchie. Po tom, čo Taliansko 23. mája 1915 vyhlásilo Rakúsko-Uhorsku vojnu, sa represívny aparát monarchie mohol oprieť o skúsenosti s deportáciami získanými v Haliči a na Balkáne a velenie novovytvoreného juhozápadného frontu dostalo príkaz „vykoreniť iredentizmus“. V Tirolsku a najmä v Tridentsku (obývanom takmer výlučne Talianmi) sa k realizácii tohto nariadenia pristupovalo najdôkladnejšie. Z politických dôvodov zatkli Rakúšania viac ako 1 700 ľudí. Desaťtisíce Tridentčanov boli deportované do rakúskeho vnútrozemia. Talianov premiestňovali s celými rodinami do veľkých uzavretých barakových táborov. Na rozdiel od Haličanov a Srbov sa však s nimi zaobchádzalo „delikátnejšie“ – ako s „kultúrnym“ národom.³⁴

Napokon sa situácia zopakovala po zapojení sa Rumunska do vojny koncom augusta 1916 (na strane Dohody). Po obsadení východného Sedmohradska sa okupačná rumunská správa snažila čo najefektívnejšie zapojiť rumunskú časť domáceho obyvateľstva do invázie rumunských vojsk. Po vyhnaní rumunských vojsk zo Sedmo-

³¹ *Энциклопедия изгнаний...*, s. 504.

³² ŠESTÁK, Miroslav et al.: *Dějiny Jihoslovanských zemí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1998, s. 328.

³³ СТОЈАНЧЕВИЋ, Владимир: Српски цивилни интернирци у Аустроугарској. In: *Историјски часопис*, 1975, XXII, s. 149-171.

³⁴ *Энциклопедия изгнаний...*, s. 201-203.

hradska sa represívny aparát monarchie zameral aj na Rumunov žijúcich v Rakúsko-Uhorsku (Sedmohradsko, Bukovina, Banát). Aj keď represie už neboli také masové ako v predchádzajúcich rokoch 1914 – 1915, dotkli sa tisícov rumunských obyvateľov Sedmohradska.³⁵

Súčasne s evakuáciou a deportáciou obyvateľstva sa v Haliči a Bukovine zdvihla utečenecká vlna.³⁶ Medzi civilistami prevládali zmiešané reakcie na samotnú vojnu a jej začiatkový priebeh, vo vzduchu vládla vojnová psychóza, nervozita štátnych úradníkov, ktorí sa ponáhľali k evakuácii, stupňovala sa nervozita a brutalita poriadkových orgánov a vojenských štruktúr v regiónoch. V prvom rade svoje domovy opúšťali informovaní obyvatelia z bohatých vrstiev spoločnosti, a to s pomocou ešte fungujúcej železničnej dopravy. Pod vplyvom porážok a ústupu rakúsko-uhorskej armády začiatkom septembra 1914, organizovanej evakuácie a deportácií naháňajúcich strach, ako aj správ o zverstvách ruskej armády na dobytých územiach a pogromoch na Židov sa pohyb utečencov stal masovým zjavom. Zaúradovala panika a po obsadení veľkej časti Haliče ruským vojskom sa začalo obyvateľstvo presúvať v masových vlnách do vnútrozemia.

Útek zo severovýchodných okrajov monarchie prebiehal viacerými smermi, zo západnej Haliče cez Krakov do rakúskeho Sliezska a na Moravu, od Przemýšlu na dnešné severovýchodné Slovensko, z východnej Haliče a Bukoviny cez karpatské priesmyky do severovýchodného a východného Uhorska (Podkarpatska a Sedmohradska) pokračujúc v presune do centrálnych regiónov monarchie.³⁷ Väčšina utečencov smerovala ďalej do Čiech či Viedne,³⁸ avšak časť z nich ostávala aj v Uhorsku.

Zo všetkých národností Haliče a Bukoviny najväčší počet utečencov tvorili Židia. Dôvody ich úteku vyplývali z hlboko zakoreneného strachu z ruskej agresie a pogromov voči židovskému obyvateľstvu. Protižidovské pogromy, ktoré sa odohrali v 80. rokoch 19. storočia a následne aj v revolučných rokoch 1905 – 1906 v západných guberniách Ruskej ríše, v dôsledku ktorých našlo mnoho Židov útočisko práve na rakúskom pohraničí v Haliči a Bukovine, mali ešte v čerstvej pamäti.³⁹ Zo strachu pred blížiacou sa ruskou armádou Židia v rých-

³⁵ *History of Transylvania. Vol. III. From 1830 to 1919.* Ed. by Zoltán Szász. New Jersey – New York: Atlantic Research and Publications – Columbia University Press, 2022, s. 744.

³⁶ Podrobnejšie vid': RUSZAŁA, Kamil: *Galicyjski eksodus. Uchodźcy podczas I wojny światowej w monarchii Habsburgów.* Kraków: Universitas, 2020, s. 39-73.

³⁷ YAVORSKA I.: Židovskí utečenci z Bukoviny počas prvej svetovej vojny, s. 100-101.

³⁸ RUSZAŁA, K.: *Galicyjski Eksodus...*, s. 66.

³⁹ KUZMANY, B.: Changes and Continuities in Austria's Coping..., s. 120.

losti zamykali svoje domy, zadbňovali okná drevenými doskami, bali si len drobnú batožinu a odchádzali z rodných miest.⁴⁰ Nebolo to vždy jednoduché, v mnohých prípadoch sa utečenci dostali len k železničnej stanici, odkiaľ boli vyhnaní. V tej dobe už železničná preprava kolabovala, vlaky boli preplnené a určené v prvom rade na prepravu vojakov,⁴¹ ako aj evakuáciu obyvateľstva, ktorého domovy sa už ocitli v priamom centre delostreleckých bojov.⁴² Mnohí sa tak vybrali do vnútrozemia v peších kolónach (v lepších prípadoch na konských povozoch) – ich útek prebiehal neorganizovane a problematcky.

Prvotné oficiálne údaje z jesene 1914 hovorili o 340-tisíc utečencoch z územia Haliče a Bukoviny, z ktorých väčšinu tvorili Židia. Keďže úrady neboli na tieto udalosti dostatočne pripravené a situácia v prvých mesiacoch nebola pod kontrolou, množstvo utečencov sa dostalo do vnútrozemia monarchie bez oficiálnej registrácie.⁴³ Štatistiky vypovedajúce o počte haličsko-bukovinských utečencov sú teda vágne a v mnohých prípadoch sa líšia. Presné počty utečencov pohybujúcich sa vo vnútrozemí monarchie sa nedali vyčíslieť, nakoľko úrady nemali možnosť evidovať všetky osoby. Osoby vyňaté z evidencie boli najmä lepšie situovaní ľudia, ktorí nepovažovali za nevyhnutné registrovať sa na úrade pre zabezpečenie starostlivosti či pridelenie finančného príspevku. Neevidované boli tiež osoby žijúce mimo oblasti, kde siahala podpora pre utečencov z Haliče a Bukoviny, najmä osoby nachádzajúce útočisko v oblastiach Horného Uhorska.⁴⁴

⁴⁰ Strach Židov z ruskej armády sa napokon prejavil ako opodstatnený. V období ruskej okupácie veľkej časti Haliče a Bukoviny od jesene 1914 až do leta 1915 sa vyskytovali viaceré prejavy násilia voči civilnému obyvateľstvu. Ruské vojenské orgány obzvlášť nedôverovali Židom a Nemcom (kolonistom), ruským alebo ukrajinským politickým aktivistom v Haliči a podozrievali ich zo špiónážnej činnosti pre Rakúsko-Uhorsko. Najmä miestne prominentné osobnosti boli zatknuté a deportované na Sibír. Židovské práva boli na okupovaných územiach výrazne obmedzované a značná časť Židov bola násilne presídlená. Takmer pol milióna ľudí bolo poslaných na východ (do vnútrozemia ruského impéria) pre podozrenie z kolaborácie s rakúsko-uhorskou a nemeckou armádou. HAID, Elisabeth: Galicia: A Bulwark against Russia? Propaganda and Violence in a Border Region during the First World War [online]. Dostupné na: <https://uschar.univie.ac.at/detail/o:922062.pdf>, s. 12-13. [cit. 2023-4-2].

⁴¹ RUSZAŁA, K.: *Galicyski Eksodus...*, s. 47.

⁴² GILBERT, Martin: *The Jews in the Twentieth Century*. New York: Schocken, 2013. s. 62.

⁴³ WROBEL, Piotr: The Jews of Galicia under Austrian-Polish Rule, 1867-1918 [online]. Dostupné na: http://www.jgaliciabukovina.net/sites/default/files/article_file/Piotr%20Wrobel%20Jews%20of%20Galicia%20Under%20Austrian-Polish%20Rule%201867-1918.pdf, s. 14 [cit. 2023-3-14].

⁴⁴ WOTAPEK, Daniel: *Die provisorische Unterbringung cisleithanischer Flüchtlinge im Bezirk Gmünd ab 1914* [diplomová práca]. Školiteľ H. Safrian. Viedeň: Universität Wien, 2019, s. 57.

Dobová tlač informovala, že v prvých mesiacoch vojny „emigrovalo“ do vnútrozemia viac ako 380-tisíc utečencov, ďalšie správy z apríla 1915 hovorili už o počte 800-tisíc ľudí.⁴⁵ V máji 1915 boli počty utečencov v monarchii vyčíslené na niečo vyše jedného milióna osôb a určite neboli konečné. Treba však upozorniť, že do uvedeného počtu boli zahrnuté všetky premiestnené osoby – individuálne (samostatne, neorganizovane) utekajúci (t. j. vlastní utečenci) a tí, ktorých z pohraničných frontových oblastí presídľovali úrady organizovane (t. j. evakuovaní, administratívne vysídlení, násilne deportovaní).⁴⁶ Poslednú skupinu by bolo vhodné označiť pojmom vnútorne presídlené osoby (*internally displaced persons*), keďže ich presídľovali organizovane z miesta bydliska na iné miesto v hraniciach štátu. V danej dobe však obe kategórie – dobrovoľne utekajúci a administratívne presídlení – boli označovaní v habsburskej terminológii všeobecným pojmom „utečenci“, resp. „vojnoví utečenci“.

Utečenci a presídlení z pohraničných oblastí Rakúsko-Uhorska, ktoré sa v rokoch 1914 – 1916 stali súčasťou vojnovéj zóny alebo boli dočasne či dlhodobo okupovanými regiónmi, tvorili približne nasledujúci počet. Zo severovýchodných krajov monarchie utieklo v niekoľkých vlnách približne 360-tisíc Židov (v rokoch 1914 – 1915 a 1916); administratívne evakuovaných, resp. vysídlených bolo 130-tisíc Poliakov z Haliče (1914 – 1915) a 300-tisíc Rusínov a Ukrajincov z Haliče a Bukoviny (1914 – 1916).⁴⁷ Z južných a juhovýchodných území monarchie bolo evakuovaných a deportovaných najmenej 100-tisíc Srbov z bosniansko-sriemsko-srbského pohraničia (1914 – 1915),⁴⁸ 145 – 160-tisíc Talianov z Prímorska a najmä Južného Tirolska (1915), najmenej 70-tisíc Slovincov a 7 – 10-tisíc Chorvátov z Prímorska (1915 – 1916).⁴⁹ Podľa neúplných údajov len do polovice roku 1915 sa v Habsburskej monarchii sústredilo okolo 1,1 milióna vojnových utečencov.⁵⁰ Išlo

⁴⁵ RUSZAŁA, Kamil: Intellectuals and the Galician Refugees during World War I in Austria-Hungary: Disparate Attitudes. In: PUŁOCKI, T. – RUSZAŁA, K. (eds.): *Intellectuals and World War I. A Central European Perspective*. Krakov: Jagiellonian University Press, 2018, s. 134-135.

⁴⁶ FRANKL, Michal et al.: *Naši nebo cizí? Židé v českém 20. století*. Praha: Židovské múzeum v Praze, 2013, s. 207.

⁴⁷ FRIZZERA, F.: Refugees (Austria-Hungary) [online].

⁴⁸ СТОЈАНЧЕВИЋ, В.: Српски цивилни интернирци у Аустроугарској..., s. 149-171.

⁴⁹ MALNI, Paolo: *Fuggiaschi: Il campo profughi di Wagner 1915-1918*. San Canzian d'Isonzo: Edizioni del Consorzio Culturale del Monfalconese, 1998, s. 35-40, 58; CECOTTI, Franco (ed.): *Un esilio che non ha pari. 1914-1918. Profughi, internati ed emigrati di Trieste, dell'Isontino, dell'Istria*. Trieste: Gorizia, 2001, s. 104-108.

⁵⁰ FRIZZERA, F.: Refugees (Austria-Hungary) [online].

o utečencov zaregistrovaných pre štátne dávky, internované i deportované osoby. Ďalších 300 až 400-tisíc „neoficiálnych“ utečencov, ktorí neboli evakuovaní z vojnových oblastí a vyhýbali sa registrácii (zo strachu z internovania v utečeneckom tábore), žili z vlastných zdrojov a nefigurovali v úradnej štatistike.⁵¹ K uvedenému množstvu je však potrebné pridať aj doposiaľ neznámy počet evakuovaných a utečencov z piatich pohraničných severovýchodných žúp Uhorska (najmenej 50-tisíc), ktoré boli v decembri 1914 – máji 1915 okupované ruskou armádou. Taktiež okolo 500 – 600-tisíc Maďarov, saských Nemcov a utečencov ďalších národností z etnicky zmiešaného Sedmohradska, utekajúcich a odsunutých po rumunskom útoku v auguste 1916.⁵² Je tak možné súhlasiť s názorom niektorých bádateľov, že celkovo v období Veľkej vojny (1914 – 1918) sa v Rakúsko-Uhorsku pohybovalo prinajmenšom 1,5 – 2 milióny vojnových utečencov. Uvedené množstvo zodpovedá počtu vnútorne presídlených civilistov vo Francúzsku v tom istom období a takmer tretine celkového počtu vojnových utečencov v Rusku v rokoch 1914 – 1917.⁵³

Prevažná väčšina vojnových utečencov sa ocitla v siedmich korunných krajinách rakúskej polovice monarchie – Hornom a Dolnom Rakúsku, Štajersku, Salzbursku, Čechách, Morave a Sliezske.⁵⁴ Menší počet vojnových utečencov sa umiestnil v uhorskej časti štátu. Budapeštianska vláda od začiatku odmietala prijímať a internovať na svojom území evakuantov a utečencov z rakúskych korunných území argumentujúc tým, že ide o rakúskych (a teda nie uhorských) štátnych príslušníkov, o ktorých by sa mali starať viedenské ústredné orgány. V roku 1914 sa v Uhorsku usadilo asi 30-tisíc židovských utečencov z Haliče a Bukoviny a v lete 1915 najmenej 30-tisíc talianskych vysídlených z Prímorska, aby sa zabránilo preľudneniu Predlitavska.⁵⁵ Takýto egoistický prístup Budapešti – ako to posudzujú niektorí autori – však tkvel v probléme riešenia vlastných utečencov, t. j. utečencov z pohraničných severovýchodných uhorských žúp okupovaných ruskou armádou (1914 – 1915) a tzv. sedmohradských utečencov z druhej polovice roku 1916. Okrem toho v Uhorsku boli v niektorých

⁵¹ THORPE, J.: *Displacing Empire: Refugee Welfare, National Activism...*, s. 105.

⁵² Vid' pozn. 186 a 187.

⁵³ THORPE, J.: *Displacing Empire: Refugee Welfare, National Activism...*, s. 102.

⁵⁴ HERMANN, Martina: 'Cities of barracks': Refugees in the Austrian part of the Habsburg Empire during the First World War. In: *Europe on the Move. Refugees in the era of the Great War*. Eds. P. Gatrell, L. Zhvanko. Manchester: Manchester University Press, 2017, s. 137.

⁵⁵ FRIZZERA, F.: *Refugees (Austria-Hungary)* [online].

táboroch internovaní aj Srbi a Rumuni, ktorí boli uhorskými občanmi (teda nešlo o vojnových zajatcov).

Situácia utečencov v rakúskej časti monarchie

Ako bolo spomenuté, prvá veľká vlna vojnových utečencov sa na území Predlitavska objavila už na začiatku jesene roku 1914. Podľa údajov viedenského ministerstva vnútra sa tu nachádzalo 350-tisíc utečencov odkázaných na štátnu pomoc. V októbri 1914 sa ich množstvo zvýšilo na 600-tisíc osôb. Kvôli ruskej ofenzíve na východnom fronte počas zimy 1914 – 1915 počet prichádzajúcich utečencov neustále rástol⁵⁶ a zamestnával aj uhorské úrady.

Prvoradým želaním mnohých utečencov bolo dostať sa do západných (vyspelejších) oblastí štátu, mnohí smerovali do hlavného mesta monarchie. Do Viedne sa nahrnuli tisíce ľudí vrátane mnohých židovských utečencov. Mestská správa aj vláda sa nakoniec ukázali ako nedostatočne pripravené na túto situáciu. Na jednej strane sa pokúsili zabezpečiť utečencov, z ktorých väčšina bola úplne bez prostriedkov, bezplatnou lekárskou starostlivosťou a liekmi, darovaným oblečením, potravinami a príspevkami na bývanie, resp. aj ubytovaním v núdzovom prístrešku. Zároveň sa však snažili týchto ľudí čo najrýchlejšie zbaviť, keďže bývanie a potravín bol nedostatok a boli čoraz vzácnejšie.⁵⁷ V decembri 1914 sa vláda pokúsila zablokovať prílev nových utečencov do Viedne z dôvodu jej preplnenosti.⁵⁸

Už v septembri 1914 priniesol denník Arbeiter Zeitung správu, že do Viedne utieklo viac ako 70-tisíc ľudí z Haliče a Bukoviny (z toho asi pätina Židov), o mesiac neskôr sa hovorilo o 125-tisícoch utečencov. Na vrchole utečeneckej vlny (v zime 1915) predstavoval počet utečencov v hlavnom meste monarchie takmer 200-tisíc osôb, z ktorých 150-tisíc bolo podporovaných štátom. Od mája 1915 začal počet utečencov vo Viedni klesať. Po oslobodení Haliče rakúske úrady rozbehli repatriáciu utečencov. Ochota vrátiť sa, ako aj tlak na návrat boli veľké, keďže od roku 1915 bola štátna podpora na osobu schopná pokryť len štvrtinu životných nákladov. Časť obyvateľstva síce spočiatku prejavovala solidaritu a ochotu pomôcť, ale čoskoro prevládlo odmietanie utečencov. Zarezonovali voči nim predsudky, najmä voči

⁵⁶ HERMANN, M.: 'Cities of barracks': Refugees in the Austrian..., s. 130.

⁵⁷ EIGNER, Peter: „Flüchtlingslager“ Wien [online]. In: *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie* – die virtuelle Ausstellung zur Geschichte des Krieges von 1914 – 1918 in Österreich. Dostupné na: [https://ww1.habsburger.net/de \[...\]](https://ww1.habsburger.net/de [...])

⁵⁸ Haličskí uprchlíci vo Viedni. In: *Národné Noviny*. Turčiansky Svätý Martin, 1914, roč. 45, č. 17, s. 4.

východným židovským utečencom, ktoré sa ešte zhoršili kvôli nedostatku vlastných zásob. Už na jeseň 1914 sa spoločenské organizácie pomáhajúce utečencom sťažovali na protiutečeneckú náladu, najmä vo Viedni, kde boli utečenci vnímaní ako „drzí votrelci“ s „nepriateľskými postojmi“.⁵⁹ Správa rakúskeho ministerstva vnútra z októbra roku 1915 už hovorí o 136-tisíc utečencoch nachádzajúcich sa vo Viedni.⁶⁰ Z tohto počtu 77-tisíc (57 %) boli východní Židia,⁶¹ 41,1-tisíc Poliaci a 17,8-tisíc Rusíni. Neskôr – v máji 1916 – sa vo Viedni nachádzalo 37-tisíc štátom podporovaných utečencov (20-tisíc Židov) a nová utečenecká vlna v jeseni 1916 spôsobila, že počet nemajetných židovských utečencov sa do mája 1917 opäť zvýšil na približne 40-tisíc.⁶²

Veľká časť utečencov z Haliče a Bukoviny (predovšetkým Židov) smerovala aj do Čiech a na Moravu. Odhaduje sa, že na tomto území sa na začiatku roku 1915 nachádzalo zhruba 125-tisíc židovských utečencov, t. j. približne rovnaké množstvo ako celkový počet domáceho židovského obyvateľstva v Čechách a na Morave.⁶³ Len v samotnej Prahe a bezprostrednom okolí bolo na začiatku roku 1915 odhadom okolo 30-tisíc židovských utečencov.⁶⁴ Podľa správy rakúskeho ministerstva vnútra z jesene 1915 sa malo v Čechách nachádzať 96 607 utečencov, z ktorých 57 159 boli Židia, a na Morave 57 501 utečencov, z nich 18 429 boli Židia.⁶⁵ Tieto čísla však zahŕňali len časť utečencov, ktorí prešli evidenciou, mnohí pricestovali samostatne a z viacerých príčin sa vyhýbali oficiálnej registrácii. Celkovo však štatistiky vojnových utečencov boli premenlivé, keďže utečenci sa nachádzali v neustálom pohybe, menili miesto bydliska, boli preradovaní do táborov, repatriovaní atď.

Riešením veľkého náporu vojnových utečencov prichádzajúcich či transportovaných od začiatku vojny do vnútrozemia monarchie malo byť zriadenie *sietí záchytných staníc*, ktoré by registrovali utečencov, triedili ich a smerovali do vytypovaných ubytovacích zariadení, a sú-

⁵⁹ EIGNER, P.: „Flüchtlingslager“ Wien [online].

⁶⁰ Vo Viedni v roku 1910 žilo 175 318 židovských obyvateľov, t. j. 9 % z celkového počtu obyvateľov mesta. ROZENBLIT, Marsha L.: *Reconstructing a National Identity: The Jews of Habsburg Austria during World War I*. Oxford: Oxford University Press, 2001, s. 14-15.

⁶¹ TARTAKOWER, Arie – GROSSMANN, Kurt R.: *The Jewish Refugee*. New York: Institute of Jewish Affairs of the American Jewish Congress – World Jewish Congress, 1944, s. 14.

⁶² EIGNER, P.: „Flüchtlingslager“ Wien [online].

⁶³ V roku 1910 žilo v Čechách 85 826 Židov a na Morave 41 158 Židov. ROZENBLIT, M. L.: *Reconstructing a National Identity...*, s. 14-15.

⁶⁴ FRANKL, M. et al.: *Naši nebo cizí?...*, s. 208.

⁶⁵ TARTAKOWER, A. – GROSSMANN, K. R.: *The Jewish Refugee*, s. 14.

časne výstavba *utečeneckých táborov*, pozostávajúcich z barakových stavieb ako formy ubytovania pre veľké množstvo ľudí. V okolí plánovaných utečeneckých táborov sa počítalo aj so zriadením tzv. utečeneckých obcí či miest, v ktorých mala byť väčšina utečencov koncentrovaná oddelene od miestneho obyvateľstva.

Vzhľadom na odmietanie uhorskej vlády prijímať na svojom území utečencov z rakúskych korunných krajín, plán výstavby siete utečeneckých táborov sa mal realizovať a aj sa realizoval v siedmich administratívnych krajoch na území Predlitavska. Pri zriaďovaní utečeneckých táborov boli štátne orgány pod veľkým časovým tlakom, keďže utečenci začali prúdiť do vnútrozemia na jeseň roku 1914 (zahltili väčšie mestá) a pre blížiacu sa zimu bolo nutné začať s výstavbou čo najskôr. Napr. týždenník *Rozvoj* informoval koncom októbra 1914 o urýchlenej výstavbe nového „židovského mesta“ pre nedobrovoľných utečencov medzi mestečkom Kyjov a obcou Svato-bořice na Morave. Kapacita mala stačiť pre 7-tisíc osôb a výstavba mala byť ukončená v polovici novembra. Medzitým museli utečenci, ktorí boli do týchto oblastí dopravení, čakať rozmiestnení po okolitých mestách a obciach. Starostovia dostávali na každú osobu 45 halierov na deň, za čo im mali zabezpečiť základné potreby. V správe sa konštatovalo, že niektorí utečenci boli dobre zaopatrení a mali pri sebe dostatok financií, iní nemali takmer nič, no dostali príležitosť privyrobiť si pri vypomáhaní na stavbe tábora, prípadne mohli pracovať ako roľníci.⁶⁶

Pri Chocni sa zase stavalo „poľské mesto“ pre utečencov zo západnej Haliče. Tábor rástol na ploche 6 000 metrov štvorcových, budovy jedna vedľa druhej. Za tri týždne malo byť postavených 44 barakových stavieb pre 22 000 poľských utečencov z Haliče. Na začiatku novembra 1914 už bolo hotových osem z nich. Každá zo stavieb mala mať osobitnú studňu, v prostriedku sa mala nachádzať pec, osvetlenie malo byť elektrické. Tri barakové stavby boli už v danom čase obývané a v každom bolo umiestnených 800 osôb. Každá zo stavieb mala osem častí a dve poschodia. Na každom poschodí sa nachádzal strážnik, ktorý mal na starosti udržiavanie poriadku. Podľa dopisovateľa *Nowej Reformy*, ktorý informoval o tábore v Chocni, sa tu neusadili chudobní a zanedbaní utečenci z Haliče, ale vzdelaní ľudia, tábor bol podľa neho udržiavaný v čistom stave. Kritizoval však najmä stravu podávanú utečencom.⁶⁷

⁶⁶ Nové židovské mesto na Slovácku. In: *Rozvoj* (Praha), 1914, roč. 8, č. 30, s. 5.

⁶⁷ Židovské kolonie na Moravě. In: *Rozvoj* (Praha), 1914, roč. 8, č. 30, s. 4

O detailoch výstavby tábora v Mikulove na Morave a životných podmienkach v ňom informoval týždenník *Rozvoj* v polovici novembra 1914. V tomto tábore malo byť miesto pre 6 000 židovských utečencov v 14 objektoch, z nich 10 malo byť drevených a 4 murované. V jednom baraku – 42 metrov dlhom a 16 metrov širokom – malo byť umiestnených asi 400 osôb. V každom objekte mala byť kuchyňa s kotlami a sporákmi, dve miestnosti na spanie a špajza. K dispozícii mali byť viacposchodové lôžka z dosiek a slamníky. Rodiny mali ostať pokope. Dbať sa malo na vykurovanie a vetranie. Mimo obývacej časti boli vystavané dve nemocnice, správna budova, práčovne, sklady, latríny. Nakoľko tu mali byť ubytovaní ortodoxní židia, myslelo sa aj na provizórnu modlitebňu a do budúca sa plánovala dostavba dielni, aby mohli byť utečenci zamestnaní prácou. Zásoby jedla boli do tábora dovážané každý deň. Obyvatelia táborov mali stravné lístky s dátumami, na základe ktorých im bola pridelená strava podľa počtu členov rodiny. Jedlo dostávali trikrát denne.⁶⁸

Utečenci z pohraničných (frontových) oblastí boli do vnútrozemia monarchie prepravovaní zväčša vlakovou dopravou. Ich presun však nebol vždy dostatočne zorganizovaný. Železničná sieť nezvládala takú veľkú migráciu obyvateľstva v krátkom čase. Prioritou boli záležitosti armády a potreby frontov. Obyvateľstvo evakuované do vnútorných regiónov muselo často čakať v preplnených vagónoch, navyše bez adekvátneho množstva jedla či ošatenia. Niektorí utečenci boli nútení stráviť vo vagónoch týždne, a tak prichádzali do vnútrozemia monarchie často zoslabnutí a v zlom zdravotnom stave.⁶⁹

Pozdĺž hlavných železničných tratí boli vo väčších mestách vytvorené triediace, tzv. perlustračné stanice, o zriadení ktorých rozhodlo v septembri 1914 rakúske ministerstvo vnútra. Ich cieľom bolo získať kontrolu nad utekajúcim obyvateľstvom a zabrániť kontaktu s miestnym obyvateľstvom. Okrem toho slúžili na organizáciu prvého zabezpečenia dostatočných zásob potravín, oblečenia a ďalších potrieb vojnových utečencov.⁷⁰ Najväčšie perlustračné stanice sa nachádzali napríklad v Uherskom Hradišti a v Přerove na Morave. Perlustračná stanica pre židovských utečencov bola zriadená v meste Gänserndorf (medzi Bratislavou a Viedňou) v Dolnom Rakúsku.

Väčšina tzv. vojnových utečencov, ktorí boli organizovane prepravovaní do vnútrozemia monarchie, prešla perlustračnými stanicami,

⁶⁸ HERMANN, M.: 'Cities of barracks': Refugees in the Austrian..., s. 141.

⁶⁹ Tamže, s. 136.

⁷⁰ FRIZZERA, F.: Refugees (Austria-Hungary) [online].

kde boli podrobení zdravotnej a tzv. sociálnej kontrole. Účelom „sociálnej prehliadky“ bolo zistiť, či utečenec disponoval dostatkom finančných prostriedkov, posudzovala sa tiež početnosť rodiny, profesia a v neposlednom rade sociálny status. Ak išlo o vyššie postaveného a finančne zabezpečeného jedinca, prípadne rodinu, mali povolené presúvať sa po krajine bez obmedzenia.⁷¹ Do úvahy sa bralo, či osoba dokáže preukázať príjem zo mzdy, dôchodku, renty alebo iného zdroja. Rovnako bolo dôležité mať pri sebe hotovosť. V prípade, že osoba nespĺňala tieto požiadavky, bola považovaná za „utečenca bez peňazí“.⁷² Nie je celkom jasné, aká hotovosť bola potrebná, aby bola osoba považovaná za finančne zabezpečenú, zaznamenávané hodnoty sa pohybovali v rozpätí 200 až 500 korún.⁷³ V prípade Židov to bolo väčšinou 500 korún. Posledné slovo však mali úradníci, ktorí osoby preverovali, a to, či niekoho označili za „chudobného“, bolo na ich uvážení.⁷⁴ Utečenci bez finančného zabezpečenia boli automaticky posielaní do ďalších perlustračných staníc. V týchto staniaciach boli už triedení podľa národnosti a náboženskej konfesie. Bližší pohľad na ich finančnú situáciu rozhodoval o tom, či budú poslaní do vopred určených oblastí pre utečencov, alebo priamo do utečeneckých táborov.⁷⁵

V prípade rozmiestňovania vojnových utečencov na území monarchie zreteľne platili dve pravidlá – občianstvo (duálnej monarchie) a nacionálny faktor. Podľa toho sa tábory pre „vojnových utečencov“ – dobrovoľných utečencov, organizovane evakuovaných a administratívne vysídlených z habsburských korunných krajín – nachádzali najmä v západnej časti monarchie (na území Uhorska sa dbalo na tzv. uhorských utečencov, okrem niektorých prípadov „výpomoci“). Vzhľadom na vnútropolitickú situáciu v krajine vláda pri organizovaní táborov v čo najväčšej miere zohľadňovala národnostný faktor, t. j. vytvárala prevažne jednoetnické tábory pre utečencov a internovaných, hoci boli aj výnimky.

Utečenecké tábory plnili viacero funkcií. Zabraňovali tomu, aby sa utečenci dostali do kontaktu s miestnym obyvateľstvom v prostredí, v ktorom boli zle prijímaní; umožňovali lepšiu kontrolu vysídlených osôb; uľahčovali dosiahnutie úspor v rozsahu a v systémoch zásobovania potravinami a šatstvom; boli zárukou, že v primeranom čase sa

⁷¹ HERMANN, M.: 'Cities of barracks': Refugees in the Austrian..., s. 136.

⁷² WOTAPEK, D.: *Die provisorische Unterbringung cisleithanischer Flüchtlinge...*, s. 67.

⁷³ HERMANN, M.: 'Cities of barracks': Refugees in the Austrian..., s. 136.

⁷⁴ WOTAPEK, D.: *Die provisorische Unterbringung cisleithanischer Flüchtlinge...*, s. 67.

⁷⁵ HERMANN, M.: 'Cities of barracks': Refugees in the Austrian..., s. 136.

mohli zriadiť školy, zdravotnícke a náboženské služby pre potreby evakuovaných osôb.⁷⁶

Utečenecké tábory pre židovských utečencov z Haliče a Bukoviny boli zriadené na Morave v Pohrlitz (Pohořeliciach), Nikolsburgu (Mikulove), Svatobořiciach (pri Kyjove /Gaya/), Kojetíne (zhruba pre 6 – 7-tisíc osôb v každom), v Čechách – v Německom Brode (Havlíčkův Brod) s kapacitou asi 10-tisíc osôb a v Pardubiciach. Okrem toho boli utečenci ubytovaní v menších skupinách na mnohých miestach v českých krajinách. Židia z vyššej sociálnej vrstvy boli posielaní do utečeneckej obce v Českých Budějoviciach. Ďalší do Plzne, Karlových Varov, Horšovského Týnu, Chrudimu, Chebu atď. Pre tých, ktorí žiadali o presídlenie z Viedne do Čiech, bola zriadená utečenecká obec v Liberci.⁷⁷ V Sliezsku vznikli utečenecké tábory vo Frýdlante nad Ostravicí, Paskove, Osoblahe⁷⁸ – evidentne boli dočasné a so zmiešaným kontingentom haličských utečencov.

Pre Poliakov z Haliče boli vytvorené tábory v Chocni v Čechách (s kapacitou 12 – 16-tisíc osôb), v Leibnitz (Wagna) v Štajersku (14 – 25-tisíc osôb) a taktiež v Oberhollabrunne a Mitterndorfe v Dolnom Rakúsku. Tábory pre rusínske (ukrajinské) obyvateľstvo z Haliče a Bukoviny sa nachádzali v St. Michael (na začiatku pre tisíc osôb) v Salzburgu, Gmünde (s kapacitou 27 – 30-tisíc osôb) a Hainburgu an der Donau (s Rómami a Sintmi) v Dolnom Rakúsku, vo Wolfsbergu a Sankt Andrä (s kapacitou 7-tisíc osôb) v Korutánsku, vo Wagne v Štajersku a v Grödigu pri Salzburgu. Ukrajinci boli umiestnení aj v zmiešaných táboroch v Oberhollabrunne (s Rumunmi a Poliakmi) a v Chocni (s Poliakmi).

Pre Talianov boli vybudované utečenecké tábory v Dolnom Rakúsku v Pottendorfe (s kapacitou 6,5-tisíc osôb) a v Mittendorfe (12-tisíc osôb), v Hornom Rakúsku v Braunau am Inn (8-tisíc osôb), v Štajersku vo Wagne (25-tisíc osôb) a inde. Pre Slovincov boli tábory zriadené v Steinklamme a v Bruck an der Leitha v Dolnom Rakúsku (s kapacitou 5,5-tisíc osôb), vo Wagne v Štajersku a v Kojetíne na Morave; pre Chorvátov – v Gmünde v Dolnom Rakúsku. Tábory pre Srbov boli zriadené na viacerých miestach monarchie: v Doboji pri Banja Luke,

⁷⁶ FRIZZERA, F.: Refugees (Austria-Hungary) [online].

⁷⁷ HABARTOVÁ, Klára: Jewish Refugees from Galicia and Bukovina in East Bohemia during World War I in Light of the Documents of the State Administration. In: *Judaica Bohemiae*. Praha: Židovské muzeum v Praze, 2007, s. 142-143; PRZYBYLOVÁ, Blažena: Uprchlíci z Haliče na Ostravsku a jejich repatriace po ukončení Velké války. In: *Ostrava. Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska 24*. Ostrava: Tilia, 2009, s. 136.

⁷⁸ PRZYBYLOVÁ, B.: Uprchlíci z Haliče na Ostravsku..., s. 136.

Žagare pri Bihaći, Vyšehrade v Bosne, Petrovaradíne vo Vojvodine, Ezezi v Slavónii, Hódmezővásárhely, Komárome, Kecskemet, Szegede a Cegléde v Uhorsku.⁷⁹

Prvé utečenecké tábory sa budovali narýchlo – boli vystavané z dreva, s tmavými a chladnými miestnosťami, bez možnosti akéhokoľvek sociálneho vyžitia. Často sa stávalo, že utečenci prichádzali skôr, než boli tábory dokončené. Situácia sa riešila doslova „za pochodu“ a hľadali sa alternatívne možnosti ubytovania – dočasným umiestnením utečencov v prístavbách miestnych fariem, v priestoroch kôlní či stajní.⁸⁰ Napríklad tábor Gmünde vznikol v januári 1915 jeden a pol kilometra od rovnomenného mesta v Dolnom Rakúsku. Jeho prví osadníci – Rusíni z Haliče – si postavili drevené baraky uprostred poľa pod dohľadom a kontrolou táborovej stráže. Za deväť mesiacov bola vybudovaná administratívna časť, nemocnica a dvadsať obytných sekcií. Tábor bol obohnaný ostnatým drôtom. Ľudia žili v barakoch (po osem v každej obytnej sekcii) pre 200 – 250 osôb. Všetky sekcie boli vybavené vodovodom, mali elektrické osvetlenie vonku aj vnútri barakov a od roku 1916 aj kanalizáciu. Celkovo žilo v táboch v rôznych obdobiach približne 40-tisíc ľudí.⁸¹ Tento tábor od roku 1914 až do roku 1918 slúžil ako ukážka na propagáciu utečeneckých táborov.⁸²

Tábor vo Wagne v Štajersku sa pôvodne plánoval pre 6-tisíc osôb, ale rýchlo sa rozšíril na 10-tisíc miest. V čase oficiálneho dokončenia tábora v decembri 1914 sa však v ňom nachádzalo už 14,5 tisíc ľudí – prevažne Ukrajincov a Rusínov z Haliče a Bukoviny. Postupne sa počet barakov zdvojnásobil z 25 na 50 a výrazne sa rozšírila infraštruktúra. V roku 1915 mal tábor prívod elektriny a vody, spevnené cesty, päť jedálenských kuchýň, pekáreň, dielňu, dielňu na šitie, zariadenia na starostlivosť o deti, kaplnku, baraky s ošetrovňou, kú-

⁷⁹ FRIZZERA, F.: Refugees (Austria-Hungary) [online]; *Энциклопедия изгнаний...*, s. 505; *История Украины...*, s. 429; HERMANN, M.: 'Cities of barracks': Refugees in the Austrian..., s. 139; RUSZAŁA, Kamil: Działalność polityków koła polskiego w Wiedniu na rzecz pomocy Polakom zesłanym w głąb Austro-Węgier podczas I wojny światowej (zarys problemu). In: *Front wschodni I wojny światowej. Studia z dziejów militarnych i polityczno-społecznych*. Eds. M. Boczkowski, K. Ruszała. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2013, s. 158.

⁸⁰ RUSZAŁA, K.: *Galicyski Eksodus...*, s. 144.

⁸¹ АРТИМИШИН, Павло: Сім'я Заклинських у таборі Гмünd під час Першої світової війни [online]. In: *Локальна історія*, 10. 5. 2023. Dostupné na: <https://localhistory.org.ua/rubrics/photo/simia-zaklinskikh-u-tabori-gmind-pid-chas-pershoyi-svitovoyi-viini/> [cit. 2023-9-29].

⁸² HERMANN, M.: 'Cities of barracks': Refugees in the Austrian..., s. 129-130.

pele (na prevenciu epidémii) a administratívny úrad s lepšími ubytovacími podmienkami pre štátnych zamestnancov, nemocničný personál atď. Do augusta 1915 bola väčšina Rusínov repatriovaná alebo presídlená. K zvyšku Haličanov pribudli Taliani a Slovinci – evakuanti z Furlanska a Itrie a tábor dosiahol svoju maximálnu veľkosť s 25-tisíc obyvateľmi. Následne boli v tábore vytvorené samostatné národnostné zóny, ktoré boli od seba oddelené kovovými mrežami. Ľudia, u ktorých sa dalo predpokladať, že nie sú dostatočne lojálni voči monarchii, boli v tábore prakticky internovaní a opustiť ho mohli len v prísne regulovanom čase na základe povolenia.⁸³

Prvotné tábory, realizované na kasárenský spôsob, prechádzali zmenami a organizovali sa na princípe mestečiek. Pribúdali murované administratívne budovy (a v niektorých táboroch aj baraky), mali vlastný vodovod a kanalizáciu, samostatnú elektrickú sieť, pekárne, nemocničné baraky a aj národné školy. V táboroch, v ktorých sa nachádzala inteligencia, fungovali divadlá a vychádzali noviny. Hoci rakúske ministerstvo vnútra vynakladalo značné finančné úsilie na zlepšenie podmienok utečencov, často s pomocou mimovládnych charitatívnych organizácií, tí však roky jednoducho trpeli. Životné podmienky v táboroch boli kvôli preľudnenosti často veľmi komplikované a do táborov sa opakovane vracali problémy so zásobovaním a epidémie.

Epidémie boli neustálym problémom utečeneckých táborov. Napríklad vo Wagne si infekčné choroby škvrnitého týfusu, tuberkulózy, kiahní a zápalu pľúc od októbra do decembra 1915 vyžiadali životy vyššie 1,5-tisíc prevažne neploletých osôb.⁸⁴ V tábore v Chocni od decembra 1915 do marca 1916 zomrelo priemerne 293 ľudí mesačne z 12,5-tisíc obyvateľov tábora. Podobné čísla boli v zime 1915 – 1916 zaznamenané aj v Steinklamme (274 úmrtí v decembri 1915 z 5-tisíc evakuovaných) a Gmünde, kde bolo v novembri 1915 dosiahnuté maximum – 1 500 úmrtí spomedzi 26-tisíc obyvateľov. Pocit smrti, ktorý prenikal táborom, umocňovala nekvalitná a málo výživná strava (keďže situácia v zásobovaní monarchie sa v rokoch 1915 – 1917 neustále zhoršovala), ako aj život v zdieľaných barakoch.⁸⁵

Okrem toho ľudia pociťovali, že sa s nimi zaobchádza ako s väzňami. Rakúska vláda síce poskytovala utečencom finančnú pomoc, ale

⁸³ HALBRAINER Heimo: *Lager Wagna 1914–1963. Die zeitweise drittgrößte Stadt der Steiermark*. Graz: Universalmuseum Joanneum, 2014, s. 26-37.

⁸⁴ Tamže, s. 37.

⁸⁵ FRIZZERA, F.: *Refugees (Austria-Hungary)* [online].

zároveň takmer zadarmo využívala pracovnú silu internovaných. Napríklad v tábore Gmünde s ukrajinským kontingentom v roku 1915 podpísalo zmluvy alebo bolo nútené nasadených na vykonávanie rôznych prác približne 37-tisíc osôb, v roku 1916 17-tisíc a v roku 1917 12,5-tisíc mužov a žien.⁸⁶ Oveľa horšia situácia bola v prípade internovaných Srbov, ktorí boli nahnaní do „internáčnych pracovných práporov“ a nútení pracovať v mimoriadne ťažkých podmienkach pri stavbe ciest a železníc, pri nakladacích a vykladacích prácach, v baniach atď.⁸⁷

Táborová sieť však nebola schopná sústrediť všetkých vojnových utečencov v Rakúsko-Uhorsku a viacerí z nich sa táborom jednoducho vyhýbali. Zvyšok utečencov sa tak dostal do utečeneckých kolónií a miest, mestečiek i dedín monarchie, obyvatelia ktorých ich spočiatku všemožne podporovali. Skúsenosti haličských a bukovinských utečencov a evakuantov v súvislosti s ich príchodom do vnútrozemia monarchie boli nepochybne rôzne. Ľudia zo strednej alebo vyššej triedy zvyčajne trpeli menej ako masy internovaných chudobných utečencov. Od prvého okamihu zobralo starostlivosť o utečencov do rúk ministerstvo vnútra. Spolu s viedenským magistrátom už 10. augusta 1914 vytvorili *Ústredný úrad sociálnej starostlivosti pre utečencov z Haliče a Bukoviny* (Zentralstelle der Fürsorge für Flüchtlinge aus Galizien und der Bukovina). Neskôr organizácia zmenila názov na *Ústredný úrad sociálnej starostlivosti pre vojnových utečencov* (Zentralstelle der Fürsorge für Kriegsflüchtlinge), vedený Rudolfom Schwarz-Hillerom. Jeho úlohou bola distribúcia vládnej pomoci utečencom – najmä dodávky jedla, zabezpečenie ubytovania a poskytnutie zdravotnej a ďalšej pomoci.⁸⁸ Celkové výdavky Ústredného úradu (len pre Viedeň) do júla 1918 predstavovali 94,5 milióna korún, ale celkové výdavky štátu boli mnohonásobne vyššie.⁸⁹ Ústredný úrad vypracoval inštrukciu *Náboženský, sociálno-politický, kultúrny a humanitárny obsah starostlivosti o utečencov z Haliče a Bukoviny*, podľa ktorej hlavné práce pri zabezpečení pobytu vojnových utečencov mali vykonávať tie krajinské politické vlády, na území ktorých sa presídlenci nachádzali.⁹⁰ Inými slovami, išlo o snahu zapojiť nižšie orgány vlády predovšetkým do finančných povinností a sociálnej starostlivosti, sprísniť pracovnú povinnosť, nastoliť rigoróznou kontrolu a dohľad nad utečencami.⁹¹

⁸⁶ *История Украины...*, s. 429.

⁸⁷ *Энциклопедия изгнаний...*, s. 505.

⁸⁸ ROZENBLIT, M. L.: *Reconstructing a National Identity...*, s. 67.

⁸⁹ EIGNER, P.: „Flüchtlingslager“ Wien [online].

⁹⁰ *История Украины...*, s. 428.

⁹¹ MENTZEL, W.: *Kriegsflüchtlinge im Ersten Weltkrieg in Österreich-Ungarn* [online].

Oficiálny štatút utečenca a tým aj štátnu podporu mohli dostať len osoby, ktoré sa zdržiavali na úradmi vytýčených územiach – v spomínaných utečeneckých kolóniách, mestách atď. Odchod utečencov z určených miest znamenal odňatie sociálnych dávok. Na základe tohto systému bola možná neustála kontrola utečencov, mohli byť využití ako pracovná sila, ale tiež v závislosti od vojnovnej situácie, bolo jednoduchšie okamžite zorganizovať ich repatriáciu.⁹² Nárok na utečeneckú podporu vznikal v okamihu príchodu do tzv. núteného miesta pobytu. Vyplácanie prebiehalo raz do týždňa na základe osobných dokladov, tzv. evidenčných listov utečencov, v ktorých bolo uvedené meno utečenca a taktiež mená manželky a detí. Podpora mohla byť vyplatená dopredu na sedem alebo štrnásť dní, vždy podľa platných predpisov miestnych úradov.

V každej utečeneckej obci boli na základe nariadenia zemského miestodržiteľstva z konca roku 1914 zriadené tzv. *Pomocné utečenecké komitety*, úlohou ktorých bola starostlivosť o utečencov v danej obci po sociálnej, kultúrnej a náboženskej stránke. Vo výboroch pomocných komitétov boli okrem starostov obce aj členovia obecného zastupiteľstva, zväčša učitelia alebo duchovní správcovia, a taktiež členovia miestnych dobročinných organizácií. V prípade, že išlo o utečenecké obce so židovskými utečencami, boli vo výboroch zastúpení aj predstavitelia miestnych židovských náboženských obcí. Členovia týchto komitétov nepoberali za svoju prácu žiadnu finančnú odmenu.⁹³

V bytoch poskytnutých utečencom či v utečeneckých táboroch boli veľmi zlé životné a hygienické podmienky, čo spôsobovalo vznik a šírenie nebezpečných chorôb. Utečenci boli ubytovaní v malých, tmavých, vlhkých izbách, často viacero rodín v jednej miestnosti. Je pravda, že poskytnuté útočisko nespĺňalo všetky požiadavky pre zdravé životné prostredie, avšak k nepriaznivej situácii prispieval aj fakt, že veľké množstvo utečencov nedodržiavalo základné hygienické návyky.⁹⁴ Utečenci trpeli nielen po fyzickej stránke, ale aj po duševnej, o čom svedčia viaceré prípady samovrážd. Dôvodom, prečo sa utečenci uchýľovali k samovraždám, mohla byť aj strata domova a ťažká finančná situácia, v ktorej sa ocitli.⁹⁵

⁹² WOTAPEK, D.: *Die provisorische Unterbringung cisleithanischer Flüchtlinge...*, s. 68-69.

⁹³ HABARTOVÁ, Klára: Finanční zajištění židovských uprchlíků v době první světové války v Čechách. In: *Theatrum historiae*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2010, s. 343-344.

⁹⁴ Tamže, s. 346

⁹⁵ HABARTOVÁ, Klára: Demografické aspekty pobytu židovských uprchlíků z Haliče a Bukoviny v Čechách. In: *3. sborník příspěvků: 6. – 7. október 2010, seminár*. Praha: Židovské muzeum v Praze, 2011, s. 81.

Utečenci boli vlastne nepriamo nútení pracovať, keďže štátne (utečenecké) dotácie im na živobytie nestačili. Keď v zime 1914 – 1915 dosiahli protiutečenecké nálady medzi obyvateľstvom hrozivú úroveň, bol vypracovaný vládny balík opatrení s dvoma cieľmi: utečenci mali byť v čoraz väčšej miere nasadení do práce a mali byť zamestnaní prostredníctvom kultúrnej a náboženskej podpory.⁹⁶ Prácu pre nich často sprostredkovali miestne pomocné komitety. Tým, ktorí už boli vyučení a ovládali nejaké remeslo, ako napríklad krajčírstvo, šitie bielizne či obuvníctvo, sa snažili sprostredkovať prácu v danom odbore. Ostatní mali byť zamestnaní v poľnohospodárstve a inde. V prípade, že utečenci pridelenú prácu odmietli, vyplácanie štátnej vyživovacej podpory im bolo pozastavené.⁹⁷ Mohli byť poslaní aj do internáčnych táborov, kde boli životné podmienky oveľa horšie.⁹⁸ Často sa však stávalo, že židovským utečencom boli odopreté pracovné knižky a pracovné povolenia, aby sa hneď na začiatku vylúčilo akékoľvek „usadenie sa“ a aby bolo možné iniciovať ich okamžitú repatriáciu. Napr. vo Viedni si židovskí utečenci nachádzali zamestnanie takmer výlučne v domácich prácach.⁹⁹

V rámci vyplnenia voľného času sa utečenci zúčastňovali kurzov pre negramotných, ktoré sa organizovali v táboroch alebo v utečeneckých obciach. Kurzy pre negramotných v trvaní jedného až dvoch rokov síce nestačili na to, aby vyrovnali rozdiel v negramotnosti medzi východnými a západnými časťami monarchie, avšak niet pochyb, že ich organizovanie prispelo k vzdelávaniu spoločnosti v neľahkých vojnových podmienkach. Vzdelávanie v exile napokon do určitej miery prispelo k zvýšeniu gramotnosti u obyvateľov Haliče a Bukoviny. Predvojnové štatistiky hovorili o 63,9 % negramotnosti u osôb nad 6 rokov obývajúcich územie Haliče, na Bukovine bol podiel negramotnosti ešte o niečo vyšší. Oproti tomu negramotnosť v západných častiach monarchie dosahovala len 5 – 10 %, konkrétne Čechy, Dolné a Horné Rakúsko, alpská oblasť a Sliezske. V ostatných častiach, v Štajersku a v Korutánsku dosahovala negramotnosť 30 – 45 %.¹⁰⁰

Okrem štátnej a miestnej podpory sa v otázke utečeneckej pomoci angažovalo aj množstvo spoločenských organizácií, ktoré sa však zvyčajne špecializovali len na jednu národnosť alebo určitú sociálnu vrstvu, napr. *Viedenský výbor pre pomoc utečencom z Haliče a Bukoviny*,

⁹⁶ EIGNER, P.: „Flüchtlingslager“ Wien [online].

⁹⁷ HABARTOVÁ, K.: Finanční zajištění židovských uprchlíků..., s. 348-349.

⁹⁸ FRIZZERA, F. Refugees (Austria-Hungary) [online].

⁹⁹ EIGNER, P.: „Flüchtlingslager“ Wien [online].

¹⁰⁰ RUSZAŁA, K.: *Galicyski Eksodus...*, s. 184.

ktorý sa staral len o osoby s vyšším sociálnym statusom.¹⁰¹ Začiatkom januára 1915 vláda uznala *Ukrajinský pomocný výbor* na čele s J. Romančukom za štátnu štruktúru a poskytla mu finančnú podporu (týždenný rozpočet mal okolo 20-tisíc korún). So začiatkom Brusilovej ofenzívy ruských vojsk v júni 1916 a novej vlny utečencov do vnútrozemia sa v Rakúsko-Uhorsku objavilo niekoľko ďalších organizácií, ktoré sa venovali pomoci haličským a bukovinským utečencom a boli financované zo štátneho rozpočtu – napr. *Výbor pre starostlivosť o utečencov z Bukoviny* (z Bukoviny bolo do táborov odsunutých asi 30-tisíc ľudí všetkých národností), *Ukrajinský krajo­vý výbor pomoci utečencom* atď.¹⁰² Vzniklo aj množstvo organizácií zaoberajúcich sa podporou poľských utečencov, napr. *Záchranný výbor pre internovaných Poľakov z Poľského kráľovstva vo Viedni*, *Ústredný výbor pre morálnu starostlivosť poľských utečencov z Haliče vo Viedni*, *Výbor pre pomoc poľským utečencom z Haliče a Bukoviny v moravskom Brne*, *Spoločnosť pre starostlivosť o vracajúcich sa utečencov alebo Sekretariát pre vojnových vyhnan­cov v Čechách*.¹⁰³

Zaktivizovali sa aj židovské organizácie, ktoré aj pred vojnou pomáhali zlepšiť životné podmienky Židov – imigrantov z Haliče a Bukoviny – a prirodzene sa rozhodli pomôcť aj v tomto období. Napríklad už v septembri 1914 sa rakúske ministerstvo vnútra obrátilo na organizáciu *Israelitische Allianz* so žiadosťou o pomoc pri budovaní utečeneckých táborov na Morave.¹⁰⁴ Organizácia zabezpečovala pre tábory aj dodanie posteľnej bielizne, riadu atď., poskytovala pomoc pri budovaní škôl pre deti utečencov, financovala miestnych rabínov, ktorí asistovali utečencom. V roku 1915 aliancia venovala na pomoc utečencom viac než pol milióna korún, z toho 200-tisíc pripadlo utečencom vo Viedni. *Israelitische Allianz* získavala financie najmä z príspevkov od amerických Židov a z organizácie *American Jewish Joint Distribution Committee*.¹⁰⁵

V starostlivosti o utečencov sa angažovala aj *Spoločnosť na pomoc trpiacemu obyvateľstvu v Haliči*. Zakladala školy odborného vzdelávania a financovala rôzne kurzy, ktoré mali pomôcť utečencom nájsť si zamestnanie. Významnou bola pomoc organizácie *Izraelské náboženské komunity (Israelitische Kultusgemeinden)*, ktorá v mnohých prípadoch suplovala úlohy štátnej pomoci. Organizovala zbierky pre

¹⁰¹ EIGNER, P.: „Flüchtlingslager“ Wien [online].

¹⁰² *История Украины...*, s. 429.

¹⁰³ RUSZAŁA, K.: Działalność polityków Koła Polskiego w Wiedniu..., s. 163 a n.

¹⁰⁴ ROZENBLIT, M. L.: *Reconstructing a National Identity...*, s. 66-67.

¹⁰⁵ Tamže, s. 67.

internovaných v utečeneckých táboraх na južnej Morave, dodávala jedlo do polievkových kuchýň, zabezpečovala distribúciu oblečenia, posteľnej bielizne, hradila poplatky za verejné sprchy, za vakcíny proti kiahňam a cholere pre utečencov. Utečencov tiež zabezpečovala po náboženskej a kultúrnej stránke, zriaďovala školy a škôlky.¹⁰⁶

Rovnako významnou bola činnosť viedenskej *Organizácie sociálnej starostlivosti Anitty Müllerovej pre utečencov z Haliče a Bukoviny (Wohlfahrtseinrichtung der Frau Anitta Müller für Flüchtlinge aus Galizien und der Bukowina)*. Sústredila sa najmä na pomoc ženám a deťom. Zabezpečovala pre utečencov zdravotnú starostlivosť, jedlo, oblečenie, finančnú podporu, dovolenky pre deti a tiež starostlivosť o siroty. Zriadila materské centrum, denný stacionár, polievkové a čajové kuchyne, opatrovateľské centrum pre dojčatá, materský dom, robotnícku školu či detské sanatórium. Počas vojny organizácia Anitty Müllerovej venovala približne 1,55 milióna korún na pomoc pre utečencov z Haliče a Bukoviny.¹⁰⁷ Úspešná práca Anitty Müllerovej pokračovala aj po vojne a stanovila nové štandardy v aktivitách sociálnej starostlivosti v Rakúsku a v USA.¹⁰⁸

Zo zahraničných organizácií sa na starostlivosti o utečencov podieľali najmä *American Jewish Committee, Austro-Hungarian Relief Society in New York, Austrian Immigrant Society a Ukrainian National Alliance*.¹⁰⁹ Okrem už spomínaných oficiálnych židovských organizácií pomáhali utečencom aj jednotlivci, Židia, rabíni či predstavitelia sionistických organizácií.¹¹⁰

Na rozdiel od internovaných utečencov, evakuovaných či vystaňovaných, sa v ešte horších podmienkach ocitli deportovaní, tzv. politicky nespôahliví predstavitelia menšín – Ukrajinci a Rusíni, Poliáci, Srbi, Rumuni, Taliani a iní, čo jasne ukazovalo dvojakosť štandardov v prístupe úradov k jednotlivým skupinám „vojnových utečencov“.

Pre deportovaných Ukrajincov z Haliče boli v západnom Rakúsku zriadené samostatné koncentračné tábory, medzi ktorými svojou veľkosťou vynikal Thalerhof blízko Grazu v Štajersku. Prvý transport dorazil do tohto tábora začiatkom septembra 1914, bolo v ňom 1 600 oby-

¹⁰⁶ Tamže, s. 67-68.

¹⁰⁷ MENTZEL, Walter: „1. Weltkrieg & Medizin“: 137.000 Kriegsflüchtlinge aus Galizien und der Bukowina in Wien, 24.394 in der Steiermark, 59.863 in Niederösterreich – das Flüchtlingshilfswerk Anitta Müller und das Kinderwaisenheim Wien-Baumgarten [online]. Dostupné na: <https://ub.meduniwien.ac.at/blog/?p=23834> [cit. 2022-11-28].

¹⁰⁸ KUZMANY, B.: Changes and Continuities in Austria's Coping, s. 121-122.

¹⁰⁹ HABARTOVÁ, K.: Jewish Refugees from Galicia and Bukovina..., s. 149-150.

¹¹⁰ ROZENBLIT, M. L.: *Reconstructing a National Identity...*, s. 70-71.

vateľov Lvova a 700 ľudí zo stanislavovskej väznice.¹¹¹ Od začiatku novembra do konca decembra 1914 sa počet deportovaných zvýšil z 5 700 na 8-tisíc osôb (približne 7-tisíc z východnej Haliče a viac ako tisíc z iných regiónov). Bolo medzi nimi aj 500 gréckokatolíckych duchovných a rovnaký počet príslušníkov ukrajinskej inteligencie (právnici, lekári, učitelia atď.). Okrem Ukrajincov bolo v tábore Thalerhof uväznených aj 700 Poliakov. Po katastrofálnej zime 1914 – 1915 a zúriacej epidémii brušného týfusu (približne 3,5-tisíc väzňov vážne ochorelo alebo zomrelo) sa podmienky v táboch podstatne zlepšili. Od marca 1915 boli niektorí haličskí väzni, predovšetkým ženy a starší ľudia, z Thalerhofu prepustení. Návrat do vlasti im bol však povolený len v obmedzených prípadoch.¹¹²

Po znovudobytí väčšiny haličsko-bukovinských území, ktoré Rusi okupovali od septembra 1914, sa v máji až auguste 1915 uskutočnili nové masívne vlny zatýkania a deportácií ukrajinského obyvateľstva (zdôvodňovali sa spoluprácou s ruskými okupantmi; podobne aj na jeseň 1916 po Brusilovej ofenzíve) – len do Thalerhofu bolo vtedy deportovaných asi 2-tisíc Haličanov. Predpokladá sa, že celkovo bolo v Thalerhofe internovaných 20-tisíc Ukrajincov a Rusínov na viac či menej dlhé obdobie, niektorí dokonca na celých 33 mesiacov existencie tábora.¹¹³

Približne 4,5-tisíc „politických“ Talianov bolo sústredených v táboch Katzenau na predmestí Linzu v Hornom Rakúsku (neskôr tu boli zadržávaní aj Rumuni) a v táboch Wagna v Štajersku. Srbi podozriví z politických zločinov boli zadržávaní v táboroch v Arade v Krišani, Neusiedl am See v Burgenlande a Gyöngyös v Uhorsku. Slovinci, Chorváti a Rumuni boli rozptýlení v rôznych táboroch v Dolnom Rakúsku.¹¹⁴ Existovali tábory, v ktorých boli zadržávaní „politickí“ viacerých národností. Napríklad v českom Terezíne boli internovaní politickí väzni spolu s vojnovými zajatcami – Rusmi, Talianmi, Srbmi a Rumunmi. Niektoré väčšie tábory mali rôzne sektory (pre „utečencov“ a „politických“) oddelené drôteným pletivom. Kontakt medzi nimi bol zakázaný.

Po smrti Františka Jozefa I. v novembri 1916 sa situácia v Rakúsko-Uhorsku naďalej komplikovala. Pod vplyvom vnútropolitických okolností nový cisár Karol I. vyhlásil na jar roku 1917 amnestiu pre politických väzňov. V lete 1917 boli niektoré tábory zrušené, väzni boli

¹¹¹ МАЗУР, О.Я. – БАРАН, І.В. – БОРИЩАК, М.О.: Міграція населення Східної Галичини..., s. 52.

¹¹² *Энциклопедия изгнаний...*, s. 496-498.

¹¹³ Tamže, s. 496-498.

¹¹⁴ FRIZZERA, F.: Refugees (Austria-Hungary) [online].

prepustení alebo umiestnení (internovaní) v rôznych častiach vnútorného Rakúska a nesmeli ich opustiť. Tábory pre „osoby obzvlášť nebezpečné pre monarchiu“ existovali až do konca vojny. Napríklad v tábore Katzenau pri Linzi od júna 1917 sústredovali rakúsko-uhorských Talianov i Rumunov a občanov nepriateľských štátov (Britov, Francúzov, Belgičanov, Srbov a Portugalcov), ktorí sa zdržiavali v Rakúsku.¹¹⁵ Kolaps štátnej moci v októbri – novembri 1918 viedol k samovoľnej likvidácii táborov a živelnému odchodu ich osadenstva.

Situácia utečencov v uhorskej časti monarchie

Od vypuknutia Veľkej vojny zasiahli územie Uhorska na jeseň a v zime 1914 – 1915 dve utečenecké vlny. Prvý prúd utečencov sa objavil na území Uhorska už začiatkom septembra 1914 v dôsledku ruskej okupácie Haliče a Bukoviny. Cez karpatské priesmyky sa zo západnej Haliče valili utečenci na severovýchod Horného Uhorska, z východnej Haliče prenikali do Podkarpatska a z Bukoviny do Sedmohradska. Druhá utečenecká vlna sa spustila na konci septembra – začiatkom októbra roku 1914 v dôsledku prieniku ruských vojsk cez Karpaty a obsadenia troch uhorských žúp v Podkarpatsku a v novembri – decembri 1914 obsadenia dvoch severovýchodných žúp Horného Uhorska – dnešného Slovenska (vlastne do začiatku mája 1915). Išlo najmä o utečencov Rusínov a Židov, v menšej miere Slovákov, Nemcov a Maďarov zo severovýchodného uhorského územia. Druhá utečenecká vlna nebola taká mohutná v porovnaní s haličsko-bukovinskou, smerovala prevažne do Predlitavska, a patrí do problematík, ktoré ešte čakajú na dôkladné historické rozpracovanie.

Veľké húfy haličských utečencov prichádzali na územie severovýchodného Uhorska a tisícmi sa vlievali do prihraničných uhorských obcí a mestečiek od Jasinja a Rachova cez Volove a Veľký Berezny na Podkarpatsku až po Sninu, Humenné, Medzilaborce a Bardejov na Slovensku. „*Vo dne i v noci tiahli cez ne kolóny trénov a karavány haličských utečencov.*“¹¹⁶ Nie všetci mali v úmysle dostať sa hlbšie do vnútrozemia monarchie, časť z nich chcela len prečkať za Karpatmi (na uhorskom území) obdobie intenzívnych bojov v Haliči. Napríklad, od 12. novembra v priebehu troch dní prišlo do Bardejova okolo 10-tisíc židovských utečencov. Ich príchod zaznamenal aj miestny kronikár:

¹¹⁵ *Энциклопедия изгнаний...*, s. 203.

¹¹⁶ HRONSKÝ, Marián: Priebeh bojov na území Slovenska a Slováci v rakúsko-uhorskej armáde za Prvej svetovej vojny [online]. In: *Veľká vojna a územie Slovenska 1914 – 1918*. Dostupné na: https://www.velkavojna.sk/infusions/downloads/downloads.php?cat_id=3&download_id=2 [cit. 2023-11-6].

„Nekonečné karavány haličských uprchlíkov, zväčša Židov, utekajúcich pred Rusmi, spôsobili v obyvateľstve úplný zmätok. Hluk vozov spolu s božekaním utečencov miešal sa v temných a mokrých októbrových nociach s erdžaním koní a cengom ich kopyt.“¹¹⁷ Príchod utečencov a zvesti o postupe ruských vojsk k administratívnym hraniciam Uhorska vyvolávali v pohraničných okresoch – a to aj v tých vzdialenejších (napr. v okolí Starej Ľubovne) – nepokoj a strach.¹¹⁸

V dôsledku vzniknutého chaosu spôsobeného návalom utečencov do Bardejova, ako aj do ďalších uhorských miest v pohraničí, bolo úlohou miestnych úradov a vojenských veliteľstiev zabezpečiť čo najrýchlejší odsun utečencov do triediacich staníc a táborov vo vnútrozemí monarchie. „Civilné obyvateľstvo prechádzajúce do Uhorska z Haliče treba na pokyn civilného úradu posielat' podľa možnosti čo najskôr ďalej. V pásme jednotiek sa toto obyvateľstvo zdržiavať nesmie,“ – hlásali inštrukcie Vojenského veliteľstva v Košiciach.¹¹⁹ V tom čase bola situácia v severovýchodnom Uhorsku nadmieru zložitá. Malé železničné stanice v pohraničí sa razom stali prekladiskom pre desaťtisíce vojakov. Obzvlášť v oblasti dnešného východného Slovenska, ktoré sa stalo dôležitým predpolím, cez ktoré išlo zásobovanie, dopĺňovanie bojujúcich armád v Haliči, odsun ranených a pod. Tento veľký nápor ešte vzrástol po porážke rakúsko-uhorských vojsk v haličských bojoch neočakávane veľkým odsunom ranených (až 22-tisíc denne). To spôsobovalo upchatie železničných tratí a znemožňovalo prísun čerstvých záloh. Už od začiatku októbra 1914 mali karpatské obce na východnom Slovensku vzhľad vojenských táborov. „Vojská ustupujúce z Haliče, zasiahnuté epidémiami dyzentérie a cholery, rozosievali medzi obyvateľstvom choroby. Školy boli premenené na poľné lazarety, chorí a ranení vojaci ležali pod holým nebom, prepchaté cesty lemovali stovky chorých, ranených a mŕtvych vojakov.“¹²⁰ Z uvedených príčin tí haličskí utečenci, ktorí boli finančne zabezpečení a mali možnosť sa o seba postarať sami, boli samovoľne ďalej posielaní do Košíc, Miškovca či Budapešti v Uhorsku, do Grazu a Viedne v Rakúsku atď. Keďže

¹¹⁷ JANCURA, Vladimír: Pred storočím utekali pred vojnou. Posielali ich späť [online]. In: *Pravda – žurnál*, 22. 09. 2015. Dostupné na: <https://zurnal.pravda.sk/neznamahistoria/clanok/368321-pred-storocim-utekali-pred-vojnou-posielali-ich-spat/> [cit. 2022-4-20]. Podrobnejšie pozri RUSZAŁA, Kamil: Fellow Citizens or Aliens? Galician refugees during the First World War in Hungary. In: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne* 148, z. 4 (2021), s. 797-798.

¹¹⁸ *Pramene k vojenským dejinám Slovenska IV/1*, s. 94 (dok. 52).

¹¹⁹ Tamže, s. 89 (dok. 49).

¹²⁰ HRONSKÝ, M.: Priebeh bojov na území Slovenska a Slováci... [online].

vlaková preprava bola maximálne vyťažená, množstvo utečencov bolo nútených absolvovať trasu z uhorských pohraničných miest do ďalších lokalít pešo aj s celou svojou batožinou. V konečnom dôsledku to zapríčinilo rozptýlenie utečencov do rôznych miest a obcí, kde sa usadili skôr, ako dorazili do svojej cieľovej destinácie.¹²¹

Ako už bolo uvedené, uhorská vláda už v počiatkovej fáze prílevu utečencov z Haliče zaujala jasné stanovisko, že všetci utečenci z rakúskych území (rakúski štátni občania) majú byť vystáňovaní z Uhorska. Od októbra 1914 posielali utečencov z Haliče a Bukoviny, ktorí neboli finančne zabezpečení, ako aj utečencov nachádzajúcich sa v Budapešti, z dôvodu preplnenosti mesta priamo na územie Rakúska. Len finančne zabezpečení utečenci sa vo väčšine prípadov mohli voľne pohybovať po monarchii a ku koncu roku 1914 majetní haličskí židovskí utečenci bývali takmer v každom meste Uhorska.¹²² Uvedené stanovisko evidentne plynulo z obáv, ktoré diktovali udalosti na haličskom fronte a možné ohrozenie uhorského územia vpádom ruských vojsk cez Karpaty, ktoré sa so zvýšenou pozornosťou sledovalo v Budapešti od samého začiatku vojny. To sa napokon aj stalo. Po príchode haličských a bukovinských utečencov vzápätí začali prenikať na územie severovýchodného Uhorska ruské jednotky a situácia si vyžadovala evakuačné opatrenia, resp. vznikol problém vlastných (uhorských) utečencov.

V auguste – septembri 1914 ustupovala rakúsko-uhorská armáda z Haliče a Bukoviny do karpatských priesmykov – Jablunického, Torunského, Verecko-Beskydského, Užockého, Lupkovského a Duklianskeho. Teda k vtedajším administratívnym hraniciam Uhorského kráľovstva a Marmarošskej, Berežskej, Užskej, Šarišskej a Zemplínskej župy.¹²³ Od konca septembra 1914 na južnom úseku haličského frontu štyri ruské armády začali šturmovanie karpatských priesmykov a po prelomení obrannej línie vo Východných Karpatoch (na Podkarpatsku) sa dostali do údolí riek Už, Latorica, Rika a Tisa.

Dňa 24. septembra 1914 vojská 5. ruskej armády zaútočili na Užocký priesmyk, dobyli ho a v ten istý deň obsadili obec Užok. Postupujúci údolím rieky Už obsadili aj Volosjanku, Stavne, Žornavu, Kostrynu, Velykyj a Malyj Bereznyj v Užskej župe. Oddiely gen. Fesenka z 5. ruskej armády v tom čase ovládli Verecký a Volovecký priesmyk a

¹²¹ Pozri KLEIN-PEJŠOVÁ, Rebekah: Between refugees and the state: Hungarian Jewry and the Wartime Jewish refugee crisis in Austria-Hungary. In: *Europe on the Move: Refugees in the era of the Great War*. Eds. P. Gatrell, L. Zhvanko Manchester: Manchester University Press, 2017, s. 158-159.

¹²² Tamže, s. 159.

¹²³ POP, Ivan: *Dějiny Podkarpatské Rusi v datech*. Praha: Libri, 2005, s. 268.

obsadili Nižné a Verchné Vorota, Volovec, prebili sa do Uklyna a údolím Latorice postúpili do Nelipyna – severovýchodného predmestia Svaliavy v Berežskej župe. Na predmestí mesta sa rozpútala bitka, ktorá trvala niekoľko dní.

Pod vplyvom rýchleho postupu ruskej armády v Užhorode a Mukacheve vzdialenom 20 – 30 km od frontu, ale aj v ďalších karpatských mestečkách zavládla panika. Úrady sa evakovali, s nimi v prvom rade „vyššie“ vrstvy spoločnosti. Prúdili utečenci, utekajúci pred Rusmi zo severných rajónov Podkarpatska. Hlbšie do vnútrozemia Uhorska sa začali živelne sťahovať miestni a haličskí Židia.¹²⁴ Ešte horšia situácia bola v Chuste a Tjačive a celkovo v Marmarošskej župe. V tom čase oddiely 3. ruskej armády prekročili Torunský priesmyk a vpadli do riečného koryta Riky (pravostranného prítoku Tisy) a postupujúc jej údolím obsadili Majdan, Volove (Mižhirja), Vučkove, Nyžnij Bystryj a priblížili sa k Berezovému, vzdialenému 20 kilometrov od Chustu. Tu narazili na tvrdý odpor rakúsko-uhorských vojsk. V tom čase vojská 4. armády prenikli najhlbšie za Karpaty – po ovládnutí Jablunického priesmyku obsadili Jasiňu, Rachiv a údolím Tisy prenikli do Velykého Byčkiva a napokon obsadili Marmorošskú Sihot' (Máramarossziget; Sighetu Marmatiiei).¹²⁵

Začiatkom októbra 1914 však rakúsko-uhorské vojská začali protiofenzívu a do 5. októbra vytlačili ruské jednotky z priestoru Užockého priesmyku. Po 11. októbri boli vytlačení z Volového a cez Torunský priesmyk sa stiahli do Haliče. Medzitým 7. októbra ruské oddiely museli opustiť Marmorošskú Sihot', 8. októbra Velykyj Byčkiv, 19. októbra Jasiňu a napokon 21. októbra 1914 aj Jablunický priesmyk.¹²⁶ Rakúsko-uhorské vojsko tak získalo späť všetky karpatské priesmyky ale len dočasne. Počas tohto, takmer mesačného obdobia ruskej okupácie (24. september – 21. október 1914) bola obsadená najmenej tretina územia uhorského Podkarpatska (dnešného Zakarpatska) a niekoľko desiatok podkarpatských obcí a mestečiek.

V novembri 1914 ruská armáda opäť prešla do ofenzívy a 17. novembra sa po druhý raz zmocnila Užockého priesmyku (3. decembra ho Rusi stratili, 4. decembra opäť dobyli a udržali do Vianoc), neskôr

¹²⁴ ЕЛИНЕК, Йешаягу А. *Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848 – 1948)*. Ужгород: Изд. В. Падяка, 2010, s. 121-124.

¹²⁵ POP, I.: *Dějiny Podkarpatské Rusi v datech*, s. 269; МАРКАНИЧ, Михайло: Події Першої світової війни на території сучасного Закарпаття [online]. In: *Новини Закарпаття*, 26. 11. 2018. Dostupne na: <https://novzak.uz.ua/podiyi-pershoyi-svitovoyi-vijni-na-teritoriyi-suchasnogo-zakarpattya/> [cit. 2023-12-21]

¹²⁶ POP, I.: *Dějiny Podkarpatské Rusi v datech*, s. 269.

Vereckého a Torunského priesmykov a opäť postúpila hlboko do uhorského územia na Podkarpatsku. Znovu dobyli Volove, Jasinja a jeho okolie. V decembri 1914 sa na južných svahoch Východných Karpát vytvorila pevná frontová čiara na línii Kostryňa (sv. Velykého Berezného) – Pidpolozzia (sev. Svaljavy) – Volovec – Lazy – juž. Jasiňa. Boje sa stali pozičnými a utrpenie vojakov z oboch strán znásobovala krutá karpatská zima. Celkovo v zime 1914 – 1915 sa východokarpatské priesmyky stali dejiskom krvavých bojov (napr. Užocký priesmyk štyrikrát prechádzal z rúk do rúk).¹²⁷ V dôsledku druhej ruskej ofenzívy bolo obsadené síce menšie územie uhorského Podkarpatska, ale na dlhšie obdobie – do mája 1915.

V bojoch o Karpaty sa zásadná úloha pridelovala 8. ruskej armáde (gen. A. Brusilova), ktorá mala podniknúť hlavný útok smerom na Humenné, Košice a na Veľkú uhorskú nížinu.¹²⁸ Tá v polovici novembra ovládla karpatské priesmyky na rozhraní Západných a Východných Karpát, vnikla do medzery, ktorá vznikla medzi 3. a 4. rakúsko-uhorskou armádou a 20. novembra 1914 zaútočila na severovýchodné okraje Horného Uhorska (severovýchodného Slovenska). Prenikla do údolia Cirochy a Laborca na Hornom Zemplíne a 22. novembra 1914 obsadila Sninu, 23. novembra aj ďalšie – hospodársky a dopravne významné – Humenné. Následne sa ruské oddiely zakopali v údolí rieky Laborec, ktorý bol poslednou prekážkou pred vstupom do Východoslovenskej nížiny. Krátko na to sa začal protiútok rakúsko-uhorských síl od Užoku na Starinu – Stakčín – Sninu a následne na Humenné, ktoré ruské jednotky opustili 28. novembra 1914. Na konci novembra sa už bojovalo aj v oblasti severného Šariša. Ruské jednotky prelomili obranu Duklianskeho priesmyku a v ťažkých podmienkach mrazivej karpatskej zimy prenikli cez Svidník do Giraltovec, ako aj do Zborova a 1. decembra 1914 dobyli Bardejov. Súčasne prebiehali urputné boje v priestore Medzilaboriec. Avšak 8. decembra ruské oddiely začali ústup a po 11. decembri sa stiahli zo získaných pozícií na severné svahy hlavného karpatského hrebeňa (aby pomáhali čeliť rakúsko-uhorskému protiútoku od Krakova). Južný úsek Haličského frontu s časťou severovýchodného Slovenska ochladol a bojujúce strany začali etapu pozičných bojov, avšak len do konca roku 1914.¹²⁹

¹²⁷ ЛАВЕР, О.Г. – ФАТУЛА, Ю.М. – ЛАВЕР, В.О.: Військові та цивільні втрати населення Закарпаття у роки Першої світової війни. In: *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Історія*, 2020, вип. 1 (42), s. 30-38.

¹²⁸ МАРКАНИЧ, М.: Події Першої світової війни... [online].

¹²⁹ CZAPLA, M.: Oblast' východného Slovenska..., s. 99-100; KÓNYA, Peter: Ruská okupácia v Šariši a Zemplíne r. 1914 – 1915. In: *Prvá svetová vojna v Karpatoch*. Ed. P. Kónya.

Na Vianoce roku 1914 cárske vrchné velenie spustilo novú mohutnú ofenzívu. Po víťaznom útoku na Duklu ruská armáda 29. decembra 1914 znovu prenikla cez Karpaty a vtrhla na územie severného Šarišu. Od Duklianskeho priesmyku snažila sa rozvinúť ofenzívu na juh.¹³⁰ V januári 1915 ruská armáda prerazila aj na územie Horného Zemplína. Po odrazení protiútoku spojených rakúsko-uhorských a nemeckých vojsk, ktorý začal 23. januára 1915 v priestore Užockého priesmyku a Mukačeva, ruské sily vo februári znovu útočili na Medzilaborce a priblížili sa k Bardejovu, ktoré boli kľúčovými bodmi pre vpád do uhorskej nížiny. V marci ruské sily ovládli priestor Zborova (obsadili ho z 25. na 26. marca), dolinu Ondavy (po Radomu), okolie Medzilaboriec a prerušili dôležité komunikačné spojenia Humenné – Medzilaborce – Ľupków. Urputné boje v ťažkom horskom teréne Karpát prebiehali aj v apríli 1915 v priestore Medzilaboriec, Humenného a Sniny. Ruskú okupáciu severovýchodných regiónov Horného Uhorska napokon ukončila až úspešná ofenzíva nemecko-rakúskych armád, ktorá začala víťaznou bitkou pri Gorliciach 2. mája 1915. V rámci gorlicko-tarnowskej operácie boli ruské pozície preložené a po obsadení Duklianskeho priesmyku oslobodili rakúsko-uhorskí vojaci z 5. na 6. mája 1915 Zborov.¹³¹ V máji 1915 boli oslobodené aj okupované oblasti Podkarpatska.

V perióde prvej ruskej okupácie severovýchodných okrajov dnešného Slovenska, trvajúcej od 20. novembra do 11. decembra 1914, obsadili ruské jednotky na území Šarišskej župy 126 obcí (z celkového počtu 378) v troch administratívnych okresoch – Bardejovskom, Svidníckom a Giraltovskom. V Zemplínskej župe niekoľko desiatok obcí v Humenskom a Sninskom okrese. Počas prvého ruského vpádu mali udalosti veľmi rýchly priebeh, obsadenie sa udialo nečakane a náhle, zväčša bez možnosti evakuácie civilného obyvateľstva. Na mnohých miestach severovýchodného Slovenska obyvateľstvo ostalo vo svojich domovoch a nedošlo k masovým živelným útekom. Dokonca ani z dvoch miest – Bardejova a Humenného – väčšina obyvateľstva neodišla a evakuácia sa týkala hlavne úradníkov a tzv. in-

Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 2016, s. 78-79; HRONSKÝ, M. – KRIVÁ, A. – ČAPLOVIČ, M.: *Vojenské dejiny Slovenska. IV. zväzok. 1914 – 1939*, s. 19.

¹³⁰ SZABÓ, Viktor: Karpatský front 1914/1915 v zemplínskej dobovej tlači (propaganda a realita). In: *Karpatský front 1914/1915*. Eds. M. Čaplovič, M. Drobňák, V. Szabó, R. Turík. Bratislava: VHÚ v Bratislave – KVH Beskydy, 2016, s. 242-243.

¹³¹ CZAPLA, M.: *Oblasť východného Slovenska...*, s. 100-101; KÓNYA, P.: Ruská okupácia v Šariši a Zemplíne r. 1914 – 1915, s. 79-80; HRONSKÝ, M. – KRIVÁ, A. – ČAPLOVIČ, M.: *Vojenské dejiny Slovenska. IV. zväzok. 1914 – 1939*, s. 22-23.

teligentných elementov (miestna honorácia, živnostníci, obchodníci atď.).¹³² Uhorské orgány sa evidentne obávali paniky a utečeneckej vlny, ktorá sa predtým spustila v Podkarpatsku, a situáciu všemožne upokojovali.¹³³ Napríklad krátko pred vpádom ruských vojsk uhorský minister vnútra vo svojom prípise z 18. novembra 1914 oboznamoval hlavných predstaviteľov verejnej správy s nariadením ministra vlastibrany ohľadom prevencie pred predčasnou a neodôvodnenou evakuáciou vojenských posádok a takisto civilných úradov. Velitelia vojenských posádok boli varovaní, aby nevyzývali „civilné vrchnosti, ako aj obyvateľstvo, na evakuáciu z miesta pobytu, ba dokonca i na útek“. Aby medzi obyvateľstvom nezapríčinili „nepokoj a aj paniku, ktorá môže byť spojená s nevyspytatelnými následkami“.¹³⁴

Snahou úradov teda bolo upokojiť obyvateľstvo, hoci nie úplne podloženými a korektnými informáciami. V čase prebiehajúcej okupácie napr. zemplínsky župan Gyula Meczner 24. novembra 1914 v novinách *Zemplén* vyzýval obyvateľstvo kraja „na pokojnú reakciu“. „Upozorňoval na závažnosť rozhodnutia ľudí opustiť svoje domovy vzhľadom na možné riziká a dôsledky. Zvlášť vyzýval menej majetné vrstvy obyvateľstva, aby to zvážili... Zároveň ubezpečoval, že úradníctvo ostáva do poslednej chvíle na svojich postoch vykonávajúc si svoje povinnosti, pričom zvlášť vyzýval inteligenciu, aby šla ľudu príkladom v zachovaní si chladnej hlavy, poučila ho a zabránila tak prípadnej panikej reakcii a neuváženému konaniu.“ Nasledujúci deň vydal župan verejné oznámenie: „...Nemáme dôvod na strach, o to viac na bezhlavú preľaknosť. V záujme ochrany, každého upozorňujem, aby neprikladal váhu všelijakým pochybným zvestiam a riadil sa podľa mojej výzvy zo včerajška. Unáhlenými rozhodnutiami každý škodí len sebe a takto len straší verejnosť bez akejkoľvek podloženej príčiny...“ Dokonca 30. novembra už vyzýval obyvateľstvo, ktoré utieklo pred postupom ruských oddielov, aby sa vrátilo do svojich domovov. O niečo neskôr – 6. decembra 1914 – zemplínsky župan uverejnil v novinách ďalšiu výzvu k obyvateľstvu zasiahnutému ruským vpádom (reprodukuje prípis ministerského predsedu Istvána Tiszu). Apeloval na verejnosť, aby

¹³² KÓNYA, P.: Ruská okupácia v Šariši a Zemplíne r. 1914 – 1915, s. 80; KÓNYA, P. – BONUSIAK, A.: *Prvá svetová vojna v Karpatoch*, s. 39.

¹³³ Viď napr. slovenské Národné noviny (vydávané v Turčianskom Sv. Martine) z decembra 1914. VRÁBEL, Ferdinand: Boje v Karpatoch (príklady vojnovej propagandy na stránkach Národných novín júl – december 1914). In: *Karpatský front 1914/1915*. Eds. M. Čaplovič, M. Drobňák, V. Szabó, R. Turik. Bratislava: VHÚ v Bratislave – KVH Beskydy, 2016, s. 234–237.

¹³⁴ *Pramene k vojenským dejinám Slovenska IV/1*, s. 96 (dok. 54).

pred Rusmi neodchádzala a neopúšťala svoje domovy: „...v krátkom čase odrazíme aj tento (...) ruský vpád, tak aj to obyvateľstvo, ktoré bude vydané napospas obsadeniu územia, obíde lepšie, ak zostane vo svojich domovoch. Aj na základe posledného vpádu (napr. v Marmarošskej Sihoti) sa preukázalo, že hlavne majetky utečencov sú vystavené pustošeniu. Zostavším v domovoch neublížili ani fyzicky, ani im nerozvrátili majetky. Teda tomu obyvateľstvu, nepodliehajúcemu vojenskej povinnosti, ktoré zostane doma a bude očakávať ruský vpád a bude sa chovať pokojne, hrozí menšia škoda, ako tým, ktorí utečú. Na základe týchto argumentov, ako to urobila aj pruská vláda vo východnom Prusku, odporúča aj uhorská vláda zostať v pokoji doma všetkým tým, ktorí nemajú nejaký zvláštny dôvod sa obávať hnevu nepriateľa.“¹³⁵

Naopak, obvodný notár z Habury Jozef Farkas vo svojom hlásení župným orgánom z druhej polovice decembra 1914 vykresľoval situáciu počas ruskej okupácie celkom inak: „Rusi 24. novembra vtiahli do Borova a Habury, 26-teho o tretej popoludní do Čertižného. (...) Z troch obcí boli najviac zničené Čertižné, kde spomedzi 214 domov zhorelo 164. Po tri noci na viacerých miestach vypuklo niekoľko požiarov vplyvom podpaľáčstva. V Habure je skaza pomerne menšia... Avšak nie je pravdou tvrdenie, že Rusi neublížovali sedliackemu obyvateľstvu; ba práve naopak, spôsobili mu toľko škody, koľko vládali. Na druhej strane sa aj obyvateľstvo snažilo svoje straty vynahradiť tak, že si svoje veci lúpili a kradli navzájom, čím ešte umocnili pustošenie. Rusi boli násilní k ženám; všetky domy a obchody, či v nich bol majiteľ alebo nie, obrátili hore nohami a zničili; čo sa dalo odniesť, odniesli...“ Vo svojom hlásení haburský notár upozorňoval aj na prípady ľudí, ktorých ruskí vojaci pre rôzne obvinenia odvliekli „nevedno kam“.¹³⁶

V období druhej ruskej okupácie (od 29. decembra 1914 do 8. mája 1915) obsadilo ruské vojsko na území Šariša 83 obcí (vo Svidníckom, Bardejovskom a Giraltovskom okrese) a v severných častiach Zemplínskej župy 79 obcí (v Medzilaboreckom, Sninskom a Stropkovskom okrese).¹³⁷ Po skúsenostiach z prvej okupácie uhorskej úrady počas druhého ruského prieniku spravidla zabezpečili organizovanú evakuáciu obyvateľov, zväčša do južnejších okresov obidvoch zasiahnutých žúp,¹³⁸ ale aj ďalej do uhorského vnútrozemia. Napríklad v dôsledku bojov a okupácie sa z Medzilaboriec a okolia dve

¹³⁵ SZABÓ, V.: Karpatský front 1914/1915 v zemplínskej dobovej tlači..., s. 243-244.

¹³⁶ Tamže, s. 245.

¹³⁷ KÓNYA, P.: Ruská okupácia v Šariši a Zemplíne r. 1914 – 1915, s. 80.

¹³⁸ Tamže, s. 80.

tretiny obyvateľstva presťahovali až k Miškovcu a Debrecínu. Podľa niektorých zdrojov boli na prelome rokov 1914 a 1915 pred vpádom ruských vojsk evakuované tisíce obyvateľov z najmenej štyroch desiatok obcí na severovýchodnom Slovensku,¹³⁹ nehovoriac o živelných odchodoch obyvateľstva regiónu. Vypätú situáciu civilistov, ktorí sa ocitli v pozícii utečencov, charakterizoval jednoznačne chaos v organizácii evakuácie, vyskytovali sa prípady rabovania, nedostatočnú informovanosť znásobovali falošné správy a rozličné fámy.¹⁴⁰

Ruská armáda na okupovaných územiach plienila, kradla a dopúšťala sa násilia na obyvateľstve. Zabíjala a odvliekla dobytok, rekvirovala zásoby potravín a krmiva, ničila polia i záhrady a osobný majetok obyvateľov sa stal korisťou ruských vojakov. Búrala a páčila aj gréckokatolícke kostoly a niekoľko desiatok gréckokatolíckych kňazov odvieďala do zajatia.¹⁴¹ Bolo podporované pravoslávne hnutie v kraji a príchod pravoslávnych kňazov. Napokon rabovalo a vypaľovalo obce aj ustupujúce rakúsko-uhorské vojsko.¹⁴² Až na vysokej politickej úrovni sa riešil incident, keď veliteľ rakúsko-uhorského X. zboru nariadil vypáliť takmer 20 šarišských dedín.¹⁴³ Pritom vojsko ustupujúce pred Rusmi a zasiahnuté epidémiami dyzentérie a cholery rozosievalo smrteľné choroby medzi obyvateľstvom. Celkovo vojnové udalosti a ruská okupácia priniesli obrovské škody na teritóriu piatich severovýchodných žúp Uhorska. O to viac, keďže tieto regióny patrili k zaostalejším častiam Habsburskej monarchie. Napríklad v Šarišskej stolici bolo 19 obcí úplne a 57 čiastočne spustošených. V Zemplínskej stolici 23 obcí zničili boje a plienenie úplne, ďalších 115 obcí utrpelo menšie či väčšie škody. Celkovo bolo na území Šariša zničených 2 321 domov a 79 verejných budov, v Zemplínskej stolici 1 276 domov, škody utrpelo 6 174 osôb.¹⁴⁴ Podľa iných údajov bolo v oboch župách poškodených 5 376 domov a vedľajších budov v súkromnom vlastníctve a najmenej 116 verejných budov.¹⁴⁵

¹³⁹ DUDEKOVÁ, Gabriela: Stratégie prežitia v mimoriadnej situácii. Vplyv Veľkej vojny na rodinu na území Slovenska [online]. In: *Forum Historiae*, 2009, roč. 3, č. 1, s. 16. Dostupné na: https://www.forumhistoriae.sk/FH1_2009/texty_1_2009/dudekova.pdf [cit. 2023-9-29]; KÓNYA, P.: Ruská okupácia v Šariši a Zemplíne r. 1914 – 1915, s. 80.

¹⁴⁰ DUDEKOVÁ, G.: Stratégie prežitia v mimoriadnej situácii..., s. 16.

¹⁴¹ KÓNYA, P.: Ruská okupácia v Šariši a Zemplíne r. 1914 – 1915, s. 80-81.

¹⁴² *Pramene k vojenským dejinám Slovenska IV/1*, s. 104-107 (dok. 64-66).

¹⁴³ DROBŇÁK, Martin a kol.: *Karpaty 1914/1915. Boje Prvej svetovej vojny na severovýchodnom Slovensku*. Nižná Polianka, 2022, s. 206.

¹⁴⁴ KÓNYA, P.: Ruská okupácia v Šariši a Zemplíne r. 1914 – 1915, s. 82.

¹⁴⁵ DROBŇÁK, M. a kol.: *Karpaty 1914/1915...*, s. 206.

Obyvateľstvo okupovaných území bolo z národnostného hľadiska prevažne rusínske, iba z menšej časti slovenské a židovské a len zanedbateľná časť maďarská alebo nemecká. Násilnosti ruských vojakov sa obracali najmä proti židovskému obyvateľstvu. Mnohé dobové správy hovorili o vraždení a znásilňovaní židovských žien, a to na viacerých miestach okupovaného severovýchodného Uhorska (napr. aj v okupovanom Humennom). Okrem miestnych Židov sa tu zdržiavalo aj množstvo haličských Židov, ktorí pred ruským vojskom ušli za Karpaty. Pokiaľ nezutekali, boli vystavení násilnostiam vojakov. Obete na životoch z radov civilných obyvateľov tak pripadali hlavne na židovské obyvateľstvo.¹⁴⁶

Vtedajší český vojak rakúsko-uhorskej armády a neskoršie svetoznámy novinár, investigatívny žurnalista a spisovateľ Egon Erwin Kisch vo svojom denníku 10. februára 1915 zaznamenal stretnutie so židovskými utečencami juhovýchodne od Sniny: „*Včera som hovoril so židovskými utečencami... Zdráhavo, prerývane, jeden napomáhajúc druhému, hovorili títo úbohí ľudia o svojom utrpení. To nemohlo byť vymyslené. Zostali vo svojej haličskej obci, keď prvýkrát prišli cárski vojaci. Sú to predsa tiež ľudia, hovorili si, ale oni sa vlúpali do židovských obydlí, kradli s namiereným revolverom, zbili muža a len sa pýtali, kde sú ženy a dievčatá, ba dokonca aj nedospelé zavliekli do vedľajšej izby a zneužili ich. Raz sa blížili kozáci k domu, dievčatá sa schovali, ale keď im pohrozili, že zabijú otca a bili ho rukoväťou bodáka do hlavy, pribehli dcéry s hrozným krikom a dosiahli to, že otca síce pustili, dve z nich však znásilnili. Tretia skočila z okna a utiekla na polozamrznutý San, kde ostala celú noc a počula ako ju kozáci hľadali.*“¹⁴⁷

Boje a ruská okupácia časti severovýchodného Slovenska a Podkarpatska od konca septembra 1914 do mája nasledujúceho roku spôsobili, že zo severných častí Marmarošskej, Berežskej, Užskej, Šarišskej a Zemplínskej župy odišli do južnejšie položených okresov a žúp, ako aj hlbšie do vnútrozemia Uhorska, resp. monarchie, desaťtisíce vojnových utečencov. Existujú len čiastkové odhady, ktoré nemôžu poskytnúť úplný obraz o celom rozsahu tejto utečeneckej vlny z rokov 1914 – 1915. Odhaduje sa napríklad, že z 21-tisíc obyvateľov mesta Marmorošská Sihoť utieklo pred postupujúcimi ruskými oddielmi začiatkom októbra 1914 do vnútrozemia viac ako 19-tisíc obyvateľov.

¹⁴⁶ KÓNYA, P.: Ruská okupácia v Šariši a Zemplíne r. 1914 – 1915, s. 81; KÓNYA, P. – BONUSIAK, A.: *Prvá svetová vojna v Karpatoch*, s. 40.

¹⁴⁷ ŠIMKULIČ, Marián: Vojnové zápisky z denníka Egona Ervína Kisch. In: *Prvá svetová vojna – boje v Karpatoch*. Zborník príspevkov z medzinárodnej konferencie. Humenné, 6. decembra 2006. Zost. V. Fedič, S. Husťák. Humenné: FEDOS, 2007, s. 95.

Množstvo ľudí utiekalo aj z oblasti východne od Marmorošskej Sihoti (Borša – Romuli – Rotunda Pass).¹⁴⁸ Rovnako z okolia Užhorodu, Mukačeva, Chustu a Tjačiva. Ďalší (už spomínaný) fragmentárny údaj hovorí, že na prelome rokov 1914 – 1915 bolo pred vpádom ruských vojsk evakuovaných z územia dnešného východného Slovenska zhruba 10-tisíc ľudí z takmer 40 obcí.¹⁴⁹ Je možné teda len odhadovať, že počet utečencov a evakuovaných obyvateľov z piatich severovýchodných žúp Uhorska predstavuje najmenej 50-tisíc ľudí (spodná hranica odhadu). Navyše, vpád ruskej armády a správy o správaní sa vojakov vyvolali obrovskú paniku nielen na okupovaných územiach, ale aj v priľahlých okresoch. Napríklad zo Sabinova pod dojmom správ o obsadení Bardejova a blížiacom sa ruskom vojsku odišli mnohé rodiny do Prešova a úrady sa evakuovali.¹⁵⁰

Obyvateľstvo priľahlých a vzdialenejších miest Uhorska s pochopením prijímalo utečencov do svojich domov a ich niekoľkotýždňový, resp. niekoľkomesačný pobyt prebiehal bez závažnejších konfliktov. Vojnoví utečenci z Uhorskej Rusi smerovali do susediacich žúp – Solnocko-dobočkej, Satumarskej, Sabolčskej, Zemplínskej a ďalších vnútrouhorských oblastí vrátane Budapešti. „V Šarišskej župe bolo najviac utečencov umiestnených v Prešove, v Zemplínskej župe v Sátoraljaújhelyi, Sečovciach, Vranove, Michalovciach a v ich okolí. Veľká časť evakuovaných úradov pôsobila v Miškovci. Miestne úrady prevádzkovali núdzovú kuchyňu, obrovskú pomoc poskytli utečencom pobočky Červeného kríža, židovské, cirkevné a občianske dobročinné spolky.“¹⁵¹ Keďže oblasti sústredenia utečencov zasiahli nákazlivé choroby (cholera, týfus, kiahne, dyzentéria), starali sa o nich (ako aj o vojakov) nemocnice v Prešove, Sabinove, Sátoraljaújhelyi a Kráľovskom Chlmcí, dočasné či núdzové nemocnice v Tokaji, Sezerencsi a Michal'anoch.¹⁵² Tieto ochorenia si vyžiadali viac obetí z radov civilného obyvateľstva ako samotné boje.

Utečenci sa po vytlačení ruských vojsk za Karpaty začali čiastočne živelne, čiastočne organizovane vracat' do svojich obcí. Jarné obdobie hnalo roľníkov z provizórnych táborov do pôvodných bydlísk a zameškaných jarných prác na pôde, od ktorej bolo závislé ich živobytie. Návrat domov bol však spojený s obrovskými problémami. Okupo-

¹⁴⁸ SIMA, Ana Victoria: Refugees in Their Own Country. Women, Children and Elderly People Caught up in the Transylvanian Theaters of War during the Great War. In: *Transylvanian Review*, 2019, vol. XXVIII, No. 1, s. 11-12.

¹⁴⁹ DUDEKOVÁ, G.: Stratégie prežitia v mimoriadnej situácii..., s. 16, pozn. 34.

¹⁵⁰ KÓNYA, P.: Ruská okupácia v Šariši a Zemplíne r. 1914 – 1915, s. 82.

¹⁵¹ Tamže, s. 81-82.

¹⁵² Tamže, s. 82.

vané regióny boli zdevastované, desiatky rusínskych obcí boli poškodené a vyrabované, niektoré fakticky prestali existovať. V dôsledku spustošenia ostali navrátilci veľmi často bez potravín i prístrešia a boli tak plne odkázaní na štátnu a regionálnu pomoc. Začalo sa s odstraňovaním škôd a popri štátnej pomoci významnú úlohu pri pomoci navrátilcom z evakuácie zohrali rôzne dobročinné zbierky. Charitatívne akcie na pomoc poškodeným vojnovými udalosťami napríklad zorganizoval aj bývalý minister Albert Berzeviczy a košický rímskokatolícky biskup Fischer Colbrie. Dobročinné zbierky usporadúvali umelci, politici, cirkvi, redakcie denníkov, okresy a župy (napr. Hajducká, Boršodská, Čická, Békešská, Bácsko-bodrocká atď.) v celom Uhorsku.¹⁵³ Vysoké sumy peňazí na pomoc zasiahnutým vojnou zozbierali viaceré mestá a obce v Hornom Uhorsku, na Veľkej uhorskej nížine a na tzv. Dolnej zemi.

Po návrate uhorských úradov do predtým okupovaných území severovýchodného Uhorska začala nielen rekonštrukcia vojnou spôsobených škôd, ale aj vlna represívnych opatrení. Treba zdôrazniť, že stovky Rusínov utiekli s ustupujúcimi ruskými jednotkami na východ zo strachu pred pomstou rakúsko-uhorskej armády a úradov za údajnú spoluprácu s ruskou armádou. Ich strach nebol neopodstatnený. Vo Veľkom Byčkive, Rachove a Jasinej na Podkarpatsku uhorskí vojaci obesili niekoľko dedinčanov a pravoslávnych kňazov hneď po odchode ruských vojsk. Iní sa zabávali tým, že v „oslobodených“ rusínskych dedinách verejne bili mužov, ženy a dokonca aj deti za údajnú kolaboráciu s Rusmi. V Jasine, ktoré bolo dvakrát obsadené ruskými jednotkami, bolo za kolaboráciu s nimi odsúdených na popravu 60 mužov. Koncom jari 1915 vojenský tribunál v Košiciach odsúdil 800 rusínskych roľníkov z Berežskej, Užskej a Šarišskej župy na dlhoročné väzenie. V Chuste bolo uväznených 160 roľníkov z marmarošskej Verchoviny.¹⁵⁴ Okrem Rusínov si svoje užili aj miestni Židia, ktorí nezutekali a ktorých úrady rovnako podozrievali z kolaborácie a donášania Rusom.¹⁵⁵

Situáciu utečencov v danom období je možné sledovať na príklade Košíc. Mesto sa stalo dôležitým vojenským centrom severovýchodnej časti Uhorska a dôležitým oporným a logistickým bodom. Sídlili tu veliteľstvá VI. armádneho zboru i III. vlastibraneckého obvodu a vládny

¹⁵³ Tamže, s. 83; KÓNYA, P. – BONUSIAK, A.: *Prvá svetová vojna v Karpatoch*, s. 47.

¹⁵⁴ POP, Ivan: *Malé dejiny Rusínov*. Bratislava: ZIRS, 2020, s. 110-111; POP, I.: *Dejiny Podkarpatské Rusi v datech*, s. 263-264, 270;

¹⁵⁵ Viď: ЕЛИНЕК, Й. А.: *Карпатская диаспора...*, s. 121-124.

komisár (s pôsobnosťou na území VI. armádneho zboru), ktorému podliehali všetky ozbrojené zložky v obvode, t. j. aj žandárstvo, polícia, pohraničná a finančná stráž. Z vnútrozemia práve cez Košice presúvali na východný front vojenské oddiely a vojenský materiál. V opačnom smere prúdili vo veľkom množstve zranení a chorí vojaci, ruskí zajatci a utečenci.¹⁵⁶

Počet utečencov prichádzajúcich do Košíc bol ovplyvnený vývojom vojnových udalostí na východnom fronte a ruskou inváziou na severovýchod Uhorska. Do mesta prichádzali utečenci z Haliče, tak aj zo severovýchodných uhorských žúp. Kým domáci utečenci sa nemuseli registrovať na úradoch, utečenci – cudzinci takú povinnosť mali. Podľa údajov Prihlasovacieho úradu mestskej polície v Košiciach v prvom polroku 1914 (t. j. v čase veľkej neistoty pred vyhlásením vojnového stavu) prichádzalo do mesta každý mesiac 100 – 200 cudzincov, utečencov (najmä z Haliče). Situácia sa zmenila v júli a v auguste 1914, keď bolo zakázané prevážať civilistov železničnou prepravou a počet cudzincov klesol. Udalosti na východnom fronte celkom obrátili situáciu a od septembra 1914 počty prihlásených utečencov narástli. V posledných mesiacoch roku 1914 prichádzalo do Košíc priemerne 550 utečencov (cudzincov) mesačne: september – 630, október – 543, november – 644, december – 377 osôb. Po príchode do Košíc sa bezmajetní utečenci mohli obrátiť na miestnu políciu, ktorá v rámci svojich možností pre nich zabezpečila dočasné umiestnenie a stravu. V krízovom období (november a december 1914) bola nútená tieto osoby umiestniť a stravovať aj v miestnostiach väznice. V závere roka 1914, keď bolo územie severovýchodnej časti Uhorska okupované, utečenci už nepovažovali Košice za bezpečné útočisko a počet prihlásených cudzincov klesol. Dokonca aj samotní Košičania mesto vo veľkom počte opúšťali. Napriek tomu sa v prvom štvrtroku 1915 počet evidovaných cudzincov-utečencov v Košiciach pohyboval na úrovni 300 osôb a od apríla 1915 okolo 200 osôb mesačne. V dôsledku nekonsolidovaných pomerov, aké prevládali v meste v prvých mesiacoch vojny, nie každý cudzinec bol ochotný prihlásiť sa na uvedenom úrade, a preto údaje nezaznamenávali každého cudzinca, ktorý sa tu zdržiaval.¹⁵⁷

Podobná bola situácia aj s utečencami z uhorských žúp. Ich presnejší počet v Košiciach sa nedal určiť, keďže sa o ich prítomnosti nevedla stála evidencia. „*Menný zoznam zo začiatku roka 1915 „tých*

¹⁵⁶ GERGELY, Ladislav: Verejný poriadok v meste Košice v období prvej svetovej vojny. In: *Mesto a dejiny*, 2013, roč. 2, č. 2, s. 78-79.

¹⁵⁷ Tamže, s. 82-83.

uhorských rodín, ktoré následkom ruskej invázie utiekli do Košíc“, dokladá, že košická polícia v tom čase vedela o 477 osobách – utečencoch zo severnejších a východnejších žúp od Košíc.“ Pritom väčšina z nich prišla do mesta z Bardejova a bola židovského vierovyznania. V apríli 1915 mesto evidovalo žiadosti o podporu od 22 rodín (129 osôb) zo Šarišskej župy a zoznam ďalších 125 rodín (600 osôb) za Šarišskej župy a 15 rodín (75 osôb) zo Zemplínskej župy sa pripravoval. V každom prípade, počas zimných a jarných mesiacov 1914 – 1915 sa Košice (podobne ako viaceré iných uhorských miest) stali mestom utečencov. Podľa údajov Prihlasovacieho úradu v roku 1915 registrovalo mesto 8 267 cudzincov a utečencov.¹⁵⁸ Ich počet začal klesať od mája 1915 po návrate „domácich“ utečencov do oslobodených uhorských žúp a postupnom odchode a odsune haličských utečencov do Predlitavska.

Nariadenia uhorskej vlády zakazovali usídlenie haličských utečencov v uhorských mestách, mohli sa v nich zdržiavať nanajvýš 24 hodín. Výnimku mali len osoby, ktoré vedeli preukázať, že sú ubytované u svojich príbuzných, alebo osoby, ktoré v danom momente neboli schopné cestovať zo zdravotných dôvodov. Napriek tomu sa koncom roka 1914 – začiatkom roka 1915 utečenci z Haliče a Bukoviny stále nachádzali takmer v každom meste v Uhorsku. Na ľuďoch sa prejavovala únava z neustálych presunov. Utečenci v zlom zdravotnom stave a neschopní zvládnuť ďalšiu cestu (obzvlášť počas zimy) dostali povolenie na predĺženie pobytu v Uhorsku. Ich povinnosťou však bolo pravidelne sa hlásiť miestnym úradom a preukazovať svoju finančnú zabezpečenosť.¹⁵⁹ Boli aj pod stálym lekárskeym dozorom. Po zlepšení zdravotného stavu sa mali bezodkladne transferovať do utečeneckých táborov, resp. mali byť prevezení na úradne pridelené miesta. Niektorí sa však tomu urputne bránili.

Starostlivosť o židovských utečencov z Haliče a Bukoviny na území Uhorska prebrali od prvej chvíle do vlastných rúk miestne orgány, obyvateľstvo a židovské komunity. Takáto pomoc však nebola udržateľná. Financie sa rýchlo vyčerpali, z čoho vystala potreba hľadania náhradného riešenia. Viacerí starostovia zasielali do Budapešti petície s návrhom, aby štátna pomoc, ktorú dostávali haličskí utečenci na území Rakúska, bola rovnako pridelená aj utečencom zotrúvajúcim kdekoľvek v Uhorsku. Podobné návrhy, ktoré podávali židovské komunity Bratislavy, Stupavy, Nového Mesta nad Váhom, Győra, Hajdúnánása, Miškovca či Ónoda, boli zamietnuté uhorskými úradmi,

¹⁵⁸ Tamže, s. 84.

¹⁵⁹ KLEIN-PEJŠOVÁ, R.: Between refugees and the state..., s. 159.

ktoré nástojili na čo najskoršom odchode utečencov z Haliče a Bukoviny do Rakúska. Predpokladali, že získaním rakúskej štátnej podpory aj na uhorskom území by utečenci stratili motiváciu pre odchod z krajiny.¹⁶⁰ Tento krok sa napokon ukázal ako neúčinný a uhorské úrady v neskoršom období – keď sa ukázalo, že vyst'ahovanie utečencov neprebieha podľa plánu – sami žiadali rakúsku stranu o finančnú kompenzáciu.¹⁶¹

Na konci roka 1914 sa podľa informácií z *Viennese Allianz* nachádzalo na území Uhorska približne 30-tisíc židovských utečencov z Haliče a Bukoviny, z ktorých 20-tisíc sa malo nachádzať v samotnej Budapešti. Podľa viedenského denníka *Jüdische Zeitung* sa v danom období len v samotnej Budapešti malo nachádzať až 30-tisíc haličských a bukovinských Židov.¹⁶² Podľa odhadov americkej historičky R. Klein-Pejšovej sa na uhorskom území mohlo nachádzať v tomto období zhruba 50-tisíc židovských utečencov z Haliče a Bukoviny.¹⁶³

Uhorské ministerstvo vnútra v zúfalej situácii podnikalo rozličné kroky na obmedzenie prílevu utečencov do Budapešti. Jedným z nich bolo vytvorenie zoznamu utečencov z Haliče, ktorí prišli do Budapešti pred 15. januárom 1915 a prenajali si tam byt alebo izbu. Týmto ľuďom mohla byť vyplácaná podpora z Rakúska. Utečenci, ktorí sa v Budapešti usadili po 15. januári 1915, nemali nárok na finančnú podporu a boli okamžite posielaní do Predlitavska. Úrady ubezpečovali utečencov, že v rôznych častiach Rakúska už bolo pre nich zabezpečené vhodné ubytovanie. Taktiež im bolo prisľúbené kóšer jedlo, prístup na bohoslužby a šanca získať prácu. Medzitým sa v Budapešti objavili zvesti, distribuované židovskými novinami *Allgemeine jüdische Zeitung*, že tieto smernice boli zrušené, čo vyvolalo medzi zainteresovanými stranami určitý nepokoj. Ako sa však ukázalo, informácie neboli pravdivé a plán presídľovania utečencov pokračoval.¹⁶⁴ Keďže vyst'ahovanie utečencov viazlo, v apríli 1915 uhorské ministerstvo vnútra opätovne nariadilo presun všetkých utečencov z Haliče a Bukoviny bez finančného zabezpečenia v Uhorsku

¹⁶⁰ Tamže, s. 160-161.

¹⁶¹ Tamže, s. 164-165.

¹⁶² Tamže, s. 162.

¹⁶³ Tamže, s. 162.

¹⁶⁴ RUSZAŁA, Kamil: The Evacuation and Flight of Galician Refugees in the Habsburg Empire during World War I: An Analysis of the Relocation System. In: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne* 148, z. 2. Krakov: Jagiellonian University in Kraków, 2021, s. 800.

na územie Rakúska. Utečencom, ktorí by príkaz nerespektovali, malo byť po 15. máji pozastavené vyplácanie štátnej podpory.¹⁶⁵

Väčšina Židov opúšťala Budapešť len s veľkou nevôľou a nedôverou. Mali strach z ubytovania v utečeneckých táboroch, o ktorých sa medzi ľuďmi či v tlači hovorilo vo veľmi negatívnom svetle. V určitých prípadoch tento strach plynul nielen z dobre známych nedostatočných hygienických a životných podmienok táborov. Pre niektoré rodiny bol problémom fakt, že sa v niektorých táboroch nachádzali zmiešané sociálne skupiny obyvateľstva. O tom svedčí jeden z listov zaslaný utečencami ministerstvu vnútra: „*Zlé podmienky v barakových táboroch, kde je ubytovaných tisíce ľudí nižšej vrstvy, by boli pre nás, vyššiu a inteligentnejšiu skupinu, neznesiteľné.*“¹⁶⁶

Napriek nariadenému presunu všetkých utečencov s rakúskym občianstvom z územia Uhorska, 15. augusta 1915 sa ich tu nachádzalo ešte viac než 5-tisíc, a preto bol uhorským ministerstvom vnútra stanovený koniec októbra 1915 ako druhý termín, dokedy sa mali zvyšní utečenci presunúť.¹⁶⁷ V tomto období už bolo takmer celé územie Haliče a Bukoviny opätovne dobyté centrálnymi mocnosťami a úrady organizovali repatriáciu utečencov do pôvodných bydlísk. Pokles počtu utečencov v monarchii však bol dočasným javom. V nasledujúcom roku pod vplyvom ruskej Brusilovej ofenzívy v Haliči a Bukovine (jún – september 1916) a rumunského útoku na Sedmohradsko koncom augusta 1916 sa zo severovýchodných a východných častí Rakúsko-Uhorska spustila ďalšia utečenecká vlna.

Rumunské kráľovstvo (dovtedy neutrálne) vyhlásilo 27. augusta 1916 vojnu centrálnym mocnostiam a začalo proti Rakúsko-Uhorsku bojové operácie. V dôsledku slabej ochrany uhorských východných hraníc sa rumunskej armáde podarilo ovládnuť karpatské priesmyky a preniknúť do južného Sedmohradska. Rumunské armádne velenie sa snažilo využiť moment prekvapenia, zabrániť koncentrácii protivníkových síl a čo najefektívnejšie zapojiť rumunskú časť domáceho obyvateľstva do invázie rumunských vojsk.¹⁶⁸ Následkom rumunského

¹⁶⁵ KLEIN-PEJŠOVÁ, R.: Between refugees and the state..., s. 162.

¹⁶⁶ RUSZAŁA, K.: The Evacuation and Flight..., s. 801.

¹⁶⁷ KLEIN-PEJŠOVÁ, R.: Between refugees and the state..., s. 164-165.

¹⁶⁸ V roku 1914 vo viac ako 5 mil. Sedmohradsku žilo okolo 2,83 mil. Rumunov (53,7 %), 1,66 mil. Maďarov (31,6 %) a 0,565 mil. Nemcov – sedmohradských Sasov (10,7 %). HEPPNER, Harald – GRÄF, Rudolf: Romania [online]. In: *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Eds. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson. Issued by Freie Universität Berlin, Berlin (2018-12-10). Dostupné na: <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/romania-1-1/> [cit. 2023-12-19].

útoku predovšetkým maďarské a nemecké obyvateľstvo Sedmohradska hromadne opúšťalo svoje bydliská a hľadalo bezpečie vo vnútrozemí monarchie.¹⁶⁹ Počiatkové obdobie invázie charakterizoval neorganizovaný a chaotický útek množstva ľudí. Bol dôsledkom vážavých opatrení kompetentných orgánov, pričom vlaky s utečencami sa všetky rútili do Budapešti.¹⁷⁰

Uhorské vojenské velenie síce disponovalo plánom evakuácie obyvateľstva z územia napadnutého Rumunskom,¹⁷¹ avšak v dôsledku odlišných predstáv civilných úradov vznikol konflikt a došlo k odklonu od pôvodného evakuačného plánu. Generálny štáb mal v úmysle evakuovať čo najväčšiu časť obyvateľstva, aby civilisti neprekážali vojenským operáciám (velenie v tom čase chcelo evakuovať celú tzv. marošskú líniu, presnejšie východnú a južnú časť Sedmohradska až po ľavý breh Maroša). Orgány civilnej správy mali, naopak, opačný názor – obávali sa ekonomických následkov masovej evakuácie utečencov do vnútrozemia. Na základe kompromisnej dohody medzi vojenským vedením a vládou bolo 29. augusta 1916 vydané nariadenie o evakuácii 11 pohraničných okresov.¹⁷² Evakuácii podliehali len dôležité inštitúcie, majetok určený na vojenské účely (zásoby potravín, kone, dobytok, krmivo atď.) a obyvateľstvo spôsobilé nosiť zbraň (tzn. mužské obyvateľstvo). Pritom každému, kto si napriek tomu želal odísť, bola deklarovaná vládna pomoc a podpora. To však spôsobilo chaos a ženy s deťmi odmietali ostávať v regióne bez evakuovaného mužského obyvateľstva. Správy o evakuácii pohraničných okresov, pochopiteľne, vyvolali paniku v susediacich okresoch, takže sa naraz dala do pohybu oblasť s 1,3 milióna obyvateľov.¹⁷³ Organizácia odsunu obrovskej masy utečencov do bezpečných vnútrozemských regiónov Uhorska bola dramatickým a náročným procesom. Ukázali sa značné problémy v logistike, zásobovaní a preprave utečencov.

¹⁶⁹ GERGELY, L.: Verejný poriadok v meste Košice..., s. 84.

¹⁷⁰ L. JUHÁSZ, Ilona: *Amikor mindenki a háborús állapotok igája alatt roskadoz... Erdélyi menekültek a mai Szlovákia területén Adalékok az első világháborús migráció történetéhez*. Somorja-Komárom: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2015, s. 16.

¹⁷¹ Podrobnejšie vid': Tamže, s. 16, pozn. 9; SZABÓ, Róbert Károly: „...victims of the war?” – two models of the resilience of educational institutions in temporary war theatres during World War I. In: *Central European Horizons*, 2023, vol. 3, No. 1-2, s. 128-129.

¹⁷² NAGY, Szabolcs: *Az 1916-os román megszállás egy sepsiszentgyörgyi patikus szemével*. In: *Acta Siculica 2011*. Székely Nemzeti Múzeum, 2011, s. 311-312.

¹⁷³ BETEGH, Miklós: *Erdély a Világháborúban. Néhány Erdélyi adat az 1914-1917. Évek történetéhez*. Dicsőszentmárton: Erzsébet Könyvnyomda RT, 1924, s. 69-70; NAGY-BACZONI NAGY, Vilmos: *A Románia elleni hadjárat*. I. kötet. Budapest: Fráter Ny, 1923, s. 72-74.

V prvých dňoch rumunskej ofenzívy uhorské orgány urýchlene evakuovali vojnovú zónu južne od rieky Maroš. Pokyny na evakuáciu dostali obyvatelia Sikulskej oblasti (Székelyföldu), predovšetkým maďarskí a saskí mešťania. Úrady sa presúvali z Brašova (Brassó, Braşov) do Földváru (Feldioara). Približne dve tretiny obyvateľov opustili Nagyszeben (Sibiu), podobne to bolo aj v Csíkszeredu (Miercurea Ciuc).¹⁷⁴ Železnice kolabovali a cesty boli preplnené sedliackymi vozmi a dobytkom. Len v okolí mesta Segesvár (Sighişoara) sa nachádzalo viac ako 100-tisíc utečencov, ktorí sa zúfalo snažili dostať do vlakov plných ľudí a batožiny alebo nájsť iné rýchle dopravné prostriedky do Kluža (Kolozsvár, Cluj-Napoca) alebo do iných miest v centrálnej Transylvánii. Podľa Miklósa Betegha, vládneho komisára v Transylvánii, len cez priesmyk Piatra Craiului (juhozápadne Brašova) prešlo cez hory viac ako 206-tisíc ľudí, ktorí utekali pred rumunskými vojskami.¹⁷⁵ Väčšina baníkov zo Zsilovskej doliny (Valea Jiului) bola evakuovaná do Tatabánye západne od Budapešti.¹⁷⁶

Sedmohradských Maďarov, Sasov (Nemcov) a ďalšie nerumunské etniká regiónu zachvátila panika. Utekali pred postupujúcou rumunskou armádou, vojenskými operáciami, bombardovaním a represiami, a to všetkými dostupnými spôsobmi. Sedmohradské mestá Nagyenyed (dnes Aiud), Torda (Turda), Kluž a následne aj banátsky okres Temešvár (Timişoara) a maďarský Segedín (Szeged) a iné sa zaplňali desiatkami tisíc utečencov. Veľký počet ľudí hľadal dočasné útočisko v Budapešti. Presťahovalo sa sem biskupstvo saskej cirkvi, rovnako ako takmer všetky finančné inštitúcie a ďalšie organizácie a podniky z južného Sedmohradska.¹⁷⁷

Rumunské oddiely vstúpili 30. augusta 1916 do opusteného Brašova, postúpili ďalej a obsadili väčšinu Sikulska, mestá Petrozsény (Petroşani) a Oršavu (Orsova, Orşova). Zastavili sa až pri obsadení rovnako opusteného Sibiu. Svoju taktickú a početnú prevahu však nedokázali využiť, nezískali ani takú podporu sedmohradských Rumunov, s akou počítali. Medzitým na bulharsko-rumunských hraniciach spojené bulharské, nemecké a turecké jednotky pod vedením poľného maršala Augusta von Mackensena porazili rumunské sily a začali postupovať na Bukurešť. Protiútok z bulharského územia dosiahol svoj hlavný cieľ – v polovici septembra 1916 rumunské vrchné

¹⁷⁴ *History of Transylvania. Vol. III. From 1830 to 1919*, s. 740.

¹⁷⁵ SIMA, A. V.: *Refugees in Their Own Country*, s. 12.

¹⁷⁶ *History of Transylvania. Vol. III. From 1830 to 1919*, s. 740.

¹⁷⁷ *History of Transylvania. Vol. III. From 1830 to 1919*, s. 740.

velenie zastavilo sedmohradskú ofenzívu a rozmiestnilo svoje jednotky v obranných pozíciách.¹⁷⁸

Vládne orgány plánovali zriadiť tábory v blízkosti domovov utečencov, ale neskôr sa rozhodli ich rozptýliť.¹⁷⁹ Od 4. septembra 1916 orgány uhorského ministerstva vnútra nasmerovali utekajúcich civilistov do viacerých miest a regiónov.¹⁸⁰ V Budapešti vznikol *Ústredný úrad pre sedmohradských utečencov*, ktorý riadil a organizoval záležitosti pomoci utečencov od ich príchodu do nových regiónov až po neskorší návrat domov. Presun, pobyt, prácu, sociálne zabezpečenie, školskú dochádzku atď. upravovali rôzne vyhlášky ministra vnútra, ako aj župné a miestne vyhlášky. Lepšie situované rodiny sedmohradských utečencov si radšej prenajímali obydlia, resp. sa sťahovali k príbuzným, ak bola taká možnosť, než do regiónov a miest určených úradmi.¹⁸¹ Pritom dôležitú úlohu pri úradnom určení miest presídlenia zohrávali etnické faktory, ako tomu bolo aj pri ostatných utečencoch v monarchii. Etnickým Maďarom a Nemcom bola však zo strany uhorskej vlády venovaná zvláštna starostlivosť a štedrejšia pomoc oproti utečencom iných národností etnicky zmiešaného Sedmohradska, už nehovoriac o utečencoch z Haliče („poľských Židoch“).¹⁸²

Sedmohradskí utečenci sa presúvali do viacerých oblastí Uhorska. Regióny ako Békešská Čaba, Pécs, Győr, Szombathely, Šopron, ale aj ďalšie uhorské mestá, mestecká a obce sa stali miestami dočasného pobytu utečencov. Časť utečencov (najmenej niekoľko desiatok tisíc) smerovala aj do Horného Uhorska a slovenského prostredia.¹⁸³ Utečenecké komunity sa usadili na mnohých miestach dnešného Slovenska – od Košíc po Bratislavu, od Liptova po Hont.¹⁸⁴ Keďže tieto oblasti neboli pripravované na takýto masívny príliv ľudí, niektorí utečenci čelili ťažkostiam s ubytovaním a zabezpečením základných potrieb, ktoré padli na plecia miestnych orgánov a obyvateľstva.¹⁸⁵ Časť utečencov zo Sedmohradska sa dostala aj do Vojvodiny, ktorá bola domo-

¹⁷⁸ Tamže, s. 741-742.

¹⁷⁹ L. JUHÁSZ, I.: *Amikor mindenki a háborús...*, s. 17.

¹⁸⁰ GERGELY, L.: Verejný poriadok v meste Košice..., s. 84.

¹⁸¹ L. JUHÁSZ, I.: *Amikor mindenki a háborús...*, s. 17.

¹⁸² GERGELY, L.: Verejný poriadok v meste Košice..., s. 84; KLEIN-PEJŠOVÁ, R.: Between refugees and the state..., s. 162.

¹⁸³ L. JUHÁSZ, I.: *Amikor mindenki a háborús...*, s. 50.

¹⁸⁴ Podľa I. L. Juhász okrem utečencov zo Sedmohradska bolo na dnešnom slovenskom území usadených (zrejme v roku 1916 a podľa neúplných údajov) aj 9 867 utečencov „rakúskej národnosti“ z Haliče a Bukoviny, z toho 2 167 v Bratislavskej župe, 3 700 v Trenčianskej župe a 4 000 v Nitrianskej župe. Tamže, s. 50.

¹⁸⁵ Podrobnejšie viď L. JUHÁSZ, I.: *Amikor mindenki a háborús...*, s. 29-50 a n.

vom značného počtu Maďarov a Nemcov, čo uľahčovalo prijatie utečencov. Mestá ako Nový Sad, Centa, Subotica Bogara (Zrenjanin) atď. s okolitými obcami sa stali miestami dočasného (v mnohých prípadoch aj trvalého) usídlenia sedmohradských utečencov.

Vzhľadom na veľký počet utečencov uhorská vláda vytvorila provizórne tábory (často v prázdnych budovách, školách alebo nevyužívaných priemyselných objektoch), kde boli títo zhromaždení a dočasne ubytovaní. V táboroch sa zabezpečovali základné potreby – jedlo, prístrešie a zdravotná starostlivosť. Preplnenosť táborov v začiatočnom období nútila úrady hľadať ďalšie miesta pre ubytovanie utečencov. Vzhľadom na to, že zo Sedmohradska odišli ľudia z rôznych etnických a spoločenských skupín, uhorské orgány vykonávali registráciu (aj keď nie všetci utečenci sa registrovali), selekciu, kontrolu etnického zloženia a sociálneho stavu v utečeneckých provizórnych táboroch a regiónoch dočasného umiestnenia. Etnickí Rumuni, Židia a Rómovia boli menej početní a presúvali sa do oblastí, kde by svojim umiestnením nevyvolávali napätie rôzneho druhu.

Presný počet utečencov, ktorí v auguste – septembri 1916 opustili Sedmohradsko, je doposiaľ neznámy a nebol zrekonštruovaný kvôli nedostatku spoľahlivých údajov. Už súčasník Vilmos Nagybaczoni Nagy napísal o rôznych odhadoch nasledovné: „*Počet utečencov je neznámy a zostane neznámy navždy. Odhady v tom čase boli veľmi rozdielne. Maďarský vládny komisár Miklós Betegh odhadoval počet utečencov na 1 milión, vtedajší minister vnútra János Sándor na 400 – 500-tisíc a velenie 1. armády na 200-tisíc.*“¹⁸⁶ V každom prípade, počet sedmohradských utečencov evidentne nebol nižší ako 500-tisíc. Svedčí o tom aj „prestelka“ medzi viedenským a uhorským ministerstvom vnútra v roku 1916 o urýchlennom odsune 25-tisíc haličských utečencov z Uhorska do Predlitavska. Budapešť argumentovala, že sa toho času uhorská vláda stará o viac ako pol milióna (do 600-tisíc) utečencov.¹⁸⁷

Po zrútení sa Brusilovej ofenzívy na východnom fronte sa ústredné mocnosti sústredili na protirumunskú ofenzívu. Bitka pri Sibiu 28. – 29. septembra a bitka pri Brašove 7. – 9. októbra 1916 zohrali rozhodujúcu úlohu pri zastavení rumunskej invázie do Sedmohradska. Do konca októbra bola rumunská armáda z Uhorska vytlačená. Ustupujúci Rumuni brali rukojemníkov a s nimi odišlo aj množstvo príslušníkov rumunskej inteligencie zo Sedmohradska. Rakúsko-

¹⁸⁶ NAGYBACZONI NAGY, V.: *A Románia elleni hadjárat*, s. 77; NAGY, S.: *Az 1916-os román megszállás...*, s. 312.

¹⁸⁷ RUSZALA, K.: *Fellow Citizens or Aliens? Galician Refugees...*, s. 809.

uhorské a nemecké vojská prekročili hranicu Rumunského kráľovstva 10. októbra 1916. Otvorila sa tak cesta pre etapovitú repatriáciu sedmohradských utečencov.

Prvé nariadenie o repatriácii sedmohradských utečencov vydal minister vnútra János Sándor 21. októbra 1916. Týkalo sa len niektorých oblastí a väčšina utečencov sa ešte nemohla vrátiť domov (väčšina východného Sedmohradska ostávala vojnovou zónou). Návrat a presídľovanie prebiehalo postupne, v závislosti od oblastí, do ktorých budapeštianske ministerstvo vnútra presídlenie povolilo. Posledné nariadenia o návrate utečencov boli vydané v apríli 1918. Umožnilo utečencom z okresov Csík a Háromszék vrátiť sa domov bez toho, aby sa museli hlásiť vládnejmu výboru v Marosvásárhely (Târgu Mureș), ako to bolo v minulosti. Krátko nato vláda zastavila aj poskytovanie pomoci utečencom.¹⁸⁸

Súčasne s návratom utečencov do svojich pôvodných domovov (pokiaľ boli ušetrené bojmi) prebiehali v Sedmohradsku rekonštrukčné práce. Sám cisár František Jozef I. vyčlenil zo súkromnej pokladnice 100-tisíc korún na pomoc Sedmohradsku. Podobné sumy poskytl aj banky hlavného mesta. Peňažné i materiálne zbierky na podporu utečencov a rekonštrukciu regiónu sa uskutočňovali na celom území Uhorska.¹⁸⁹ Štát a spoločenské organizácie pripravili rôzne programy pomoci a celoštátnu iniciatívu „Pro Transilvania“ podporil aj István Bethlen, ktorý bol považovaný za „ministra pre Sedmohradsko“. V Nemecku sa zbierali finančné prostriedky na pomoc Sasom.¹⁹⁰ Napriek krátkosti rumunskej okupácie sa rekonštrukčné práce vo vojnovou zničených oblastiach Sedmohradska rozbíhali pomaly a boli ukončené až na konci vojny.¹⁹¹

Hoci sa sedmohradskí Rumuni počas vojny správali vo všeobecnosti zdržanlivo, rakúsko-uhorské orgány (sčasti aj preto, aby sa vyhli zodpovednosti za zlyhanie pri obrane Sedmohradska), prijali voči nim viacero represívnych opatrení. Stovky sedmohradských Rumunov podozrivých z nelojálnosti (zo všetkých spoločenských vrstiev – intelektuáli, kňazi, učitelia, roľníci) boli stíhaní alebo internovaní do táborov a ich majetok bol skonfiškovaný. Po mesiacoch vyšetrovania väčšinu z nich prepustili, ale namiesto návratu domov boli deportovaní do západných regiónov Uhorsku. V roku 1917 sa nachádzalo v internácii

¹⁸⁸ L. JUHÁSZ, I.: *Amikor mindenki a háborús....*, s. 17.

¹⁸⁹ L. JUHÁSZ, I.: *Amikor mindenki a háborús....*, s. 17, 64-82 a n.

¹⁹⁰ *History of Transylvania. Vol. III. From 1830 to 1919*, s. 744.

¹⁹¹ NAGY, S.: *Az 1916-os román megszállás....*, s. 313-316.

okolo tisíc sedmohradských Rumunov.¹⁹² Napokon aj mnohí Maďari, ktorí počas rumunskej okupácie zostali v mieste svojho bydliska, boli obvinení zo „spolupráce s Rumunmi“. V prevažnej väčšine prípadov boli neskôr obžaloby vyšetrojúcimi orgánmi zrušené.¹⁹³

Reakcie obyvateľstva Rakúsko-Uhorska na vojnových utečencov

U obyvateľstva Rakúsko-Uhorskej monarchie sa vyskytli rozporuplné reakcie na prítomnosť utečencov v ich blízkosti. Niektorí ľudia prejavovali súcit a sympatie, iní boli ľahostajní a objavili sa aj prípady extrémnych protiutečeneckých reakcií. Dôvody komplikácií vo vzťahoch medzi utečencami a domácim obyvateľstvom sa počas obdobia vojny menili. Dobrosrdečnosť, súcit a všestranná pomoc zo začiatku vojny postupne hasla. Verejná mienka o spoluobčanoch, ktorí utiekli alebo boli evakuovaní z frontových oblastí, sa zhoršovala takmer paralelne s nárastom problémov spôsobených vojnovým hospodárstvom.¹⁹⁴ V neskoršom období vojny, s postupujúcou ekonomickou a zásobovacou krízou, poklesom životnej úrovne a eskaláciou sociálneho napätia reagovalo domáce obyvateľstvo na utečencov *obranným postojom*. To malo za následok nárast xenofóbnych a antisemitských prejavov.¹⁹⁵ Ukrajinskí, rusínski, poľskí a židovskí utečenci, rovnako ako aj slovinskí a talianski utečenci, sa čoraz častejšie využívali ako obeť baránky – obviňovali ich z vypuknutia epidémií alebo z napätej situácie na trhu s potravinami, tovarom a bývaním. Súčasťou štandardného repertoáru antisemitskej rétoriky bolo aj obvinenie z obohacovania sa na úkor miestneho obyvateľstva, napríklad prostredníctvom zdražovania a šmelinárstva. Tieto nálady posilňovala propaganda nacionalistických skupín a tiež niektorých politických strán.

Podľa K. Ruszała je možné vzťahy medzi utečencami a miestnym obyvateľstvom Rakúsko-Uhorska v čase Veľkej vojny rozdeliť do troch fáz. *Prvá fáza* bola príznačná pre prvé roky vojny, bola výsledkom reálnej konfrontácie a vzájomného styku utečencov s domácim obyvateľstvom, pričom tu do značnej miery vstupovalo aj šírenie negatívnych stereotypov. V *druhej fáze* sa na utečenca hľadelo ako na protistranu zoči-voči kríze. V *tretej fáze* sa prejavila vojnová únava, mravná vyčerpanosť, živorenie na hranici existenčného minima a s tým túžba zbaviť sa utečencov.¹⁹⁶

¹⁹² *History of Transylvania. Vol. III. From 1830 to 1919*, s. 744.

¹⁹³ NAGY, S.: *Az 1916-os román megszállás...*, s. 315-316.

¹⁹⁴ KUZMANY, B.: *Changes and Continuities in Austria's Coping...*, s. 136.

¹⁹⁵ DUDEKOVÁ, G.: *Stratégie prežitia v mimoriadnej situácii...*, s. 16.

¹⁹⁶ RUSZAŁA, K.: *Galicyski Eksodus...*, s. 213.

Téma utečencov bola v období vojny neustále prítomná v parlamentných prejavoch, regionálnom spoločenskom živote a novinových článkoch. Napríklad v Košiciach sa o náhlom náraste utečencov v meste prvýkrát začali zmieňovať v tlači už v septembri 1914 a od tohto obdobia sa nimi zaoberali čoraz častejšie. Prvé články informujúce o príchode utečencov boli písané v pozitívnom duchu, pravdepodobne z dôvodu, aby sa predišlo znepokojeniu a neznášanlivosti zo strany miestneho obyvateľstva.¹⁹⁷ O pozitívnych reakciách na utečencov, súcite a snahe pomôcť im zo strany domáceho obyvateľstva Liptova hovorí článok publikovaný 10. apríla 1915 v peštianskych novinách *Alkotmány*: „*Tu sa dojímavým spôsobom prejavuje dobrosrdečnosť a pocit zodpovednosti tohto ľudu. Z každej horskej dediny dobrovoľne prišli chudobné slovenské ženy a neúnavne nosili na svojich chrbtoch množstvo milodarov. Duchovní a učitelia, doslova jediné inteligentné prvky tohto kúta za chrbtom sveta, zorganizovali vidiecke zberné vozy a touto zbierkou poskytovali výborné služby. V malých mestách Horného Uhorska sa dámy zo spoločnosti, slovenskej národnosti, presne tak ako rodené Mad'arky, všade zaoberajú dobročinnosťou. Na poli dobrosrdečnosti a vlasťenectva si všetci podali navzájom priateľskú ruku. Keď tisíce a tisíce haličských utečencov zaplavili hornouhorské kraje, aj týchto prijali s láskou. Liptovský Mikuláš, toto malé mestečko so štyrmi tisícami obyvateľov, zapoprtilo potravinami v jeden deň viac ako desaťtisíc hladujúcich a čiastočne ich aj ubytovalo.*“¹⁹⁸

Postupne sa však situácia menila a verejnosti boli v mnohých prípadoch ponúkané skreslené informácie o státisícoch utečencov nachádzajúcich sa v krajine. Negatívne reakcie obyvateľstva vyplývali najmä zo strachu z neznámeho. Občania zo západných častí monarchie často nemali ani elementárne znalosti o území a obyvateľstve periférií ríše. Toto obyvateľstvo ľahko podliehalo protiutečeneckej propagande a šíreniu negatívnych stereotypov (najmä o židovských utečencoch), na druhej strane však strach z neznámeho elementu vyplýval aj zo zlej informovanosti zo strany štátnych orgánov. Obyvatelia sa zo dňa na deň bez akéhokoľvek upozornenia začali na uliciach stretávať so skupinami utečencov. Desili ich aj informácie o vzniku utečeneckých táborov v blízkosti ich miest. V dôsledku nedostatočných informácií vznikal priestor pre fámy, rozširovanie negatívnych stereotypov, podráždenosť a vznik šovinizmu, ktoré podnecovali protiutečenecké nálady v spoločnosti.¹⁹⁹

¹⁹⁷ GERGELY, L.: Verejný poriadok v meste Košice..., s. 83.

¹⁹⁸ *Pramene k vojenským dejinám Slovenska IV/1*, s. 170 (dok. 121).

¹⁹⁹ RUSZAŁA, K.: *Intellectuals and the Galician Refugees...*, s. 134.

Úrady sa snažili nepriaznivú situáciu stabilizovať vydávaním osobitných nariadení, ktoré mali zabrániť nepravdivým obvineniam spôsobujúcim konflikty medzi miestnym obyvateľstvom a utečencami. Napríklad v marci 1915 bol zverejnený obežník, ktorý vyzýval na zastavenie všetkých akcií namierených proti Židom z Haliče. V apríli 1915 vydalo ministerstvo vnútra výzvu obsahujúcu usmernenia ohľadne postupu miestnych orgánov pre zaobchádzanie s utečencami. Vo výzve upozorňovalo na nepriaznivú situáciu utečencov, na odlúčenie od ich rodných krajín a na potrebu pomôcť im. Zdôraznená bola taktiež potreba minimalizovať pocit odcudzenia spôsobený jazykovou bariérou.²⁰⁰

S negatívnymi postojmi sa stretávali utečenci všetkých národností, ktorí sa v rokoch 1914 – 1916 z periférnych časti monarchie dostali do vnútrozemia Rakúsko-Uhorska, avšak najviac tí židovskí.²⁰¹ V čoraz zúfalejších časoch vojny a v napätej atmosfére (kvôli nedostatku potravín a priemyselných tovarov, rekvizíciám, pridelovému systému, čiernemu trhu, všeobecnému nepokoju atď.) sa zodpovednosť za väčšinu problémov pripisovala utečencom. Židovskí utečenci boli označovaní za úžerníkov, mali byť tiež vinní za nedostatok tovaru či rast inflácie a okrem toho ich východná morálka vraj nemala dobrý vplyv na domáce obyvateľstvo. Od roku 1915 sa v novinách začína čoraz viac objavovať nielen kritika hygienických návykov východných utečencov, ale aj nezainteresovanosť v plnení vojenských povinností. Až do konca vojny uhorská tlač kontinuálne priamo či nepriamo kritizovala nedostatočnú účasť rôznych etnických a náboženských skupín v bojoch.²⁰² Novinári šírili podobné správy v domnienke, že predajú viac výtláčkov. Pre politikov bola zase otázka židovských utečencov a jej riešenie zámenkou na získanie popularity u časti obyvateľstva.²⁰³

Obvinenia z nelegálneho obchodovania či zámerného zvyšovania cien tovaru boli brané vážne a úrady v týchto prípadoch postupovali nekompromisne. Napríklad v Košiciach došlo k vyhosteniu niektorých osôb židovského pôvodu z Haliče, ktoré tu nemali povolenie na pobyt, živnostenský list a zaoberali sa nelegálnym obchodom s koňmi a „čachrovaním“, pričom toto podnikanie malo poškodzovať záujmy

²⁰⁰ RUSZAŁA, K.: *Galicyjski Eksodus...*, s. 203.

²⁰¹ RUSZAŁA, K.: *Intellectuals and the Galician Refugees...*, s. 141.

²⁰² NEMES, Robert: *Refugees and Antisemitism in Hungary during the First World War*. In: NEMES, R. – UNOWSKY, D. (eds.): *Sites of European Antisemitism in the age of Mass Politics 1880 – 1918*. Hanover, London: University Press of New England, 2014, s. 244-246.

²⁰³ BIHARI, Péter: *Bevándorlók, menekültek mint bűnbakok – száz éve* [online]. Dostupné na: <https://tenyleg.com/2015/05/13/bevandongorlok-menekultek-mint-bunbakok-szaz-eve/> [cit. 2022-4-20].

miestnych obchodníkov. Tieto osoby sa podľa policajnej správy vykonávaním sprostredkovateľského obchodovania pričínili o zdraženie tovarov.²⁰⁴

Židovskí utečenci z Haliče, Bukoviny a Podkarpatska sa od asimilovaných „domácich“ Židov zo západnejších častí monarchie odlišovali po kultúrnej, jazykovej, ale aj náboženskej stránke. Východní Židia pochádzali z chudobných pomerov, väčšinou z malých dedín či mestečiek. Zakladali si na tradičnom spôsobe života a ortodoxnom vnímaní náboženstva, väčšina z nich sa hlásila k chasidskému hnutiu. Spôsob ich obliekania, najmä u mužov, pozostávajúci z nosenia klobúka, dlhých kabátov – kaftanov a pajesov bol tiež veľmi netradičný pre miestne obyvateľstvo. Používali jazyk jidiš, ktorý väčšinová spoločnosť považovala len za akýsi žargón či jazyk geta.²⁰⁵ V lokálnej tlači sa o haličských, bukovinských a podkarpatských Židoch často písalo s nedôverou, s nepochopením ich tradičného spôsobu života, dôrazom na ich „inakosť“ a nedostatočnú hygienu. Do kontrastu k nedbalosti k čistote dávali ich lipnutie na náboženských rituáloch, ktoré označujú ako fanatizmus.²⁰⁶ Asimilovaní „domáci“ Židia (napriek tomu, že rodiny mnohých z nich prišli v minulosti z rovnakého územia) voči východným Židom prejavovali averziu. Dôvodom bol fakt, že príchod ortodoxných Židov zintenzívnili konflikty medzi obyvateľstvom a vyvolal nárast dovtedy potláčaných antisemitských nálad v spoločnosti, ktoré sa napokon dotýkali celej židovskej populácie v Rakúsko-Uhorsku. Slovanmi slovenskej historičky E. Mannovej: *„Počas celej vojny boli vo verejnosti Židia obviňovaní za všetky utrpenia a nepravosti: že vyvolali vojnu, aby na nej mohli zarobiť, že vojna nekončí, že vojsko a zázemie sú zle zásobované, že sa úplatkami vyhýbajú narukovaniu, že sa obohacujú pri kšeftovaní s nedostatkovým tovarom, že židovskí utečenci z Haliče sú veľkou ekonomickou ťarchou pre zázemie.“*²⁰⁷

Východní Židia sa v priebehu Veľkej vojny stali terčom ľudovej nenávisti, ktorá plynula z viacerých faktorov. Nenávistná rétorika sa zväčša opierala o predsudky voči „poľským Židom“. Pritom podobné nenávistné prejavy neboli také bežné voči iným významným skupinám utečencov, napríklad Rusínom, Poliakom či Talianom. Najmä v poslednej fáze vojny, v čase eskalácie verejných protestov a sociálneho napätia, hladových štrajkov, vzbúr a rabovačiek (terčom ktorých

²⁰⁴ GERGELY, L.: Verejný poriadok v meste Košice..., s. 83.

²⁰⁵ FRANKL, M. et al.: *Naši nebo cizí?...*, s. 208.

²⁰⁶ Nucené mytí a stříhaní. In: *Rozvoj*. Praha, 1915, roč. 9, č. 11, s. 6.

²⁰⁷ MANNOVÁ, Elena: Koncept lojality. Postoj k autoritám na Slovensku počas prvej svetovej vojny. In: *Historický časopis*, 2007, roč. 55, č. 4, s. 697.

sa ako prví stali práve židovskí krčmári a obchodníci²⁰⁸) odpor voči Židom prerastal až do fyzického násilia.²⁰⁹

Repatriácia vojnových utečencov (1915 - 1923)

Po opätovnom dobytí Haliče a časti Bukoviny (do septembra 1915) rakúsko-uhorské úrady začali s organizáciou repatriácie, ktorá mala pomôcť vyriešiť sociálne napätie vo vnútrozemí. Väčšina utečencov, najmä tých, ktorí obývali západnú Halič, sa mohla vrátiť späť už v lete 1915.²¹⁰ Úrady ich informovali o možnosti návratu na oslobodené územia. Utečenci, ktorí vlastnili pozemok alebo nehnuteľnosť na oslobodenom území, sa mohli sami rozhodnúť, kedy sa vrátia. Utečenci, ktorí boli bez akéhokoľvek príjmu či neschopní pracovať a mali trvalé bydlisko na oslobodenom území, boli vyzvaní na okamžitý návrat.²¹¹ Oficiálne smernice organizácie repatriácie utečencov boli vydané v júli 1915. Na základe nich boli oslobodené územia rozdelené do troch zón. Zóna A bola otvorená pre všeobecnú repatriáciu, zóna B pre obmedzenú repatriáciu a zóna C pre repatriáciu, na ktorú boli potrebné špeciálne povolenia.²¹² Súčasne s tým prebiehala aj filtrácia vojnových utečencov v internačných táboroch a časť z nich dostala povolenie vrátiť sa domov (iní boli síce prepustení z táborov, ale bolo im úradne pridelené miesto ďalšieho pobytu, resp. internácie). Situáciu využili aj nižšie štátne orgány a regionálne úrady, aby sa zbavili čo najväčšieho počtu utečencov v regiónoch, pričom sa často uchýlili k pozastaveniu vyplácania dotácií, vyhánaniu z pridelených obydľí a násiliu.²¹³ Tak sa stávalo, že utečenci vyhnaní z jedného mesta sa uchýľovali do druhého, často susedného.

Týmto krokom problém s utečencami vo vnútrozemí Rakúsko-Uhorska nebol ešte zďaleka vyriešený. Napriek tomu, že väčšina utečencov, ktorí prišli do monarchie v rokoch 1914 - 1915, bola repatriovaná (okolo 250-tisíc, podľa iných údajov až pol milióna osôb²¹⁴).

²⁰⁸ Tamže, s. 697.

²⁰⁹ FRANKL, M. et al.: *Naši nebo cizí?...*, s. 214.

²¹⁰ ROZENBLIT, M. L.: *Reconstructing National Identity...*, s. 66.

²¹¹ HABARTOVÁ, K.: *Jewish Refugees from Galicia and Bukovina...*, s. 162.

²¹² HERMANN, M.: 'Cities of barracks': Refugees in the Austrian..., s. 130.

²¹³ FRIZZERA F.: *Refugees (Austria-Hungary)* [online].

²¹⁴ ŠEDIVÝ, Ivan: *Češi, české země a velká válka 1914 - 1918*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001, s. 265 - cit. podľa PRZYBYLOVÁ, B.: *Uprchlíci z Haliče na Ostravsku...*, s. 136; porovnaj KLEIN-PEJŠOVÁ, R.: *Between refugees and the state...*, s. 156 - odvolávajúc na údaje American Jewish Committee: *Jews in the Eastern War Zone*. New York: American Jewish Committee, 1916, pp. 84-87.

Tab. 1. Rozmiestnenie vojnových utečencov z Haliče a Bukoviny v rakúskej časti Habsburskej monarchie k 1. októbru 1915

	Poliaci	Rusíni	Židia
Viedeň	41 100	17 810	77 090
Dolné Rakúsko (bez Viedne)	2 770	22 217	4 404
Horné Rakúsko	690	91	47
Salzbursko	283	18	0
Štajersko	1 926	474	491
Korutánsko	40	2 712	0
Kraňsko	7	73	10
Česko	22 305	896	57 159
Morava	9 158	1 471	18 429
Spolu	78 279	45 762	157 630
Celkovo	281 671		

Zdroj: RUSZAŁA, K.: Działalność polityków koła polskiego w Wiedniu..., s. 160.

V roku 1915 – po vstupe Talianska do vojny – sa vyprázdnené tábory po haličských utečencoch začali zaplňovať internovanými Talianmi, Slovincami a Chorvátmi z Trentina, Istrie a rakúskeho Prímoria.²¹⁵ O rok neskôr, v lete 1916, Brusilova a rumunská ofenzíva podnietila prísun ďalších státisícov utečencov do vnútrozemia monarchie – utečencov z východnej Haliče, Bukoviny a Sedmohradska. To isté sa zopakovalo v roku 1917, keď vo veľkých táborych a kolóniách na Morave vypukli epidémie, mnohí utečenci zomreli, tábory boli zatvárané a utečenci sa rozprchli do regiónov monarchie. Pokusy o ich repatriáciu za Karpaty narušila Kerenského (neúspešná) ofenzíva na Halič a Bukovinu v júli – auguste 1917.²¹⁶ Ani otázka utečencov v Uhorsku nebola jednoduchá. Budapeštianska vláda sa pokúšala systematicky čistiť svoje regióny od haličských, podkarpatských a neskôr sedmohradských utečencov. V prvom rade sa snažila zbaviť židovských utečencov a potom repatriovať aj ďalších. Najmä tých, ktorí nemali prostriedky na živobytie a boli odkázaní na štátnu pomoc.²¹⁷

²¹⁵ REJZL, Bohuslav: Zaměstnávání uprchlíků v Čechách v době první světové války. In: *Venkov, rolník a válka v českých zemích a na Slovensku v moderní době*. Eds. J. Balcarová, E. Kubů, J. Šouša. Praha: Národní zemědělské muzeum s.p.o., 2017, s. 263.

²¹⁶ ШМИГЕЛЬ, Михал: Первая мировая война и распад империй как факторы миграционных процессов в Восточной и Центральной Европе (1914–1922). In: *Історична панорама: Науковий збірник ЧНУ. Спеціальність «Історія»*. Вип. 26-27. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2018, s. 48-49.

²¹⁷ RUSZAŁA, K.: Działalność polityków koła polskiego w Wiedniu..., s. 160.

Napriek tomu sa podľa odhadovaných údajov z *Israelitische Allianz* sa v roku 1917 vo vnútrozemí Rakúsko-Uhorska nachádzalo asi 200-tisíc židovských utečencov, z toho 72-tisíc bolo v Čechách, 36-tisíc na Morave, 40-tisíc vo Viedni,²¹⁸ 10-tisíc v Hornom Rakúsku, 4-tisíc v Štajersku a asi 20-tisíc v Uhorsku.²¹⁹ Množstvo z nich sa vrátilo, resp. bolo nútených sa vrátiť domov v rokoch 1917 – 1918.

Koniec vojny, rozpad Habsburskej monarchie, kolaps štátnej správy a rozvrat verejného poriadku, následné revolučné otrasy a protiučenecké a protižidovské nálady v provinciách výrazne skomplikovali situáciu všetkých vojnových utečencov. Počas revolučného obdobia boli prakticky ponechaní napospas osudu. Pritom v druhej polovici roka 1918 sa vo vnútrozemí bývalej monarchie ešte stále nachádzalo viac ako 300-tisíc utečencov rôznych národností.²²⁰ Vlastne sa ocitli na území troch „nových“ krajín s reštriktívnou politikou voči kedysi „svojim“ spoluobčanom – vojnovým utečencom. V niektorých regiónoch Rakúska (napr. v Štajersku) a v Československu prebiehalo násilné vyhánanie utečencov, realizovali sa tzv. divoké odsuny. Tí utečenci, ktorí sa nachádzali na území Maďarska, boli rovnako po roku 1918 vypudzovaní z krajiny. Viacerí odišli sami, zatiaľ čo iní boli do polovice roka 1919 čiastočne repatriovaní.²²¹

Po uzavretí prímeria Viedeň prestala považovať utečencov z periférií bývalej ríše za občanov novej Rakúskej republiky a po novembri 1918 ministerstvo vnútra odmietlo utečencov ďalej podporovať. Pritom sa na území republiky ešte nachádzalo okolo 100-tisíc utečencov.²²² Uskutočnilo sa niekoľko repatriačných programov, ako to bolo v prípade Talianov a Slovincov, ktoré sa skončili na jar 1919.²²³ Po živelnom odchode Rusínov, Poliakov, Rumunov sa židovskí utečenci stali pre Rakúsku republiku vnútorným problémom. Mnohí Židia radšej zostali na mieste a vyčkávali, aby sa vyhli cestovaniu v neistej, revolučnej a nebezpečnej dobe. Zákon prijatý 5. decembra 1918 v Rakúsku deklaroval všetky osoby žijúce v krajine pred 1. augustom 1918 za štátnych príslušníkov novovzniknutej Rakúskej republiky. Dané ustanovenie sa

²¹⁸ Podľa P. Eignera k 1. septembru 1918 žilo zo štátnej podpory vo Viedni 20 081 osôb, z toho viac ako 17-tisíc Židov. Celkovo sa podľa odhadov počet utečencov, ktorí zostali vo Viedni koncom roka 1918 (vrátane ľudí, ktorí mali vlastné prostriedky alebo si kúpili majetok), pohyboval medzi 25 – 39-tisíc. EIGNER, P.: „Flüchtlingslager“ Wien [online].

²¹⁹ ROZENBLIT, M. L.: *Reconstructing National Identity...*, s. 66.

²²⁰ FRIZZERA, F.: Refugees (Austria-Hungary) [online].

²²¹ Tamže.

²²² MENTZEL, W.: Kriegsflüchtlinge im Ersten Weltkrieg in Österreich-Ungarn [online].

²²³ FRIZZERA, F.: Refugees (Austria-Hungary) [online].

týkalo aj imigrantov, avšak s výnimkou tých z územia Dalmácie, Istrie a Haliče, z ktorej pochádzalo najviac židovských utečencov.²²⁴

Aj novovzniknuté Poľsko odmietalo prijímať židovských utečencov z územia bývalej Rakúsko-Uhorskej monarchie. Väčšina židovských utečencov sa rovnako odmietala vrátiť na územie Haliče a Bukoviny z dôvodu bojov a pogromov, ktoré sa v Haliči a Poľsku odohrávali v rokoch 1918 – 1919.²²⁵ V druhej polovici roka 1919 už repatriácia za Karpatský oblúk vlastne nebola možná, keďže „červené“ Maďarsko vyprovokovalo vojnové konflikty s Československom a Rumunskom.

Rakúske úrady napokon pristúpili k vyhosteniu bývalých utečencov z Haliče a Bukoviny v roku 1920, čo zasa vyvolalo negatívne reakcie zo strany poľskej vlády a zástupcov *Výboru židovských delegácií*. Riešenie tohto problému sa napokon snažila sprostredkovať Spoločnosť národov, ktorá síce celkom nezastavila vyhostenie haličských a bukovinských Židov z Rakúska, avšak stanovila výnimky, na základe ktorých boli určité skupiny utečencov vyňaté zo zákonného práva Rakúska na vyhostenie cudzích štátnych príslušníkov. Poľsko sa zaviazalo uľahčiť návrat pre osoby vyhostené z Rakúska.²²⁶

Vojnoví utečenci boli problémom, zdedeným po „starej monarchii“, aj v novovzniknutom Československu. Podobne ako v iných častiach bývalého Rakúsko-Uhorska, mnohí migranti využili revolučné obdobie rokov 1918 – 1919 na živelný návrat domov. Od novembra 1918, vzhľadom na zánik faktických dôvodov na poskytovanie rôznych dávok, stratili utečenci nárok na vyplácanie finančnej podpory. Od februára 1919 československé úrady postupovali voči utečencov autoritatívnejšie. Prirodzene, nie všetci utečenci mali záujem o repatriáciu (medzi nimi aj mnoho židovských utečencov), preferujúc radšej zotrvanie vo vyspelejších regiónoch než návrat do pôvodných bydlísk v chudobných, vojnou zničených a periférnych oblastiach bývalej monarchie.²²⁷ To však často vyvolávalo nevôľu domáceho obyvateľstva. Povojnová kríza, nezamestnanosť, bytová núdza, nedostatok potravín a taktiež revolučný nacionalizmus a antisemitizmus spôsobili rast propagandy namierenej proti židovským vojnovým utečencom, ktorí boli opäť označovaní za hlavných vinníkov vzniknutej situácie. Nenávisť sa šírila na antisemitských schô-

²²⁴ HERMANN, M.: 'Cities of barracks': Refugees in the Austrian..., s. 150.

²²⁵ GATRELL, Peter: Refugees and Forced Migrants during the First World War. In: *Immigrants & Minorities*, vol. 26, No. 1/2. Londýn: Routledge, 2008, s. 102.

²²⁶ FRANKL, M. et al.: *Naši nebo cizí?...*, s. 219-220.

²²⁷ PRZYBYLOVÁ, B.: Uprchlíci z Haliče na Ostravsku..., s. 141-154.

dzach, demonštráciách či prostredníctvom kolujúcich letákov. Pre ilustráciu uvádzame správu uverejnenú v pražskom denníku *Večer* 13. marca 1919: „*Policajní úradníci aj výkonné orgány sú už v pravom slova zmysle uštvaní. Jedného haličského žida usadia do vlaku a pošlú ho za hranice zaslúbenej zeme a sedem nových príde za ich chrbtom! Čo všetko títo neodbytní paraziti vykonávali v dobe hrozného štvorročia (...). Praha špeciálnym nariadením zakázala im pobyt v našom hlavnom meste, po Prahe prešli policajné úrady, ale úžerníci z Haliče, z Viedne a z Berlína vracajú sa opäť a rabujú nás (...). Uveríte mi, keď poviem, že v Prahe je doposiaľ 3 000 domácností haličských židov?! (...) Naši ľudia vyhadzovaní sú na ulice, nemajú kúta istého, do ktorého by sa vo svojej bezmocnej biede mohli uchýliť, a tu na 3 000 cudzích bytov je obývaných a prepustených cudzími privandrovalcami (...). Číslo 3 000 je číslom prevzatým z prameňa policajného!*”²²⁸ Podobný článok bol uverejnený v brnianskych *Lidových novinách* 27. septembra 1919: „*Značne prispievajú k nespokojnosti brnenského obyvateľstva neko-nečné prietahy s vypratáním poľských židov. Nepochybne, odchodom poľských židov sa neodstráni ťažká bytová kríza, (...) ale niekoľko bytov je pre mesto, v ktorom tisíce rodín bývajú vo vagónoch a v najhorších brlohoch, vec vážna a dôležitá. Ale nejde len o byty. Poľskí židia sú živel cudzorodý, že ho český ľud medzi sebou nemôže znieť a neznesie. Ich lúpežné metódy obchodovania sú nebezpečenstvom obchodu domáceho, a ktoré v civilizovanej zemi nemožno trpieť, môžu byť z Brna odstránené len s poľskými židmi samotnými. (...) K nám prišli ako biedni, hladní utečenci, sú teraz dobre vyživení a z veľkej väčšiny bohatí, prečo teda nejdú kludne do svojich domovov, keď predsa vedia, že sú nenávidení?*”²²⁹

Bývalí vojnoví utečenci východní Židia sa tak ocitli medzi dvoma mlynskými kameňmi – domácou nevraživosťou i antisemitizmom a nemožnosťou repatriovania do pôvodnej domoviny v Haliči a Bukovine. Ako sa už spomínalo, pokusy o repatriáciu na východ zastavili boje na Slovensku. V máji a júni 1919 obsadila maďarská Červená armáda Bélu Kuna veľkú časť južného a východného Slovenska a prenikla na slovensko-poľské hranice. Z východu na bolševické Maďarsko útočila rumunská armáda, ktorá okupovala podstatnú časť Podkarpatska a Sedmohradska. Medzitým vypukla poľská-bolševická vojna (1919 – 1921), ktorá zachvátila územia (nielen) Poľska a Ukrajiny. V dôsledku tejto situácie časť bývalých utečencov

²²⁸ FRANKL, M. et al.: *Naši nebo cizí?...*, s. 215.

²²⁹ Tamže, s. 215.

emigrovala z Československa do krajín západnej Európy, zvlášť do Nemecka. Repatriácia zvyškov východných utečencov, najmä haličských a bukovinských Židov, sa nakoniec uskutočnila v Československu až v rokoch 1920 – 1922²³⁰ za pomoci poľského a rumunského veľvyslanectva.²³¹

²³⁰ Vid' Výnos ministerstva vnútra č. 49.402/16 z 23. októbra 1919 o repatriácii vojnových utečencov z Bukoviny, Haliče a Poľska. *Věstník ministerstva vnitra republiky Československé*. Praha: Státní tiskárna, 1919, roč. I, s. 264.

²³¹ НАВАРТОВА, К.: Финанční zajištění židovských uprchlíků..., s. 354; ШМИГЕЛЬ, М.: Первая мировая война и распад империй..., s. 48-49.

Emigranti z Ruska (1917 - 1921)

Zdroj: <https://familio.media/history-and-we/pervaya-volna-emigraczii/>
<https://famiry.ru/blog/p/254-russkaya-emigratsiya-xx-vek-nachalo>

RUSKÁ A UKRAJINSKÁ EMIGRÁCIA NA SLOVENSKU V ROKOCH 1920 – 1939

Ľubica Harbul'ová

Odchody obyvateľov z Ruského impéria sú zaznamenané už od stredoveku a ranného novoveku. Tieto odchody či emigrácie mali v tom čase veľmi individuálny charakter a neboli masovým javom. Masovejší charakter nadobudla emigrácia z cárskeho Ruska až v 19. storočí a typologicky sa delí na emigráciu ekonomickú, náboženskú, národných menšín a politickú. Emigranti zaradení do prvých troch skupín smerovali predovšetkým do USA a Kanady, politickí emigranti do roku 1917 si za miesta pobytu vyberali európske mestá.¹ Najmasovejší charakter mala ekonomická emigrácia, ktorú tvorili hlavne roľníci, ktorí nevlastnili pôdu, remeselníci a nekvalifikovaní robotníci. Ich cieľovou krajinou boli USA. Ruskí odborníci uvádzajú, že v období od roku 1861 – do roku 1915 opustilo Rusko 4 200 500 ľudí.² Väčšina emigrantov pochádzala zo západných a južných gubernií Ruska a ich etnické zloženie bolo značne heterogénne. Dominovali tu Poliaci, Litovci, Nemci. Etnických Rusov tu bolo len 40 500.³ Predelom v migračných procesoch bola prvá svetová vojna, ktorá obmedzila ekonomické dôvody emigrácie a posilnila politické.

Politicko-spoločenské zmeny, ku ktorým došlo v Rusku vo februári 1917, nástup bolševikov k moci v októbri 1917 i následná občianska vojna spustili lavínu jednej z najmasovejších emigračných vln, ku ktorým počas existencie sovietskeho Ruska a Sovietskeho zväzu došlo.

K prvým prejavom emigrácie dochádzalo už koncom leta a v jeseni 1917, no v tom čase odchody ešte nemali masový charakter. S vyhrozcujúcou sa vnútropolitickou situáciou stále viac ľudí začalo opúšťať Rusko. Dôvody, pre ktoré tak učinili boli zväčšia totožné. Bol to nesúhlas s vládou bolševikov a novým spoločenským zriadením, ale aj strach z násillia občianskej vojny. Exodus obyvateľov Ruska kulminoval v jeseni 1920, keď padla posledná bašta bielogvardejcov Krym,

¹ POLAN, P.: Emigracija: kto i kogda v XX veke pokidal Rossiju. In: <http://www.demoscope.ru/weekly/2006/0251/analit01.php>. 6. 11.2008

² JANCEV, V. A., LEBEDEVA, N. M., NAZAROV, M. V., OKOROKOV, A. V.: *Emigracija i repatriacija v Rossii*. Moskva 2001, s. 29.

³ V roku 1910 tvorili etnickí Rusi len 3% zo všetkých emigrantov z cárskeho Ruska žijúcich v USA. In: JANCEV, V. A., LEBEDEVA, N. M., NAZAROV, M. V., OKOROKOV, A. V.: *Emigracija i repatriacija v Rossii*. Moskva 2001, s. 30.

kde sa v tom čase sústredili zvyšky Wrangel'ovej armády. Evakuácia Krymu prebiehala 11. – 16. 11. 1920 a Rusko v týchto dňoch opustilo 150 000 ľudí.⁴ Posledné zvyšky bielogvardejských vojsk a civilistov opustili Rusko cez Sibír a Ďaleký východ v rokoch 1920 – 1921.

Obyvatelia Ruska opúšťali krajinu v krátkom časovom rozmedzí, de facto v priebehu štyroch rokov, a rôznymi smermi. Prvý smer mieril cez pobaltské štáty do Fínska a Poľska. Odtiaľ pokračovali v ceste do západnej Európy, hlavne do Nemecka. Druhý smer viedol cez Turecko do balkánskych štátov (Juhoslávia, Bulharsko) a odtiaľ ďalej do strednej a západnej Európy (Československo, Francúzsko). Tretí prúd emigrácie smeroval do oblasti Ďalekého východu do Číny, kde vzniklo známe stredisko východnej vetvy emigrácie z Ruska – mesto Charbin. Celkove v uvedenom období opustilo Rusko takmer 2 – 3 milióny obyvateľov. Tento počet emigrantov bol rozhodnutím vlády sovietskeho Ruska z jesene 1922 ešte doplnený o takmer 200 najvýznamnejších vedcov, pedagógov, spisovateľov a predstaviteľov kultúry, ktorých sovietska vláda vyhostila a poslala loďami z Petrohradu a Odesy do cudziny bez možnosti návratu do rodnej vlasti.⁵ Emigranti nachádzali útočiská v rôznych európskych i mimoeurópskych krajinách. Jednou z krajín, ktorá prichýlila emigrantov z Ruska bolo aj Československo.⁶

Masový prívlev emigrantov z Ruska do Československa začal po porážke bielych vojsk na Kryme v jeseni 1920. Československá politická scéna bola podpore emigrácie z Ruska naklonená vcelku priaznivo a československá vláda na svojom zasadnutí 28. 6. 1921 schválila projekt pomoci ruským utečencom pod názvom Ruská pomocná akcia.⁷

⁴ NAZAROV, M.: *Missija ruskoj emigracii*. Moskva 1994, s. 5.

⁵ CHAMBERLAINOVÁ, L.: *Parník filozofú. Lenin a vyhnání inteligence*. Praha 2008.

⁶ O pôsobení ruskej emigrácie v Československu v medzivojnovom období pozri: SLÁDEK, Z.: *Russkaja i ukrajinskaja emigracija v Českoslovakii. Sovetskoje slavjanovedenie*. 1991, č. 6, s. 24-36; TEJCHMANOVÁ, S.: *Politická činnosť ruskej emigrácie v Československu v letech 1920-1939. Slovanský přehled*, roč. 77, 1991, č. 4, s. 273-287; SLÁDEK, Z.: *Ruská emigrace v Československu. /Problémy a výsledky výskumu. Slovanský přehled*, roč. 79, 1993, č. 1, s. 1-13; TEJCHMANOVÁ, S.: *Rusko v Československu. /Bílá emigrace v ČSR 1917-1939/*. Praha Jinočany H+H, 1993; VEBER, V., SLÁDEK, Z., BUBENÍKOVÁ, M., HARBULOVÁ, L.: *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918-1945*. Praha Karolinum 1996.; *Práce ruské, ukrajinské a běloruské emigrace vydané v Československu 1918-1945. /Bibliografie s biografickými údaji o autorech./* D. I. sv. 1-3. Praha: Národní knihovna ČR, 1996; *Duchovní proudy ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice (1919-1939)*. Pod. red. L. Běloševské. Praha 1999; SAVICKIJ, Ivan: *Praga i zarubežnaja Rossija*. Praha 2002; *Dom v izgnaniji. Očerki o ruskoj emigracii v Českoslovakiji 1918-1945*. Praha 2008.

⁷ K realizácii Ruskej pomocnej akcie pozri napríklad: CHINYAEVA, E.: *Ruská emigrace v Československu: vývoj ruskej pomocnej akcie. Slovanský přehled*, roč. 79, 1993, č. 1, s.

Ruská pomocná akcia sa začala v septembri 1921 a jej realizáciou bolo poverené Ministerstvo zahraničných vecí Československa. V menších skupinkách začali emigranti prichádzať do Československa už koncom leta 1921. Prvá početnejšia skupina prišla do Československa začiatkom roku 1922 v počte 4 000 ľudí a tvorili ju študenti, roľníci a kozáci pochádzajúci z oblasti Donu, Tereka a Kubáne. Ďalšie skupiny emigrantov prichádzali do Československa v rokoch 1922 – 1923. Okrem Ministerstva zahraničných vecí, ktoré gestovalo Ruskú pomocnú akciu, sa na jej realizácii podieľal Československý Červený kríž, Československá Zemědělská Jednota a z emigrantských organizácií predovšetkým Zemgor (Objedinenije Rossijskich Zemskich i gorodskich dejatelej v Československej Republike), ktorý bol založený v Prahe v roku 1921.⁸ Komunita emigrantov z Ruska usadených v Československu dosiahla v polovici 20. rokov 20. storočia viac ako 28 000 členov.⁹ Táto navonok amorfná masa emigrantov bola vnútorne sociálne, politicky aj národnostne diferencovaná. Národnostne ju tvorili Rusi, Ukrajinci¹⁰ a Bielorusi¹¹, ktorí boli najpočetnejší, no

14-24; SLÁDEK, Z.: *O ruské pomocné akcii tentokrát polemicky*. In: VEBER, V. a kol.: *Ruská a ukrajinská emigrace v ČR v letech 1918-1945*. Sborník studií sv. 3. Praha 1995, s. 20-25; BUBENÍKOVÁ, M.: *Projekt pomoci Čechoslovaké republiky emigrantem iz sovětskoj Rossiji – Russkaja akcija*. In: VEBER, V. a kol.: *Ruská a ukrajinská emigrace v ČR v letech 1918-1945*. Sborník studií sv. 3. Praha 1995, s. 14-19; *Russkaja akcija pomoci v Českoslovakiji. Istorija, značenie, nasledije*. Sos.: L. Babka, I. Zolotarev. Praha 2012.

⁸ Zemgor bol založený 17.3.1921. V čele Zemgoru stali v roku 1921 V.M. Zenzimov, po ňom V.J. Gurjevič a od roku 1922 I.N. Brušvit. Vedenie Zemgoru sa skladalo prevažne zo zástupcov eserskej strany. Druhú najsilnejšiu skupinu v Zemgore tvorili zástupcovia Zväzu obrodzenia kozáctva. Cieľom Zemgoru bolo pomáhať všetkým ruským občanom nachádzajúcim sa na území ČSR. K činnosti Zemgoru pozri: POSTNIKOV, S. P.: *Russkije v Praze*. Praha 1928; SERAPIONOVA, E.P.: *Pražskij Zemgor i jeho dejatel'nost'*. In: *Russkaja, ukrajinskaja i belorusskaja emigracija v Českoslovakii meždu dvumja mirovymi vojnami. Sbornik dokladov*, č.2. Praha 1995, s. 597-606.

⁹ SLÁDEK, Z.: *Ruská emigrace v ČSR. Slovanský přehled*, 1993, č. 1, s. 4.

¹⁰ VIDŇANSKÝ, S.: *Ukrajinská emigrácia v mezivojnovom Česko-Slovensku. Historický časopis*, 40, 1992, č. 3, s. 370-383; ZILYNSKYJ, B.: *Ukrajinci v Čechách a na Moravě (1894)1917 – 1945 (1994)*. Praha 1995; PELENS'KA, O.: *Ukrajina poza Ukrajinou: encyklopedyčnyj slovník mystec'koho, kul'turnoho i hromads'koho žyttja ukrajins'koji emihraciji v mižvojenij Českoslovačyni (1919-1939)*. Praha 2019; HLAVÁČEK, P.: FESENKO, M.: *(Ne)šťastná Ukrajina. Osobnosti ukrajinské svobodné univerzity v Praze 1921-1945*. Praha 2015.

¹¹ KOLENOVSKÁ, D., PLAVEC, M.: *Běloruská emigrace v meziválečném Československu*. Praha 2017; HOPTOVÁ, L.: *Běloruská emigrácia na území Československa (1918-1945)*. Praha 2017; HLAVÁČEK, P., KOTAU, P.: *Bělorusko mimo Bělorusko – Běloruští intelektuálové v meziválečném Československu*. Praha 2016; HENIJUŠ, L.: *Paní Doktorová – O-287 aneb z Československa do gulagu*. Dolní Kounice 2018.

zastúpení tu boli aj Gruzínci¹², Arméni a ďalšie národnosti¹³. Emigranti boli roztrúsení po celom území republiky. Najpočetnejšie zoskupenie žilo v Prahe, v menších počtoch žili emigranti aj v ďalších českých a moravských mestách a mestečkách. Časť emigrantov sa usadila aj na Slovensku.¹⁴

V počiatočnej pomoci slúžilo Slovensko pre väčšinu emigrantov len ako tranzitná krajina. Prvé správy o príchode politických emigrantov z Ruska na Slovensko sa objavili v auguste 1921, keď do Bratislavy prišlo 49 ruských študentov z Belehradu. V Bratislave boli prijatí zástupcami bratislavskej pobočky Československého Červeného kríža, ktorá ich podľa pokynov rozposlala do ďalších miest.¹⁵ Príchody transportov s emigrantmi pokračovali celú jeseň. Prichádzajúcim utečencom bola v Bratislave poskytnutá nevyhnutná pomoc, po ktorej pokračovali v ceste do krajín západnej Európy. Ukrajinskí emigranti začali prichádzať na Slovensko v jeseni 1921. Išlo o emigrantov, ktorí pochádzali prevažne z Haliče a Naddnepejska. Početnejšia skupina Ukrajincov, prišla na Slovensko po zániku Ukrajinskej národnej republiky v roku 1922.¹⁶

Humanitárnu pomoc ruským utečencom v slovenských podmienkach sprostredkovávala bratislavská pobočka Zemgoru, ktorá bola založená v roku 1921 a na jej čele stál od roku 1922 Ivan Alexandrovič Jakušev.¹⁷ V prvých mesiacoch svojej existencie pobočka Zemgoru zabezpečovala prechody emigrantských transportov cez Slovensko

¹² HARBULOŤOVÁ, L.: Gruzini w Pradze w okresie miedzywojennym. In: *Pro Georgia. III. Práce i materialy do dziejow stosunkow gruzinsko-polskich*. Warszawa 1993, s. 48-52.

¹³ KALETA, P.: *Tajemné etnikum z Krymu. Osudy příslušníku Karaimské emigrace do meziválečného Československa*. Praha 2015.

¹⁴ Bližšie o pobyte emigrácie z Ruska na území Slovenska pozri napríklad: HARBULOŤOVÁ, L.: *Ruská emigrácia a Slovensko*. Prešov 2001; ČUMAKOV, A.V.: *Rossijane v Slovakiji*. Bratislava 2008; HARBULOŤOVÁ, L., ŇACHAJOVÁ, M., BABOTOVÁ, L.: *Ruská a ukrajinská emigrácia na východnom Slovensku v rokoch 1919-1945*. Prešov 2006; HARBULOŤOVÁ, L., ŇACHAJOVÁ, M., BABOTOVÁ, L. (eds.): *Osobnosti ruskej a ukrajinskej emigrácie na východnom Slovensku*. Prešov 2008.; HARBULOŤOVÁ, L.: (ed.) *Ruskí emigranti na Slovensku v rokoch 1920-1945. Dokumenty a materiály*. Prešov 2021.

¹⁵ Archív ministerstva zahraničných vecí ČR (ďalej len AMZV ČR) Praha, fond. II. sekcia-politická, č.k. 256.

¹⁶ Bližšie o pobyte a aktivitách ukrajinskej emigrácie na Slovensku pozri: HARBULOŤOVÁ, L.: K niektorým aspektom pôsobenia ukrajinskej emigrácie na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Slovensko-rusínsko-ukrajinské vzťahy od obrodenia po súčasnosť*. Bratislava 2000, s. 88-100.;

¹⁷ Ivan Alexandrovič Jakušev (1883- 1935) ruský politický činiteľ, eser, publicista, predseda Sibírskej oblastnej dумы. Za Kolčakovej vlády bol vypovedaný na Ďaleký východ. Od roku 1921 v emigrácii v ČSR. Aktívne sa zapájal do činnosti Zemgoru. Bol tiež predsedom Spolku Sibířčanov v Československu.

a poskytovanie nevyhnutnej sociálnej a lekárskej pomoci utečencom. Tým emigrantom, ktorí mali povolenie na pobyt v ČSR poskytovala pobočka najnevyhnutnejšiu pomoc a dočasné ubytovanie v internáte Zemgoru, ktorý bol v Bratislave zriadený koncom roka 1921 a mal kapacitu 75 miest. V roku 1924 bola v Košiciach, na východnom Slovensku, otvorená filiálka užhorodskej pobočky pražského Zemgoru, ktorej prioritným cieľom bolo poskytovanie nevyhnutnej pomoci utečencom z Ruska, ktorí prichádzali na územie východného Slovenska.

Bratislavská pobočka Zemgoru bola pre väčšinu emigrantov počas prvých mesiacoch ich pobytu na Slovensku nenahraditeľná. Nielenže im poskytovala sociálnu a lekársku pomoc, ale hľadala pre nich prácu a pomáhala aj so získavaním dokladov potrebných na pobyt v ČSR. Preukazy vydané Ministerstvom zahraničných vecí legalizovali ich pobyt a umožňovali im uchádzať sa o prácu.¹⁸ V prvých rokoch existencie pobočky dominovali v jej práci sociálne, zdravotné a finančné aspekty, v nasledujúcom období sa do popredia dostávala spoločensko-kultúrna oblasť.¹⁹

Starostlivosťou o ukrajinských emigrantov bola poverená bratislavská pobočka Ukrajinského hromadného komitétu, založená v roku 1921. Emigranti prichádzajúci legálnymi, ale aj ilegálnymi cestami boli nielen bez dokladov a povolení k pobytu na území Československa, ale chýbali im aj základné existenčné prostriedky. Komitét pre potreby ukrajinských emigrantov zriadil v Bratislave a v Žiline nocľahárne, v ktorých im bola poskytovaná nevyhnutná materiálna a sociálna pomoc i zdravotnícka starostlivosť.²⁰ Pobočka zabezpečovala pre väčšinu emigrantov nevyhnutné doklady a vybavovala aj ďalšie

¹⁸ Pri hľadaní pracovných príležitostí Zemgor často využíval aj inzeráty v slovenskej tlači: „*V Bratislave je veľa Rusov, ktorí nie sú zamestnaní a trpia biedu. Najlepší spôsob pomoci je dať im prácu. Kto chce dobrého robotníka alebo robotníčku v továrni a hospodárstve, nech sa obráti na Zemgor v Bratislave.*“ Pomoc ruským uprchlíkom. In: *Slovenský denník*, 23. 1. 1923, s. 4.

¹⁹ Od roku 1926 došlo k zmene kompetencií i zamerania celého Zemgoru. Pôvodne v jeho kompetencii bola komplexná starostlivosť o emigrantov. Po zmene v jeho pôsobnosti ostala len starostlivosť o kultúrnu a zdravotnú oblasť. Všetky ostatné oblasti života emigrantov malo pod patronátom ministerstvo zahraničných vecí. Tieto zmeny kompetencií súviseli aj so začínajúcimi sa finančnými obmedzeniami výšky subvencií na činnosť ruských emigrantov. Pod vplyvom týchto skutočností pražské ústredie Zemgoru pristúpilo k centralizácii činnosti organizácie do Prahy v dôsledku čoho musela v roku 1926 ukončiť svoju činnosť aj bratislavská pobočka.

²⁰ V októbri 1923 Ukrajinský hromadný komitét zriadil v Kvasoch na Slovensku sanatórium s 25 postel'ami pre tuberkulózných ukrajinských emigrantov. Tu sa na náklady Komitétu mohli liečiť 2 – 3 mesiace. *Československá pomoc ruské a ukrajinské emigraci*. Praha 1924, s. 80.

administratívne záležitosti súvisiace so získaním povolenia k pobytu na území Slovenska. Bratislavská pobočka Ukrajinského hromadného komitétu úzko spolupracovala s Československým Červeným krížom, ktorý sa venoval predovšetkým poskytovaniu zdravotníckej starostlivosti. Napríklad v roku 1923 Československý Červený kríž zabezpečil pre 32 ukrajinských študentov dvojmesačný liečebný pobyt v Bojniciach, pri Prievidzi, kde sa liečili z tuberkulózy.²¹

Po zohľadnení všetkých zachovaných údajov a opierajúc sa o širšie reálie života emigrantskej komunity z Ruska v medzivojnovovej Európe možno konštatovať, že emigrantskú komunitu na Slovensku tvorili predovšetkým Rusi a Ukrajinci. Počet ruských emigrantov žijúcich dlhšie či kratšie obdobie na Slovensku v medzivojnovom období sa pohyboval okolo 2 500 – 3 000 ľudí a počet ukrajinských emigrantov žijúcich na Slovensku dosahoval počet približne 500 – 1 000 ľudí. Ostatné národnosti boli zastúpené vo veľmi nízkych počtoch alebo ich predstavovali len jednotlivci (Bielorusi²², Gruzínci či Arméni). Stanoviť presné počty je zložité, pretože tejto komunite bola vlastná častá migrácia. Emigranti sa sťahovali nielen v rámci Slovenska, ale bez ohlásenia odchádzali na Moravu, do Čiech či celkom opúšťali Československo. Niektorí emigranti prichádzali na Slovensku len za účelom plnenia si pracovných, služobných či študijných povinností a po ich vykonaní zo Slovenska odchádzali.

Emigrantská komunita z Ruska usadená na Slovensku v porovnaní s českými a moravskými krajinami či inými európskymi ruskými emigrantskými centrami nebola početná. Napriek svojej málo početnosti mala svoje špecifiká, svoj vnútorný život a bola aj vnútorne diferencovaná. Okrem etnickej príslušnosti sa diferencovali aj podľa sociálneho zaradenia.

Sociálna štruktúra komunity sa v priebehu medzivojnového obdobia postupne menila. Začiatkom 20. rokov 20. storočia prevahu medzi emigrantmi mali robotníci, roľníci a remeselníci. V prvých rokoch pobytu emigrantov na Slovensku veľmi málo tu bola zastúpená inteligencia. Táto zložka emigrantskej komunity sa začala formovať s prí-

²¹ Československá pomoc ruské a ukrajinské emigraci. Praha 1924, s. 124.

²² K predstaviteľom bieloruskej emigrácie žijúcej na Slovensku možno zaradiť napríklad básnika Nikolaja Ivanoviča Mazurkieviča alebo pravoslávneho kňaza Alexeja Omeljanoviča. Bližšie pozri: HOPTOVÁ, L.: Nikolaj Ivanovič Mazurkievič a jeho pôsobenie na východnom Slovensku. In: *Spoločnosť a kultúra východného Slovenska (elektronický dokument)*. Prešov 2014, s. 132-140.; HOPTOVÁ, L.: K životu a dielu pravoslávneho kňaza Alexeja Omeljanoviča. In: *Historia Ecclesiastica*. Prešov 2019, roč. 10, č. 2, s. 143-153.

chodom ruských a ukrajinských študentov, vedcov a učiteľov na slovenské školy. Neveľký počet inteligencie dopĺňali v tomto období ešte ruskí a ukrajinskí lekári a právnici.

Osobitú sociálnu skupinu predstavovali od začiatku 20. rokov 20. storočia študenti. Záujem študentov – emigrantov z Ruského impéria o štúdium v Československu značne prevýšil plánované počty, ale aj kapacitné možnosti Prahy. Časť študentov sa tak dostala na štúdium aj mimo Prahy. Počet študentov, ktorí prišli za vzdelaním do Bratislavy a ďalších slovenských miest nebol vysoký a tvoril len 1-2% z celkového počtu študentov-emigrantov študujúcich v Československu.²³

Prví ruskí študenti prišli na Slovensko v roku 1922. Prejavovali záujem študovať predovšetkým na stredných odborných školách poľnohospodárskeho zamerania a na jednotlivých fakultách Univerzity J. A. Komenského v Bratislave. V priebehu 20. rokov 20. storočia študovali ruskí emigranti na stredných odborných školách v Bratislave, v Brezne, v Humennom, v Komárne, v Modre, v Oravskom Podzámku, v Sabinove, v Záturči pri Martine. Celkove za sledované obdobie rokov 1922 – 1932 študovalo na Slovensku 90 ruských študentov – emigrantov.²⁴ Počet ukrajinských študentov na slovenských stredných školách bol oveľa nižší.²⁵

Ruskí a ukrajinskí vysokoškolskí študenti prejavili záujem študovať na jednotlivých fakultách Univerzity J. A. Komenského v Bratislave. Vo februári 1922 prišlo do Bratislavy z očakávaných osemdesiatich len 38 študentov. Z nich sa na Právnickú fakultu zapísalo 25 študentov a o zápis na Filozofickú fakultu požiadal jeden. Rektorát Univerzity J. A. Komenského Ministerstvu zahraničných vecí nahlásil, že po dodatočných zápisoch sa k 25.3.1922 na štúdiu na Univerzite J. A. Komenského v Bratislave zapísalo celkom 26 študentov. K týmto

²³ AMZV ČR Praha, f. II. sekcia – politická, č. k. 187. Správa Komitétu pro zabezpečení studia ruských studentů pro Ministerstvo zahraničních věcí. Bližšie o pobyte ruských študentov na Slovensku pozri: HARBULOVÁ, L.: Pobyť ruských študentov na slovenských stredných a vysokých školách. In: *Slovenské historické studie*. 24. Praha 1998, s.103-116.

²⁴ Národní archiv ČR (ďalej len NA ČR), Praha, f. MZV RPA, č. k. 54 - Bratislava, č.k. 66 - Modra, č.k. 62. - Komárno, č.k. 55 - Brezno, č.k. 85 - Záturčie, č.k. 67 - Oravský Podzámok, č.k. 82 - Sabinov, č.k. 60 - Humenné.

²⁵ Komitét pre umožnenie štúdia ukrajinských študentov v ČSR podporoval v roku 1925 1361 ukrajinských študentov z toho v Bratislave ich študovalo len 8. Archív Slovenskej technickej univerzity (ďalej len STU), Bratislava. Pozostalosť E. Naumenka. NAUMENKO, E.: *Materiály zo života ukrajinských študentov v Bratislave za prvej ČSR v rokoch 1919-1939*. Bratislava 1966, s. 8.

študentom pribudlo ešte 31 študentov, ktorí sa v jeseni 1923 zapísali na Lekársku fakultu.²⁶

Starostlivosťou o ruských a ukrajinských študentov študujúcich na Univerzite J. A. Komenského v Bratislave bola poverená pobočka Komitétu pre umožnenie štúdia ruských a ukrajinských študentov v ČSR, ktorá v Bratislave pôsobila v rokoch 1921 – 1928.²⁷ Pobočka poskytovala študentom materiálnu a sociálnu pomoc, zdravotnícku starostlivosť, platila za nich zápisné náklady, nájomné za ubytovanie v internáte, školské poplatky, vyplácala im finančnú podporu formou štipendií, zabezpečovala prenájom internátu a jeho správu.

Zásadnejšie sa sociálna štruktúra emigrantskej komunity zmenila začiatkom 30. rokov 20. storočia, keď na Slovensko začali prichádzať prví ruskí absolventi pražských vysokých škôl. Išlo predovšetkým o ruskú technickú inteligenciu, ktorú tvorili inžinieri (lesní, stavební, banskí, komerční, chemickí) a stredné technické kádre. Pováčšine pracovali na výstavbe železníc a cestných sietí. Stredné technické kádre pracovali ako zememerači, geodeti, účtovníci a niektorí ako administratívni pracovníci. Súčasne v tom istom období prišla na Slovensko aj početná skupina ukrajinskej technickej inteligencie²⁸, išlo v prevažnej miere o absolventov Ukrajinskej hospodárskej akadémie v Poděbradoch.²⁹ Ich odbornou-profesionálne zameranie bolo diferencované. Boli medzi nimi agronómovia, lesníci, geodeti, stavbári, chemici, hydrotechnici, ekonómovia, obchodníci, baníci. Pochádzali z oblasti Kyjeva, Charkova, Poltavy, ale aj Volyne a Halíče. Na Slovensku našli uplatnenie v štátnych inštitúciách, miestnych a zemských úra-

²⁶ Archív Univerzity Komenského (ďalej len UK), Bratislava, f. R-UK, č.k. 143.

²⁷ Komitét pre umožnenie štúdia ukrajinských študentov v Československu vznikol spolu s Komitétom pre umožnenie štúdia ruských študentov v Československu v roku 1921. Do roku 1926 oba Komitéty pracovali samostatne. V roku 1926 sa spojili do jedného a takto pôsobili až do roku 1930, kedy ich činnosť začala byť obmedzovaná a v roku 1935 definitívne zanikli.

²⁸ HARBULOVÁ, L.: Ukrajinská technická inteligencia na Slovensku v r. 1930 – 1945. In: *Carpatica – Karpatika. Vypusk 17. Ukrajinsko-slovacki vzajemny v galuzi istoriji, literatury ta movy*. Užhorod 2002, s. 344-361.

²⁹ Ukrajinská hospodárska akadémia v Poděbradoch (1922-1935) bola vysokou školou, ktorá mala tri fakulty: agronomicko-lesnícku, inžiniersku a ekonomicko-družstevnú. Svojou rozsiahlou vydavateľskou produkciou Ukrajinská hospodárska akadémia výrazne obohatila ukrajinskú odbornú literatúru poľnohospodárskeho, technického a ekonomického zamerania. V priebehu svojej existencie odchovala stovky absolventov. Na jej čele sa vystriedali títo rektori: I. Šovheniv /1922-1925, 1926-1927/, B. Ivanyc'kyj /1925-1926, 1928-1935/, S. Tymošenko /1927-1928/. Bližšie o začiatkoch činnosti akadémie pozri: *Československá pomoc ruské a ukrajinské emigraci*. Praha 1924, s. 34-38.

doch a súkromných firmách. Ukrajinskí inžinieri a technici pracovali na stavbách, pri projekčných, melioračných, zameriavacích či konštrukčných prácach. Pribudlo aj ruských a ukrajinských lekárov a emigrantská inteligencia bola zamestnaná aj v štátnych a verejných službách. Napriek uvedenému trendu v 30. rokoch 20. storočia možno konštatovať, že celkove v sociálnej skladbe emigrantskej komunity z Ruska žijúcej na Slovensku dominovali námedzní robotníci, roľníci a remeselníci. Inteligencia bola málopočetná, čo sa odzrkadlilo v celkových aktivitách ruských a ukrajinských emigrantov na slovenskom území.

Emigranti z Ruska, ktorí sa natrvalo usadili na Slovensku boli roztrúsení v malých počtoch po všetkých slovenských regiónoch. So zvyšujúcim sa počtom emigrantskej komunity vytvorili emigranti väčšie zoskupenia len v dvoch slovenských mestách – v Bratislave a v Košiciach, ktoré sa v medzivojnovom období vyprofilovali ako centrá ruskej a ukrajinskej emigrácie na Slovensku. Z ďalších slovenských miest, kde žili väčšie skupiny emigrantov z Ruska možno uviesť Martin, Banskú Bystricu, Zvolen, Nitra, Prešov.

Bratislava, najdôležitejšie a najvýznamnejšie centrum medzivojnového Slovenska, bola spočiatku pre väčšinu ruských emigrantov len tranzitným mestom. Časť emigrantov sa však rozhodla ostať v tomto meste a usadila sa v ňom natrvalo. Početnosť ruskej emigrantskej komunity v Bratislave sa začala zvyšovať hlavne potom, čo bratislavské vzdelávacie inštitúcie prijali časť ruských študentov a pedagógov. Bratislava sa postupne stala najvýznamnejším strediskom emigrantskej komunity z Ruska na Slovensku. Život komunity ovplyvňovala jej početnosť, v Bratislave žila asi polovica všetkých ruských emigrantov usadených na Slovensku,³⁰ a výrazná sociálna diferenciacia s dominciou bývalých vojakov, inteligencie a študentov. Tieto skutočnosti determinovali aj aktivity emigrantov usadených v Bratislave.

Druhým centrom ruských emigrantov na Slovensku boli Košice. Župné mesto Košice bolo v medzivojnovom období spoločenským, kultúrnym, obchodným i finančným centrom východných oblastí Slovenska. Rýchlo sa formujúci a rozvíjajúci sa kultúrny život mesta, národnostne diferencovaná štruktúra mestskej spoločnosti, v ktorej si našli svojich propagátorov i myšlienky všeslovenskej vzájomnosti, vytvárali priaznivé podmienky aj pre realizáciu sa ruských a ukrajinských emigrantov.

³⁰ V roku 1932 žilo v Bratislave 532 ruských emigrantov. Slovenský národný archív (ďalej len SNA), Bratislava, f. KU, č. k. 46.

Najvýraznejším prejavom prítomnosti ruských a ukrajinských emigrantov na Slovensku bola ich spolková činnosť. Počiatky spolkových aktivít ruských emigrantov siahajú do začiatku 20. rokov 20. storočia, keď boli vytvorené prvé emigrantské krúžky v Bratislave a v Košiciach. Primárnym cieľom členov týchto zoskupení bolo vzájomne si pomáhať v cudzom prostredí, učiť sa jazyk svojho okolia a okolie zoznamovať s ich kultúrou, jazykom a tradíciami v duchu všeslovenskej vzájomnosti. Spolkovej činnosti emigrantov boli spočiatku priaznivo naklonené a československé oficiálne miesta. Československá vláda subvenovala spolkové aktivity emigrantov, pričom osobitne zvýhodňovala spolky s podporným zameraním, ktoré do istej miery preberali na seba starostlivosť a poskytovanie pomoci pribúdajúcemu počtu emigrantov. Koncom 20. rokov 20. storočia sa subvencie na spolkovú činnosť emigrantov začali výrazne obmedzovať. Hoci táto skutočnosť znamenala existenciu a ďalšiu činnosť emigrantských spolkov, neznamenala ukončenie ich činnosti na slovenskom území.

Spolková činnosť ruských emigrantov na Slovensku, v porovnaní s českými a moravskými oblasťami, nebola rozsiahla. Sústredená bola v Bratislave a v Košiciach, najvýznamnejších centrách ruského emigrantského života na Slovensku.³¹ Celkove v medzivojnovom období na Slovensku pracovalo 15 ruských emigrantských spolkov, ktoré sa podľa svojho charakteru rozdeľovali: na kultúrno – podporné (Ruský krúžok v Bratislave /1920/, Ruský krúžok v Košiciach /1924/, Gallipolijské združenie-Gallipolijské zemľáčestvo /1926/, Jednota ruských emigrantov v Košiciach /1930/, Všekozácky spolok na Slovensku /1931/, Ruský klub v Bratislave /1932/, Všekozácky spolok atamana Kaledina na Slovensku /1934/, Ruská beseda /1935/, Telocvičná jednota Ruský sokol v Bratislave /1935/, Ruský nacionálny zväz účastníkov vojny bývajúcich v Slovenskej republike /1939/, Ruský národný a sociálny zväz so sídlom v Bratislave /1939/), na odbornoprofesionálne (Spolok ruských inžinierov a technikov v Československu, pobočka v Bratislave /1931/, Spolok bratov sv. Jova Počajevského, patróna cirkevného ruského kníhtlačiarstva so sídlom v Ladomírovej /1937/, Spolok lekárov ruskej národnosti v Bratislave /1939/) a na spolky študentské (Všekozácky spolok študujúcich na vysokých školách v Československu, pobočka v Bratislave /1927/, Spolok ruských medikov /1923-1924?/). Spolky politického zamerania na Slovensku zaznamenané neboli.

³¹ HARBULOVÁ, L.: Ruské spolky na Slovensku v medzivojnovom období. *Slovanský prehľad*, roč. 79, 1993, č. 2, s. 160-169.

Ruské spolky vznikali na Slovensku v troch etapách. Prvé spolky sa sformovali v 20. rokoch 20. storočia, najviac ich začalo pracovať v prvej polovici 30. rokov 20. storočia a posledné proklamovali svoj vznik koncom 30. rokov 20. storočia. Etapy vytvárania spolkov odrážali vnútorný vývoj samotnej ruskej emigrantskej komunity na Slovensku. Všetky emigrantské spolky boli úradne registrované a pracovali na základe stanov schválených Ministrom ČSR s plnou mocou pre správu Slovenska, Policajným riaditeľstvom v Bratislave alebo Krajinským úradom v Bratislave. Niektoré spolky sa formovali ako pobočky pražských ústredných organizácií (kozácke spolky, Gallipolijské združenie, Spolok ruských inžinierov a technikov), ďalšie vznikli ako autonómne organizácie emigrantov žijúcich na území Slovenska. Väčšina spolkov mala kultúrno-podporný charakter. Ich cieľom bolo zabezpečiť spoločenské a kultúrne potreby emigrantov, propagáciu Ruska a jeho kultúry, ako aj upevňovanie ruského národného povedomia v cudzom prostredí. Prioritnými v činnosti takmer všetkých spolkov boli podporné aktivity, ktoré mali podobu nielen finančnej podpory, ale aj o materiálnej pomoci, právnej či odbornej rady. Doba trvania spolkov bola veľmi diferencovaná. Niektoré spolky pracovali celé desaťročia (spolky založené v 20. rokoch 20. storočia), iné niekoľko rokov a ďalšie svoj vznik len proklamovali, ale činné nikdy neboli (spolky založené koncom 30. rokov 20. storočia). Členská základňa mnohých bratislavských spolkov bola takmer identická. Medzi funkcionármi jednotlivých spolkov sa často objavovali tie isté mená (napríklad: Ing. M. Michajlikov, Ing. H. Opel, I. Bojko, Ing. N. Koldomasov).

Činnosť ruských spolkov na slovenskom území determinovali rôzne faktory. Spolky vznikli v centrách, kde bola najväčšia koncentrácia emigrácie, kde v jej sociálnej skladbe bola výraznejšie zastúpená ruská inteligencia alebo bývalí vojaci, ktorým bolo vytváranie spolkov vlastnejšie ako ostatným zložkám emigrantskej society žijúcej na Slovensku. Hoci spolkové aktivity boli dôležitejšie pre samotnú emigráciu ako pre domáce prostredie, predsa len v mestách, kde ruské spolky vznikli a pracovali dopĺňali kultúrny život týchto miest v medzivojnovom období.

Prvé ukrajinské emigrantské spolky na Slovensku vznikli začiatkom 20. rokov 20. storočia (v roku 1922 v Bratislave a mal názov Ukrajinská kolónia). Väčšina spolkov však bola vytvorená až v prvej polovici 30. rokov 20. storočia. Ako vyplýva z evidencie spolkov v jednotlivých slovenských župách a zo správ Prezídia Krajinského úradu v Bratislave za roky 1934 a 1936, spolková činnosť ukrajinských emigrantov v medzivojnovom období bola zaznamenaná len v dvoch

slovenských mestách v Bratislave a v Košiciach.³² V Bratislave v medzivojnovom období pôsobilo 9 ukrajinských spolkov a jeden spolok pracoval v Košiciach. Ukrajinské spolky na Slovensku možno podľa ich charakteru rozdeliť na spolky politického charakteru (Ukrajinská hromada Jednist' /1929/), kultúrno-podporného charakteru (Ukrajinská kolónia v Bratislave /1922/, Ukrajinská hromada v Bratislave /1924/, Prosvita /1932/, Ukrajinská hromada v Košiciach /1933/), odbornoprofesionálne (Spolok ukrajinských inžinierov a technikov v Bratislave/1931/, Ukrajinský Červený kríž /1939/) a spolky študentské (Ukrajinská študentská hromada /1931/, Spolok ukrajinských katolíckych študentov /1933/, Ukrajinský študentský spolok Beskyd /1941/).

Okrem uvedených spolkov svoj vznik proklamovali aj ďalšie ukrajinské spolky. Napríklad v roku 1923 vznikla v Bratislave pobočka Ukrajinského roľníckeho spolku ukrajinskej emigrácie v Československu s cieľom kultúrnej a humanitárnej pomoci emigrantom. V roku 1928 bola v Michalovciach založená pobočka Ukrajinského odborného robotníckeho zväzu v Československu, ktorý združoval predovšetkým bývalých vojakov Ukrajinskej haličskej armády. V roku 1939 bola vytvorená v Bratislave spoločnosť Ukrajinského Červeného kríža. Zachovala sa aj informácia o založení bratislavskej pobočky organizácie Ukrajinských skautov – emigrantov. Vo väčšine prípadov išlo o slovenské pobočky ústredných ukrajinských emigrantských spolkov sídlacích v Prahe, ktoré síce proklamovali svoj vznik, no o ich činnosti vieme len veľmi málo, pretože relevantné archívne materiály nateraz absentujú.

Členská základňa mnohých spolkov bola takmer identická. Najaktívnejší emigranti boli často členmi a funkcionármi niekoľkých spolkov súčasne. Napríklad L. Kaňuga bol tajomníkom Prosvity, predsedom Spolku katolíckych študentov. J. Ivantyšin – podpredseda Spolku ukrajinských inžinierov, člen Prosvity, tajomník spolku Ukrajinskej hromady, S. Zerkal' – tajomník Spolku ukrajinských inžinierov, predseda Ukrajinskej hromady, člen Prosvity, činný bol aj v spolku Ukrajinská kolónia, A. Jaremenko – predseda Ukrajinskej kolónie, člen Spolku ukrajinských inžinierov, člen Prosvity.

Špecifikom ukrajinskej spolkovej činnosti na Slovensku bolo, že členské základne ukrajinských spolkov netvorili len emigranti. Spolky, ktoré vznikli pôvodne ako emigrantské boli postupne doplňované

³² SNA Bratislava, f. KU, č.k. 70, č.j. 9396/1934 a č.k. 254, č.j. 10752/1936; Tamže, f. Minister s plnou mocou pre správu Slovenska 1919-1927 (ďalej len MSP), č.k. 869.

miestnymi Ukrajincami a po roku 1939 aj Ukrajincami z Podkarpatskej Rusi. Častým javom bola tiež infiltrácia emigrantov do spolkov miestnych Ukrajincov či Ukrajincov z Podkarpatskej Rusi. Do predloženého prehľadu ukrajinských spolkov sme preto zaradili nielen spolky, ktoré sa špecifikovali ako spolky emigrantské /Ukrajinská kolónia v Bratislave, Ukrajinská hromada v Košiciach, Spolok ukrajinských inžinierov a technikov v Bratislave, Ukrajinská študentská hromada v Bratislave/, ale aj spolky domáceho ukrajinského obyvateľstva, ktoré umožnili emigrantom, aby sa stali ich členmi a podieľali sa na ich činnosti /Ukrajinská hromada Jednist' v Bratislave, Prosvita v Bratislave, Ukrajinský Červený kríž v Bratislave, Spolok ukrajinských katolíckych študentov v Bratislave, Ukrajinský študentský spolok Beskyd/.

Spolkové aktivity ruskej a ukrajinskej emigrantskej komunity žijúcej na Slovensku predstavovali len jeden rozmer ich činnosti v slovenskom prostredí. Majoritné slovenské obyvateľstvo sa o živote emigrantov dozvedalo aj prostredníctvom práce a činnosti ich najvýznamnejších predstaviteľov, predovšetkým emigrantskej inteligencie, s ktorou prichádzali do kontaktu či to už boli lekári, učitelia, právnici, inžinieri. Boli medzi nimi aj vedci a vysokoškolskí pedagógovia.

Slovenské vysoké školstvo prijalo začiatkom 20. rokov 20. storočia nielen ruských študentov, ale aj ruských vedcov a pedagógov. Prvým slovenským vysokoškolským pracoviskom, na ktorom začali pôsobiť ruskí odborníci bola Univerzita J. A. Komenského v Bratislave. V rokoch 1921 – 1939 tu pôsobil ruský historik E. J. Perfeckij a popredný ruský slavista a jazykovedec V. A. Pogorelov. Krátke obdobie, v rokoch 1936 – 1939, na Filozofickej fakulte UK v Bratislave prednášal slovenskú etnografiu P. G. Bogatyrev. K novému prílevu ruských vedcov a pedagógov na Slovensko došlo koncom 30. rokov 20. storočia. Prílev ruských emigrantov determinoval nielen vývoj politických udalostí, ale aj vytváranie nových vysokoškolských pracovísk na Slovensku. V roku 1937 bol prijatý zákon o zriadení Slovenskej vysokej školy technickej a v jeseni 1939 začala svoju činnosť Prírodovedecká fakulta Slovenskej univerzity. Novovytvorené technické a prírodovedecké pracoviská bolo potrebné kádrom zabezpečiť, čím sa vytvorila šanca pre ruských odborníkov. Medzi prvými ruskými vedcami, ktorí začali prednášať na Prírodovedeckej fakulte Slovenskej univerzity boli zoológ M. M. Novikov, bývalý rektor Moskovskej univerzity. Meteorológ M. Konček, geológ D. Andrusov. Všetci traja súbežne prednášali aj na Slovenskej vysokej škole technickej. Ďalšími ruskými odborníkmi pôsobiacimi na Slovenskej vysokej škole technickej boli Ing. K. Belousov, Ing.

N. Nikolin, Ing. A. Georgievskij. Posledná skupina emigrantov – predstaviteľov ruskej vedy prišla na Slovensko v rokoch druhej svetovej vojny. V roku 1941 začal pôsobiť na novovytvorenej Vysokej škole obchodnej v Bratislave známy ruský jazykovedec A. V. Isačenko. Najznámejším ruským vedcom, ktorý v apríli 1942 prišiel na Slovensko, bol ruský filozof N. O. Losskij.³³

Primárnou úlohou ruských vedcov a vysokoškolských učiteľov, ktorí prišli na Slovensko začiatkom 20. rokov 20. storočia bolo kádrovo doplniť formujúce sa slovenské vysoké školstvo. Medzi prvými prišli predstavitelia humanitných disciplín, ktorí na Univerzite J. A. Komenského v Bratislave prednášali jednotlivé slavistické disciplíny (slovanské dejiny, slovanskú filológiu, slovanskú etnografiu, slovanské právo). Ruskí vedci sa aktívne zapojili do slovenského vedeckého života. Stali sa členmi slovenských vedeckých spoločností (Učená spoločnosť Šafárika, Slovenská jazykovedná spoločnosť), publikovali v slovenských odborných časopisoch (Prúdy, Slovenské pohľady, Bratislava), udržiavali priateľské vzťahy s predstaviteľmi slovenskej inteligencie (E. J. Perfeckij nadviazal úzke kontakty s Hanou Gregorovou a J. G. Tajovským, V. A. Pogorelov s prof. Ľ. Novákom).

Druhú skupinu ruských vedcov a vysokoškolských učiteľov tvorili odborníci so špecializáciou na technické a prírodné vedy. Časť z týchto odborníkov prišla na Slovensko začiatkom 30. rokov 20. storočia po absolvovaní štúdia v Čechách a pred príchodom na vysokoškolské pracoviská pôsobili v rôznych odborných inštitúciách, úradoch a podnikoch ako technickí odborníci. Druhá časť ruskej technickej inteligencie prišla na Slovensko koncom 30. rokov 20. storočia, keď oproti zhoršujúcim sa životným podmienkam pre emigrantov v Čechách, Slovensko ponúkalo na novovytvorených vysokých školách pracovné zaradenia adekvátne ich vzdelaniu. Hoci počet ruských vedcov a učiteľov na Slovensku nebol vysoký, predsa len sa zaradili k tým, ktorí svojou pedagogickou a vedecko-výskumnou činnosťou prispeli k formovaniu slovenského technického a prírodovedného školstva, položili základy slavistických vedných disciplín, ale aj takých vedných odborov ako geológia, zoológia, meteorológia, hydrológia, vodné či konštrukčné stavitel'stvo.

³³ Biografické portréty najvýznamnejších predstaviteľov ruskej inteligencie na Slovensku pozri: HARBULOVÁ, Ľ. (ed.): *Osobnosti politického exilu z Ruska na Slovensku v rokoch 1920 – 1945*. Prešov 2015; HARBULOVÁ, Ľ., NACHAJOVÁ, M., BABOTOVÁ, Ľ. (eds): *Osobnosti ruskej a ukrajinskej emigrácie na východnom Slovensku*. Prešov 2008; ROVENSKÝ, J., VÍTEK, P., HARBULOVÁ, Ľ., VAJÓ, J., ČECH, P., BERNADIČ, M.: *Ruskí a ukrajinskí lekári v Česku a na Slovensku*. Bratislava 2016.

Na Slovensku žili a pracovali aj predstavitelia ukrajinskej inteligencie. Najskôr prichádzalo slovenské obyvateľstvo do kontaktu s ukrajinskými lekármi, ktorí poskytovali zdravotnú starostlivosť a pôsobili v tých najodľahlejších častiach Slovenska. Za všetkých možno spomenúť napríklad MUDr. K. Bryzhun, MUDr. A. Szawala, MUDr. Mychajlo Kačaluba, MUDr. Mykola Mervan, MUDr. V. Pisňačevs'kyj a ďalší. V dedinách severovýchodného Slovenska dodnes spomínajú na ukrajinských emigrantov-učiteľov, ktorí tu v medzivojnovom období pôsobili. Boli medzi nimi napríklad Marián Maciejovič, Hryhorij Tymoščuk, Mykola Derkač, Orest Onul'ak a iní.

Ukrajinskí emigranti sa podieľali aj na rozvoji niektorých odvetví priemyslu, na stavbách ciest či ďalších technických odvetví. Z technickej inteligencie, ktorá pôsobila na Slovensku možno spomenúť inžinierov technológov Ing. E. Naumenko, Ing. J. Ivantyšin, Ing. M. Močarnyj, poľnohospodárskych odborníkov – Ing. S. Zerkaľ, Ing. H. Chomkovič či inžiniera L. Mosendza, ktorý bol aj známym ukrajinským básnikom a prozaikom. So Slovenskom spojila svoj život aj ukrajinská operná speváčka Anda Ostapčuk.³⁴

Časť ukrajinskej emigrantskej inteligencie nežila priamo na Slovensku, ale často sem pracovne prichádzala. Pre niektorých z nich sa Slovensko stalo predmetom ich odborného záujmu a venovali mu mnohé odborné práce. Za všetkých možno spomenúť ukrajinského architekta, maliara a grafika S. Hladkeho, publicistu S. Sahajdačneho, slavistu a historika D. Čyževskeho alebo v Prahe žijúceho Volodymyr Syčins'skeho, architekta, grafika a historika umenia, ktorý vniesol vklad do vývoja sakrálnej architektúry v oblasti východného Slovenska a intenzívne sa zaoberal aj životom Ukrajincov žijúcich v tejto oblasti.³⁵

Emigrantská komunita z Ruska žijúca na území Slovenska v medzivojnovom období reprezentovaná predovšetkým ruskými a ukrajinskými emigrantmi bola navzájom spätá a tvorila jeden sociologický a chronologický komplex. Napriek tomu sa značne rozlišovala. Kým ruská emigrácia bola sociálno-politická emigrácia, ukrajinská bola

³⁴ Biografické portréty najvýznamnejších predstaviteľov ukrajinskej inteligencie na Slovensku pozri: HARBULOVÁ, L. (ed.): *Osobnosti politického exilu z Ruska na Slovensku v rokoch 1920 – 1945*. Prešov 2015; HARBULOVÁ, L., NACHAJOVÁ, M., BABOTOVÁ, L. (eds): *Osobnosti ruskej a ukrajinskej emigrácie na východnom Slovensku*. Prešov 2008; ROVENSKÝ, J., VÍTEK, P., HARBULOVÁ, L., VAJÓ, J., ČECH, P., BERNADIČ, M.: *Ruskí a ukrajinskí lekári v Česku a na Slovensku*. Bratislava 2016.

³⁵ HARBULOVÁ, L.: Slovenská historiografia o ukrajinských emigrantoch na Slovensku v rokoch 1920 – 1939. In: *Byzantinoslovaca VII. Zborník k životnému jubileu profesora Miroslava Daniša*. Bratislava 2020, s. 330-338.

prevažne národno-politickou emigráciou. Ukrajinská emigrácia vo väčšine tvorila nielen opozíciu voči sovietskej vláde, no absolútne neprijateľné bolo pre ňu spojenie Ukrajiny s Ruskom a jej základným cieľom bola samostatnosť Ukrajiny a obnovenie ukrajinskej štátnosti. Bol to základný moment, ktorý rozdeľoval ukrajinskú a ruskú emigráciu. Napriek rozdielnostiam mali však obe emigrantské komunity veľa spoločného. Spájali ich osud ľudí bez domova, zložité sociálne podmienky, hľadanie práce, spolkové aktivity, snaha o udržanie národného povedomia, vytváranie kultúrnych hodnôt.

Začiatok druhej svetovej vojny ukončil medzivojnovú etapu pôsobenia emigrantskej komunity z Ruska na Slovensku. Vojnové roky umožnili časti emigrácie aktívne sa zapojiť do spoločenského, kultúrneho i vedeckého života Slovenska, no súčasne priniesli aj ďalšiu vnútornú diferenciaciu emigrantskej komunity, novú vlnu dobrovoľnej i nútenej migrácie, čo v konečnom dôsledku viedlo k definitívnemu koncu toho emigrantského spoločenstva, ktoré tu bolo vytvorené v medzivojnovom období. Napriek špecifikám emigrantského spôsobu života ruskí a ukrajinskí emigranti usadení na Slovensku svojimi aktivitami a tvorivou prácou zanechali stopu v živote medzivojnového Slovenska.

HLAVNÉ FAKTORY MIGRAČNÝCH POHYBOV Z MAĎARSKA PO PRVEJ VIEDENSKEJ ARBITRÁŽI V ROKU 1938 (NA PRÍKLADE NITRIANSKEHO REGIÓNU)

Martin Hetényi

Politické, hospodárske, spoločenské a kultúrne pomery v strednej Európe, otrasy ktorých boli počas 20. storočia mimoriadne frekvenčné, výrazne zasahovali do každodenných životov tisícok obyvateľov. K silným fenoménom doby patrili väčšie či menšie migračné vlny. Mocenské presuny v Európe koncom 30-tych rokov minulého storočia umožnili Hitlerovi popasovať sa aj s tzv. československou otázkou. Pri tomto postupe mu v podstatnej miere asistovali maďarské vládne kruhy, a to svojim neutíchajúcim úsilím o zmenu trianonských hraníc. Zásadné teritoriálne zmeny smerujúce k okliešteniu územia Slovenska začali arbitrážou nemeckej a talianskej vlády 2. novembra 1938 vo Viedni.¹ Hitler o niekoľko mesiacov definitívne vymazal z mapy Európy Česko-Slovenskú republiku, pričom ale zisťné dôvody rozhodli o zrode nového satelitného Slovenského štátu.²

Slovensko-maďarské vzťahy v ére autonómie Slovenska a samostatného slovenského štátu prirodzene nemohli byť pokojné, hoci Bratislava i Budapešť našli spoločného tútora v Berlíne.³ Tenzia vzájomných vzťahov sa otvorene prejavila už v priebehu a krátko po spomínanej arbitráži. Arbitrážnym rozhodnutím Slovensko prišlo o územie s rozlohou približne 10 tisíc km² s takmer 850 tisíc obyvateľmi. Z nich sa podľa posledného sčítania obyvateľstva z roku 1930 hlásilo asi 270 tisíc osôb k slovenskej a českej národnosti. Relatívne vysoký podiel nemadžarského obyvateľstva v dotknutých okresoch súvisel najmä s československou reformou, v rámci ktorej tieto regióny osídlilo množstvo slovenských a českých rodín z rôznych kútov republi-

¹ Bližšie pozri napríklad DEÁK, Ladislav: *Viedenská arbitráž 2. novembra 1938. Dokumenty I-III*. Martin: Matica slovenská, 2002-2006. SIMON, Attila: *Szlovákia története 1918 – 1945*. Komárom: Selye János Egyetem, 2021, s. 90-92.

² SZARKA, László: Magyarország revíziós külpolitikájának dilemmái és konfliktusai Csehszlovákiával. A magyar kisebbség helye az államközi kapcsolatokban 1935 – 1938. In: SIMON, Attila et al. *Változó világban. A magyar kisebbség a harmincas évek Csehszlovákiájában*. Komárom: Selye János Egyetem, 2015, s. 96-97.

³ BAKA, Igor: Slovak-Hungarian Relations in the Years 1938 – 1945. In: ŠUTAJ, Štefan et al.: *Key Issues of Slovak and Hungarian History (A View of Slovak Historians)*. Prešov: Universum, 2011, s. 213-226.

ky.⁴ Po obsadení južných oblastí podnikala nová moc maďarských vojenských a správnych orgánov kroky, ktoré by odstránili akékoľvek reminiscencie na predchádzajúce dve dekády. Boli to predovšetkým obyvatelia nemaďarskej národnosti, ktorým sa zo dňa na deň životné podmienky dramaticky zmenili. Rôzne legislatívne bariéry, násilné opatrenia a maďarizačné akcie na arbitrážnom území⁵ vyústili do neprirodených migračných pohybov, pričom toto územie opúšťali tisíce obyvatel'ov slovenskej, židovskej, rusínskej a českej národnosti.⁶ Môžeme teda konštatovať, že následkom arbitrážneho súdu sa významne zmenil stav etnickej⁷, sociálnej, kultúrnej, osvetovo-vzdelávacej a náboženskej situácie, a to predovšetkým na území obsadenom maďarskou správou, ako aj v slovenskom pohraničí.

Na druhej strane asi 65 tisíc občanov maďarskej národnosti zostalo rukojemníkmi slovenskej vlády.⁸ Ústava Slovenskej republiky z 21. júla 1939 v § 95 stanovila, že „práva národnostných skupín uve-

⁴ RISTVEYOVÁ, Katarína: „Za maďarské Maďarsko“. *Menšinová otázka v maďarskej politike na odstúpenom území Komárňanskej župy v rokoch 1938 – 1945*. Banská Bystrica: Belianum, 2017, s. 52-53.

⁵ VIETOR, Martin: *Dejiny okupácie južného Slovenska*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1968, s. 42. Bližšie pozri tiež: DEÁK, Ladislav: *Slováci v maďarskej politike v rokoch 1918 – 1939*. Bratislava: Stála Konferencia Slovenskej Inteligencie Slovakia Plus, 1996, s. 67-71; POTE MRA, Michal: Politický život Slovákov na južnom Slovensku v rokoch 1938 – 1945. In: *Slováci v Maďarsku*. Martin: Matica slovenská, 1994, s. 157-182; TILKOV SZKY, Lóránt: *Južné Slovensko v rokoch 1938 – 1945*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1972, s. 36-40.

⁶ Štátny archív (ŠA) v Nitre, f. Okresný úrad v Nitre, šk. 40, č. 2810/1939 prez. Obyvatelia slovenskej národnosti sa museli veľmi skoro vyrovnávať s tvrdým prístupom úradníkov a žandárov dosadených z centrálnych častí Maďarska. Spísané spravodajského hlásenia obsahovali viaceré informácie o náladách v radoch Slovákov, napríklad keď stránky na pošte, úradoch alebo na žandárskych staniaciach prehovorili po slovensky, zostali nevybavené. Učitelia museli maďarským dôstojníkom zložiť sľub vernosti Maďarsku. Nálada bola podľa výpovedí svedkov stiesnená – protimaďarská, pričom obyvatelia očakávali po určitom čase návrat k Slovensku. Naopak, u maďarského obyvateľstva zavládlo všeobecné nadšenie.

⁷ K otázke etnickej identity pozri napríklad: TILKOV SZKY, Lóránt: *K dejinám Slovákov v Maďarsku 1919 – 1945*. Bratislava: Stála Konferencia Slovenskej Inteligencie Slovakia Plus, 1996; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol: *Demografický obraz Slovenska v sčítaniach ľudu 1919 – 1940*. Brno: Tribun EU, 2012, s. 141-190; TIŠLIAR, Pavol: Sčítanie ľudu z roku 1940: k niektorým aspektom organizovania a priebehu cenzu. In: SOKOLOVIČ, Peter (ed.): *Život v Slovenskej republike. Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IX*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2010, s. 25-35; VARSÍK, Branislav: *Národnostná hranica slovensko-maďarská v ostatných dvoch storočiach*. Bratislava: SUS, 1940. 88 s.

⁸ ŠUTAJ, Štefan: *Maďarská menšina na Slovensku v 20. storočí*. Bratislava: Kalligram, 2012, s. 22; HETÉNYI, Martin: *(Zjednotená) maďarská strana na Slovensku 1939 – 1945*. Nitra: Univerzita Konštantína filozofa v Nitre, 2011, s. 19-46.

dené v ústave platia natoľko, nakoľko také isté práva v skutočnosti používa i slovenská menšina na území materského štátu príslušnej národnostnej skupiny.“ Toto obmedzujúce ustanovenie sa vzťahovalo prakticky len na maďarskú minoritu. Recipročné akcie na Slovensku sa uskutočnili v rôznych formách, od administratívnych zásahov až po demonštrácie. Postavenie maďarskej komunity na Slovensku, ako i Slovákov a príslušníkov iných národností na arbitrážnom území v nasledujúcich šiestich rokoch ovplyvnilo niekoľko vzájomne prepojených faktorov. Z nich najvýznamnejšiu pozíciu mala úroveň turbulentných slovensko-maďarských medzištátnych vzťahov aj nacionalistický kurz štátnej a straníckej moci v oboch krajinách.

Zabezpečenie slovenských štátnych hraníc v období autonómie aj počas samostatného slovenského štátu patrilo do bazálnych úloh Finančnej stráže.⁹ Štát však nedokázal dosiahnuť taký stav, aby sa početnosť jej príslušníkov priblížila k dosiahnutiu ideálnej úrovne potrebnej na dôkladné zaistenie štátnych hraníc.¹⁰ Z tohto dôvodu im boli nápomocné oddiely armády aj Hlinkovej gardy.¹¹ V júli 1939 prišlo k rozhodnutiu o zlúčení vojenských jednotiek a Finančnej stráže do Pohraničnej stráže.¹² Dianie na pohraničí sledovali tiež ostatné silové zložky, najmä žandárske stanice, ktorých správne obvody hraničili so štátnymi hranicami.¹³ Slovenský štát tvoril samostatné colné územie, takže prechod tovaru a s tým súvisiace colné záležitosti mali vo svojej kompetencii colné úrady.¹⁴

⁹ Pod jej inšpektorát so sídlom v Mojmírovciach patrili oddelenia v Močenku (okres Sereď), Branči, Malom Cetíne, Mojmírovciach, Poľnom Kesove a Rastislaviciach; v okrese Nitra pôsobilo aj oddelenie v Lapášskych Ďarmotách spadajúce pod inšpektorát v Zlatých Moravciach. Slovenský národný archív (SNA) Bratislava, f. Ministerstvo vnútra (MV), šk. 10, č. 7050/1939 prez.

¹⁰ SNA, f. MV, šk. 33, č. 1169/1939 prez. ŠA v Nitre, f. Okresný úrad v Nitre, šk. 40, bez č./1939 prez.

¹¹ Od konca augusta 1939 sa v súvislosti s medzinárodnou situáciou zintenzívňovali vojenské prípravy slovenskej armády. Aby sa uvoľnila časť armády, na južnú hranicu nastúpili jednotky Hlinkovej gardy a Freiwillige Schützstaffel. LIPTÁK, Ľubomír: Maďarsko v politike slovenského štátu v rokoch 1939 – 1943. In: *Historický časopis*, 1967, roč. 15, č. 1, s. 6. Tiež LIPTÁK, Ľubomír: Maďarsko v slovenskej politike za druhej svetovej vojny. In: *Príspevky k dejinám fašizmu v Československu a v Maďarsku*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1969, s. 189-283.

¹² Jednotky Pohraničnej stráže boli zrušené v januári 1941, keď ich nahradili poplachové oddiely. Bližšie pozri BAKA, Igor: K problematike zaistenia hraníc Slovenska v rokoch 1939 – 1944. In: *Vojenská história*, 2003, roč. 7, č. 3, s. 121-130.

¹³ Šlo o žandárske stanice v Šoporni, Močenku, Rastislaviciach, Mojmírovciach, Ivanke pri Nitre a Veľkom Lapáši.

¹⁴ Sídlili v Branči a Veľkom Lapáši. ŠA v Nitre, f. Okresný úrad v Nitre, šk. 40, č. 802/1939 prez.

Čo všetko implikovala problematika súvisiaca s agendou ochrany štátnych hraníc a cezhraničnou migráciou, si môžeme ukázať na typickom prihraničnom regióne. Nitra, symbolické mesto a jedno z najväčších slovenských mestských sídiel zostala po rozhodnutí z Viedne aj so svojim okolím na československom území. Do okresu Nitra patrilo pred odstúpením južného Slovenska patrilo 62 obcí. Po jeho reorganizácii v novembri 1938 sa do okresu zaradili aj obce, ktorých okresné mestá pripadli Maďarsku – Horná Kráľová a Močenok z bývalého okresu Galanta a Babindol ako pozostatok vrábel'ského okresu. Štátne hranice sa po bilaterálnych revízijských dohodách ustálili v marci 1939, kedy boli z nitrianskeho okresu Maďarsku odstúpené Paňa, Veľký Cetín, Veľké Chyndice, Klasov, časť Veľkého Kýru a Dolný Jatov. Maďarsko zasa vrátilo obec Rastislavice. Po ustálení československo-maďarskej štátnej hranice v marci 1939 patrilo do správneho okresu Nitra 64 obcí.¹⁵

Hoci pre väčšinu miestneho obyvateľstva priniesla nová hranica množstvo komplikácií, rôzne cezhraničné rodinné a majetkové väzby či obchodné záujmy viedli ľudí sa so situáciou a s administratívnymi bariérami popasovať. Obyvatelia nitrianskeho okresu mali v prvých týždňoch k dispozícii tri hraničné priechody, neskôr po stabilizovaní hraničnej čiary pribudli ďalšie štyri priechodov malého pohraničného styku. Využívali ich najmä sezónni poľnohospodárski robotníci, ktorí k prekročeniu hraníc potrebovali príležitostnú pohraničnú legitimáciu vystavenú jednotlivými notárskymi úradmi. Malý pohraničný styk bol upravený na desaťkilometrovú hĺbku územia. V okrese Nitra sem spadalo 14 obcí. V praxi sa počet legálnych hraničných priechodov veľmi rýchlo ukázal najmä pre majiteľov prihraničných pozemkov a robotníkov ako nepostačujúci, takže sa sporadicky objavovali žiadosti o ich husťšiu sieť, ktorým ale z bezpečnostných dôvodov vyhovieť nebolo.¹⁶

Hlavným medzinárodným hraničným priechodom bola trasa Branč – Veľký Kýr, pričom tadiaľto viedla aj železničná trať. K prekročeniu hraníc bolo potrebné predložiť cestovný pas vydaný okresným úradom. Len tu bol v tomto regióne umožnený prechod motorovými vozidlami a bicyklami, pričom v Branči vykonával pasovú kontrolu Štátny policajný úrad v Nitre.¹⁷

Problémov, ktoré spôsobila nová hranica na oboch svojich stranách, nebolo málo, čo si postupne vyžiadalo hľadanie spoločných vý-

¹⁵ ŠA v Nitre, f. Okresný úrad v Nitre, šk. 45, č. 60/1940 prez.

¹⁶ ŠA v Nitre, f. Okresný úrad v Nitre, šk. 40, bez č./1939 prez.; šk. 57, č. D1-439/1944 prez.; šk. 376, č. 18838/1939 adm.

¹⁷ ŠA v Nitre, f. Okresný úrad v Nitre, šk. 368, č. 8564/1939 adm.

chodísk. Na arbitrážnom území viedli v prvých dňoch celú štátnu aj miestnu správu maďarské vojenské orgány, no už koncom roku 1938 prevzala podstatnú časť kompetencií maďarská civilná správa. To umožnilo, aby na lokálnej úrovni prebrala iniciatívu v sérii rokovaní so slovenskými partnermi. Motívom rokovaní bolo odstránenie alebo aspoň zmiernenie konkrétnych pohraničných problémov. Zo zachovanej dokumentácie vyplýva, že vzájomnú komunikáciu vnímali miestni funkcionári v nitriansko-vrábeľskej časti pohraničia ako nevyhnutnosť, pričom ovzdušie schôdzok bolo korektné – na rozdiel od množstva prípadov z iných častí hraníc, kde nezriedka panovalo mimoriadne napätie. Dokázali sa racionálne dohodnúť na vzájomných opatreniach, ktoré následne zjednodušovali život v pohraničných obciach a umožnili efektívnejšie vykonávať cezhraničné úlohy príslušných orgánov. Medzi januárom a marcom 1939 sa stretli najmenej trikrát. Je zaujímavé, že ďalšie, zároveň aj posledné oficiálne stretnutie miestnych orgánov vôbec sa uskutočnilo až v júli 1944. Dokazuje to, že stav vzájomných diplomatických vzťahov a lokálnych partnerstiev boli do značnej miery obmedzené chladným postojom najvyšších predstaviteľov na oboch stranách.¹⁸

Okrem legálneho spôsobu existoval u viacerých skupín obyvateľstva či jednotlivcov záujem na tajnom prechode štátnych hraníc. Bohatá archívna dokumentácia svedčí o rôznych dôvodoch, formách, vlnách a intenzite takejto migrácie. V nitrianskom regióne hranice nelegálne prechádzali napríklad ľudia, ktorí chceli na druhej strane hraníc obchodovať a pašovať tovar. Po vypuknutí druhej svetovej vojny boli aj v okolí Nitry zaznamenaná prítomnosť utekajúcich poľských vojakov. Špecifický druh nelegálneho atakovania štátnej hranice, ktorý permanentne živil konfliktnú atmosféru v diplomatických slovensko-maďarských reláciách, predstavovali nie ojedinelé vstupy na územie susedného štátu zo strany príslušníkov maďarskej pohraničnej stráže, maďarských žandárov a vojakov maďarskej (a neskôr aj nemeckej armády), ktoré mnohokrát vyústili do incidentov riešených diplomatickými kanálmi¹⁹. Svojské motívy k prekročeniu slovensko-maďarského pomedzia mali vojenský zbehovia, ktorí dezertovali na Slovensko. či partizáni. Únik do bezpečia za hranice slúžil tiež viace-

¹⁸ ŠA v Nitre, f. Okresný úrad v Nitre, šk. 40, č. 62/1938 prez.; šk. 40, č. 605 a 689/1939 prez.

¹⁹ Bližšie pozri napríklad KINČOK, Branislav: Činnosť slovenskej diplomacie pri pohraničnom incidente s Maďarskom pri obci Nová Ves nad Žitavou. In: SOKOLOVIČ, Peter (ed.): *Od Salzburgu do vypuknutia povstania. Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov VIII*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2009, s. 185–197.

rým odbojovým skupinám.²⁰ Útekem do susednej krajiny sa snažili zachrániť i stovky rasovo prenasledovaných občanov. Príslušníci židovskej komunity tvorili osobitnú kategóriu obetí neštandardných pohraničných vzťahov a terčov útokov.²¹

Podstatný podiel v cezhraničných otázkach tvorila utečenecká problematika. V tomto kontexte je potrebné zdôrazniť, že predstavitelia oboch štátov k nej nedokázali pristupovať systémovo a aj vzhľadom na svoju citlivosť a zväčša nehumánne postupy bola téma komunikovaná otvorene len v prípade politickej nutnosti.

Budapeštianska vláda sa smerom k územiau získanému po arbitráži programovo zameriavala na prehĺbenie maďarského charakteru odtrhnutého územia, a to napriek tomu, že viedenský protokol určoval podmienky ochrany menšín v oboch štátoch. Jedným z prvých krokov „novej“ moci bol rozkaz o vyhostení všetkých slovenských a českých kolonistov z maďarského územia, ktorý 5. novembra 1938 vydal náčelník maďarského generálneho štábu. Po kolonistoch podobný osud čakal verejných a štátnych zamestnancov slovenskej a českej národnosti, slovenských roľníkov, postupne aj ďalšie „nespoľahlivé“ kategórie obyvateľstva – študentov a majiteľov živnostenských koncesíí, jednotlivcov a rodiny slovenskej, českej či židovskej národnosti.²²

Rozhodujúcimi hráčmi, ktoré sa podieľali na procese migrácie na územie republiky, boli na maďarskej strane maďarské úrady, armáda a žandári. Po príchode na Slovensko sa utečenci hlásili zväčša na najbližšej inštancii štátneho aparátu, či už na policajných úradoch, okres-

²⁰ Vid' HETÉNYI, Martin: Ilegálne prechody štátnej hranice v nitrianskom úseku v rokoch 1938 – 1945. In: *Vojenská história*, 2005, roč. 9, č. 2, s. 55-70. Pre doplnenie treba povedať, že slovensko-maďarské štátne hranice boli narušené i vo vzdušnom priestore (ak nepočítame prelety spojeneckých či fašistických lietadiel, ktoré začali v lete 1944), keď v auguste 1942 zablúdil v hmle pilot maďarského športového bezmotorového lietadla na trase Ostrihom-Senec a musel núdzovo pristáť v Nitre na vojenskom letisku. ŠA v Nitre, f. Okresný úrad v Nitre, šk. 53, č. 2145/1942 prez.

²¹ Situáciu pri obsadzovaní južného Slovenska sa snažila využiť nielen slovenská vláda deportáciami Židov do pohraničia, ale aj maďarská strana odstránením Židov zo svojho územia, ktorí nemali na tomto území domovské právo. Na slovensko-maďarskej hranici v novembri 1938 postupne vznikli dva tábory (Miloslavov pri Bratislave a Veľký Kýr pri Nitre), v ktorých sa niekoľko dní sústredilo niekoľko stoviek Židov. Vojenský historický archív, f. Zemské veliteľstvo Bratislava, šk. 18-3, č. 432, 4249, 5570/2/38. Bližšie pozri: NIŽŇANSKÝ, Eduard: *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredo európskom kontexte*. Prešov: Universum, 1999, s. 71-77, 220-223; NIŽŇANSKÝ, Eduard: *Nacizmus, holokaust, slovenský štát*. Bratislava: Kalligram, 2010, s. 199-200.

²² ČIERNA-LANTAYOVÁ, Dagmar: *Podoby česko-slovensko-maďarského vzťahu 1938 – 1949*. Bratislava: Veda, 1992, s. 12.

ných úradoch alebo žandárskych staniaciach. Počas autonómie Slovenska boli realizátormi preberania osôb vyhostených z Maďarska a vypovedania Maďarov do Maďarska styční dôstojníci. Úlohou styčných dôstojníkov, ktorí pôsobili v slovensko-maďarskom pohraničí, bol styk s maďarskou armádou, príprava materiálu pre delimitačné práce a i.²³ Dobové písomnosti inštitucionálnej povahy zaznamenali aj výpovede utečencov u rôznych vojenských útvarov, na notárskych úradoch, veliteľstvách Hlinkovej gardy, oddeleniach finančnej stráže, výnimočne aj na ústredných orgánoch – na Krajiniskom úrade alebo na Ministerstve dopravy a verejných prác.

Pre dejiny migračných pohybov boli typické vystáhovalectvá v dôsledku vlastného rozhodnutia zmeniť svoje trvalé bydlisko. Dôvodmi takýchto závažných rozhodnutí vystáhovania boli hlavne existenčné podmienky. Okrem sociálnych otázok mohli na emigráciu účinkovať aj iné vplyvy – rodinné, spoločenské, politické. Skúmané obdobie však bolo v tomto zmysle špecifické. Môžeme konštatovať, že utečenci sa vystáhovali na Slovensko viacerými spôsobmi – útekem, evakuáciou a vypovedaním (vyhostením), no o dobrovoľnom rozhodnutí môžeme hovoriť len vo výnimočných, individuálnych prípadoch. Hoci pojmy „evakuácia“ „útek“ v zápisoch orgánov štátnej mašinérie častokrát splývali, vieme vcelku jasne určiť, že evakuácia sa dotkla najmä premiestnenia zamestnancov štátnej správy, teda štátnych úradníkov, príslušníkov žandárstva a Finančnej stráže, ktorí sa presídlili v čase zaberania južného Slovenska, t. j. od 3. do 10. novembra 1938. Do okresu Nitra sa z arbitrážneho územia v týchto inkriminovaných dňoch premiestnili traja žandári, dvaja pohraničníci a dvaja úradníci. Útek znamenal často náhle, skôr nekoordinované opustenie domova pod tlakom rôznych okolností. Útek mohol byť síce formálne dobrovoľný, ale v mnohých prípadoch maďarskými orgánmi priamo vynútený. Množstvo správ s výpoveďami dotknutých osôb totiž dokazuje použitie psychického aj fyzického násillia zo strany maďarskej brachiálnej moci, ktorým chceli dosiahnuť vystáhovanie neželaných osôb. Oproti tomu vyhostenie predstavovalo násilné vysídlenie, bolo teda vždy nedobrovoľné, nanútené maďarskými orgánmi a štandardne aj dokumentačne podložené. Hranice medzi týmito druhmi migrácie sa však v turbulentných časoch sprevádzaných všeobecným chaosom, aj konkrétnymi zmätočnými a živelnými opatreniami, stierali, resp. prekrývali.

V nitrianskom okrese sa podľa archívnych materiálov usadilo približne osemsto utečencov z Maďarska. Vystáhovalci sem migrovali v

²³ ŠA v Nitre, f. Okresný úrad v Nitre, šk. 40, bez č./1939 prez.

troch výraznejších vlnách. Na základe dát z aktuálneho stavu výskumu vyplýva, že v prvej vlne, ktorú by sme mohli ohraničiť októbrom 1938 až januárom 1939, prišlo 28 % utečencov. Proces vysídlenia sa spomalil až po tom, čo na konci novembra 1938 slovenská vláda rozbehla vyhost'ovanie maďarských štátnych príslušníkov a osôb maďarskej národnosti, ktorí boli podozriví z protištátnej činnosti.

Mohutná druhá vlna z jarných mesiacov roku 1939 tvorila 40 % z celkového počtu utečencov. V poslednej vlne, ktorá začala v septembri 1939 a skončila v decembri 1939, prišlo zvyšných 30 % z tohto počtu. Hlásenia miestnych orgánov obsahovali aj očakávania či vyhlídky vo vývoji migrácií, ako to bolo aj v prípade Žandárskej stanice v Mojmirovciach z 20. januára 1939 hlásenie: „*Útek slovenského obyvateľstva z obsadeného územia (Komjatice a Šurany) ustal. Zdá sa, že pomery sa pomerne skonsolidovali, ale oprávnená nenávisť oproti maďarskému režimu trvá a bude trvať naďalej.*“²⁴ Najväčšiu intenzitu dosiahol prílev utečencov v decembri 1938, po podpísaní dohody o novej hraničnej čiare v apríli 1939 a potom v novembri 1939, keďže Maďarsko zostalo po začiatku vojny nebojujúcou krajinou, čo maďarská vláda využila na to, aby realizovala ďalšie vysídlenie nespoľahlivých osôb. Podľa dohody s Budapešťou sa do 31. októbra 1939 mali vyst'ahovať zvyšky rodín kolonistov, ktoré dovtedy zostali v Maďarsku. Ani táto dohoda však nezastavila realizáciu ďalšej masívnej nútej migrácie. Svojoľnosť vidieť predovšetkým v akciách maďarského vládneho zmocnenca Bélu Szilassyho, ktorý v tomto období zastával post štátneho tajomníka ministra Andora Jarossa, keď prekvapenému slovenskému vyslancovi zvestoval nepríjemnú správu, že začiatkom novembra 1939 začne vyhost'ovať všetkých slovenských kolonistov. Tomuto kroku zabránila len sčasti intervencia maďarského predsedu vlády Pála Telekiho.²⁵

Žandárske stanice, styční dôstojníci a iné príslušné slovenské orgány v zápisniciach a protokoloch detailne zachytili príčiny a spôsoby vypovedania a útekov jednotlivých utečencov, keďže slovenská vláda počítala s tým, že vyhostení kolonisti sa do kolónií budú môcť vrátiť a v tomto duchu bolo potrebné zhromaždiť zoznamami vyhostených s príčinami ich vyhostenia, ktoré slúžili na interpeláciu maďarských činiteľov.²⁶ O metódach maďarských úradov pri postupe s osobami určenými na vyhostenie podával nadriadeným orgánom podrobné

²⁴ ŠA v Nitre, f. Okresné četnícke veliteľstvo Nitra, šk. 10, č. 8/1939 dôv.

²⁵ TILKOVŠZKY, L.: *Južné Slovensko...*, s. 94.

²⁶ RISTVEYOVÁ, K.: „*Za maďarské Maďarsko*“..., s. 68.

informácie styčný dôstojník nitrianskeho úseku plukovník Jindřich Varhaník, ktoré získal pri ich preberaní, ako tomu bolo aj v hlásení z 30. decembra 1938: „*Vyhost'ovacie dekréty mali len traja, ostatní mali len uznesenie, ktoré bolo napísané na základe zápisnice o dobrovoľnom odchode z okupovaného územia. Je to ovšem obdoba vyhost'ovacieho dekrétu. Vyhost'ovací dekrét sa spisuje tiež na základe nanútenej zápisnice o dobrovoľnom odchode. Touto formou sa chce len obísť vyhostenie nútené...*“²⁷ Medzi najčastejšie príčiny vyhostení patrili strach z prenasledovania a z pripravovaných hromadných lúpeží. Okrem pocitu zastrášená však množstvo výpovedí obsahovalo informácie o skutočnom prenasledovaní kolonistov i domorodých Slovákov a fyzickým týraním zo strany maďarských žandárov a vojakov, väznení, prevádzaní domových prehliadok a i. Vydieraní zvykli byť aj obyvatelia pri povolovaní žiadostí o vycestovanie na Slovensko za svojimi príbuznými, aby za to donášali spravodajské informácie či podpisové listiny za pripojenie k Maďarsku, alebo aby zistili dislokáciu česko-slovenského vojska v pohraničí. Príkladom nekompromisného postupu maďarskej správy môže byť vypovedanie ôsmich železničiarov slovenskej národnosti z Komjatíc z decembra 1938. Z práce boli podľa zachovanej zápisnice prepustení, pretože nedostatočne ovládali maďarčinu, no boli aj obviňovaní z vyvesovania protimaďarských plagátov.²⁸

Zdokumentované správy obyvateľov z arbitrážneho územia svedčili aj o tom, že slovenská menšina nezostala voči svojmu neľahkému osudu s menejcenným postavením pasívna. V predvianočnom a vianočnom období roku 1938 vypukli v obciach s prevládajúcou slovenskou menšinou viaceré prejavy nesúhlasu s aktuálnou situáciou, resp. demonštrácie za pripojenie k Česko-slovenskej republike.²⁹ Po masových protestoch prišlo k uväzneniu desiatok ich účastníkov.³⁰ Po ich potlačení sa útekom na Slovensko snažili vyhnúť trestom a dostať sa tak do bezpečia predovšetkým slovenskí študenti. Ďalším dôvodom

²⁷ ŠA v Nitre, f. Okresný úrad v Nitre, šk. 40, bez č./1939 prez.

²⁸ Prednosta železničnej stanice v Trnovci im nadával: „*Čech a Slovák – jeden pes!*“ Slovákov upozorňoval: „*Chod'te do školy, lebo ste slabí Maďari!*“, „*Chod'te dofrasa, keď neviete rozprávať maďarsky!*“ ŠA v Nitre, f. Okresný úrad v Nitre, šk. 40, č. 3163/1939 prez.

²⁹ Podľa úradných záznamov boli tieto prejavy badateľné vo Vinodoli, Trávnici, Dvoroch nad Žitavou, Komjaticiach, Černíku a Šuranoch. Maďarská vláda zvalila vinu za napäté vzťahy a nepokoje na propagandu slovenskej vlády, priamo riadenú z centra v Nitre, ktorá – podľa maďarskej vlády – poburovala slovenské obyvateľstvo, živila v ňom nádej na revíziu Viedenskej arbitráže a tieto podvratné akcie viedli aj k nepokojom. DEÁK, Ladislav: *Slovensko v politike Maďarska v rokoch 1938 – 1939*. Bratislava: Veda, 1990, s. 142.

³⁰ ŠA v Nitre, f. Okresný úrad v Nitre, šk. 40, bez č./1939 prez.

opustenia domova bolo zamietnutie povolenia k prevádzkovaníu živnostenského podnikania.³¹ U časti utečencov z Maďarska sa k motívom pridružili aj nepriaznivé hospodárske pomery na zabranom území – drahota, nezamestnanosť a bieda.

Pre vyst'ahovanie bolo typické, že do nových domovov unikali celé rodiny. Len v niekoľkých prípadoch evakuovali členovia jednej rodiny postupne, t. j. najprv hlava rodiny a až po určitom čase zvyšok rodiny. Krátko po príchode prvých rodín utečencov na Slovensko sa slovenská vláda rozhodla zrealizovať finančnú a materiálnu zbierku v prospech vyst'ahovalcov z arbitrážneho územia. Výzva slovenskej vlády so silným paternalisticky a emočne ladeným nábojom mala zasiahnuť čo najviac recipientov: „*Občania, do radostného vzrušenia, vyvolaného víťazstvom Slovenskej národnej myšlienky..., miešajú sa aj hlasy hľbokej bolesti. Hranice Slovenska nám pozmenili proti našej vôli a od živého tela národného odtrhli nám státisíce našich rodných bratov slovenských. Ale ani to nie je dosť! Denne nám prichodia na Slovensko naši slovenskí bratia, ktorí opustiť museli Maďarmi obsadené a odtrhnuté územie a vypudení nezachránili si iné než holý život, zanechajúc svoje právom a tvrdou prácou nadobudnuté imanie movité a nemovité... Prichádzajú na Slovensko v stave zúboženom bez akýchkoľvek hmotných prostriedkov vyčerpaní duševne i telesne. Sú medzi nimi roľníci, úradníci, študenti, ba i remeselníci a robotníci. Samozrejme je, že slovenský národ... musí týchto svojich bratov utečencov privinúť k sebe, zaistiť im kus strechy, chleba a odevu... Celá sbierka sa bude prevádzat' pod dozorom povereníkov Slovenskej vlády. Nech niet Slováka, spolku, ústavu, obce, mesta a okresu, ktorý by neprispel k zmierneniu biedy našich bratov-utečencov!...*“³² Ministri zverili jej realizáciu do rúk Slovenskej ligy. Tento spolok založený už pred prvou svetovou vojnou mal v národnom programe rozvíjať Slovákov, slovenské školstvo i kultúru, napomáhať hospodárskemu napredovaniu a udržiavať živé kontakty so zahraničnými Slovákami. Jednou z hlavných úloh nitrianskej pobočky Slovenskej ligy bola ochrana slovenských menšín v okolitých národnostne zmiešaných obciach. Širšia verejnosť a veľa inštitúcií zbierku vo všeobecnosti neodignorovali – podľa štatistických hárkov sa v okrese Nitra vyzbieralo takmer 78 tisíc korún, popritom ešte Nitrianske mlyny darovali dva vagóny múky. Celková vyzbieraná suma bola

³¹ Pekárovi so slovenskou národnosťou na Okresnom úrade v Nových Zámkoch oznámili, že povolenie na živnosť dostanú len Maďari. ŠA v Nitre, f. Okresný úrad v Nitre, šk. 40, č. 3102/1939 prez.

³² ŠA v Nitre, f. Okresný úrad v Nitre, šk. 354, č. 23779/1938 adm.

pravdepodobne vyššia, pretože niektoré továrne odoslali peňažné dary priamo na ústredie spolku.³³ Nie je prekvapením, že v obciach s maďarskou väčšinou sa zbierka stretla s minimálnym záujmom, pričom obvodní notári dokázali vyzbierať len asi sedemsto korún, aj to zväčša od slovenských úradníkov a učiteľov.³⁴

Základné podmienky prechodného umiestnenia prichádzajúcich roľníkov riešilo vládne nariadenie č. 304/1938 Sb. z. a n. z 26. novembra 1938.³⁵ V novembri 1938 bol pri pražskom ministerstve sociálnej starostlivosti a verejného zdravotníctva zriadený Ústav pre starostlivosť o utečencov (so slovenskou skupinou), poverený koordinovaním riešenia existenčných otázok utečencov. Ústav od ďalšieho mesiaca pôsobil pri slovenskom ministerstve vnútra.³⁶ Neutíchanie chaosu a nerovnomerná dislokácia utečencov z územia obsadeného Maďarskom si vyžiadala výnos, ktorý ústav vydal 15. decembra 1938 všetkým okresným úradom s hlavným cieľom zistiť presné informácie o celkovom počte utečencov umiestnených v jednotlivých okresoch. Pomery medzi utečencami v okolí Nitry je možné priblížiť na základe odpovede nitrianskeho okresného náčelníka zo 16. januára 1939. Vyplýva z nej, že do polovice januára 1939 bolo v nitrianskom okrese umiestnených 530 utečencov, ktorí boli ubytovaní individuálne buď vo voľných bytoch jednotlivcov alebo v roľníckych domoch. Utečenci boli materiálne podporovaní najčastejšie svojimi príbuznými, prípadne si vedeli pomôcť súkromnými zdrojmi alebo prácou. Špeciálna starostlivosť zo strany ubytovateľov či byt daný do užívania utečeneckým rodinám boli okrem solidarity zväčša dôsledkom protihodnoty za ich prácu, teda pragmatic-

³³ Keď porovnáme túto zbierku s podobnou zbierkou Slovenskej ligy na slovenské menšinové školy v obciach na Slovensku, kde Slováci tvorili menšinu, konanú v októbri 1938, bol to jednoznačný úspech. V nitrianskom okrese sa pre menšinové školy vyzbieralo 1 419,95 korún. Zbierka na menšinové školy skončila neúspechom najmä preto, že nebola pod patronátom štátnej správy. V obciach s maďarskou väčšinou sa vyzbieralo 131,3 korún (9,3 %). V Nitre bol výsledok nulový – podľa odpovede starostu z 8. novembra 1938: „...obecenstvo v terajšej dobe nevdáčne pozerá na takúto akciu a preto výsledok by bol slabý a privodil by viac zla než osohu...“ Avšak o mesiac neskôr mesto Nitra poskytlo ako právnická osoba 5000 korún na utečencov. ŠA v Nitre, f. Okresný úrad v Nitre, šk. 353, č. 20 122/1938 adm.

³⁴ 3,4 % zo sumy vyzbieranej všetkými notárskymi úradmi v okrese, pričom pomer slovenských a maďarských obcí v okrese bol približne 5:1. Zbierku realizovali obvodní notári vo všetkých, nielen v maďarských obciach prevažne nátlakovo, keďže dary boli kontrolované nadriadenými úradmi. ŠA v Nitre, f. Okresný úrad v Nitre, šk. 354, č. 23779/1938 adm.

³⁵ Dostupné na: <https://www.aspi.cz/opispdf/1938/101-1938.pdf>

³⁶ ŠA v Nitre, f. Okresný úrad v Nitre, šk. 355, č. 25971/1938 adm.

kého prístupu verejnosti.³⁷ Okrem súkromného sektora však – ako konštatoval vo svojom hlásení okresný náčelník – štátna správa disponovala len s obmedzenými ubytovacími kapacitami. Na prelome rokov 1938 a 1939 bolo v prípade nevyhnutnosti možné ubytovať utečencov v piatich nitrianskych hoteloch s kapacitou celkom 204 postelí, mimo Nitry len v dvoch zariadeniach s 12 posteľami.³⁸ Tieto možnosti napokon zostali nevyužitú, pretože tú časť utečencov, ktorí si svojpomocne nedokázali nájsť ubytovanie, Ústav pre starostlivosť o utečencov vysielal v koordinácii s okresnými úradmi na väčšie hospodárstva a majetky.³⁹

Mesto Nitra s vyše 22 tisíc obyvateľmi tvorila správne a hospodárske centrum okresu (neskôr župy), čo znamenalo, že pre nemalú časť utečencov bola cieľovou stanicou. Do konca marca 1939 sa z Maďarska do intravilánu Nitry prisťahovalo celkovo 60 rodín a 32 jednotlivcov – spolu 234 utečencov. Z nich 23 zamestnancov a ich rodiny imigrovali do Nitry následkom preloženia Juhoslovenských elektrární v Komárne. Policajná evidencia pri 15 rodinách a 4 jednotlivcoch uvádzala ako dôvod opustenia územia Maďarska útek, pričom 8 hláv rodín a jeden jednotlivec udali, že utiekli kvôli predchádzajúcemu politickému a národnému exponovaniu. Ďalších 33 rodín a 12 jednotlivcov bolo evidovaných ako úradne vykázaných.⁴⁰ Z predchádzajúcej štatistiky možno odhadnúť, že od novembra 1938 do decembra 1939, kedy sa proces vysťahovalectva zastavil, sa do Nitry prisťahovalo asi 300 utečencov. Povoláním šlo najmä o remeselníkov a obchodníkov, ale aj kvalifikovaných robotníkov, pričom dôležitým faktorom pre

³⁷ ŠA v Nitre, f. Okresný úrad v Nitre, šk. 355, č. 25971/1938 adm. Pred rokom 1918 bol nitriansky okres už z minulosti známy ako lokalita s malými ubytovacími možnosťami. Zlepšenie nastalo v medzivojnovom období, predovšetkým v Nitre. ZUBÁČKA, Ida: *Nitra za prvej Československej republiky*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 1997, s. 39.

³⁸ ŠA v Nitre, f. Okresný úrad v Nitre, šk. 363, č. 5191/1939 adm.

³⁹ ŠA v Nitre, f. Okresný úrad v Nitre, šk. 355, č. 26285/1938 adm.

⁴⁰ Z mesta Nitra sa zachovala len jedna evidencia utečencov, ktorú vyhotovilo Policajné oddelenie mesta Nitra 1. apríla 1939. Presný názov: „*Soznam utečencov, ktorí sa uchýlili na územie Slovenskej krajiny nie v dôsledku posledných medzinárodných udalostí*“. Je paradoxom, že pokiaľ na vidieku platilo, že sem utečenci-neroľníci skôr utekali (83 %), do Nitry prichádzali naopak najmä z dôvodu domovskej príslušnosti v republike vypovedaní utečenci. Svedčí to o tom, že osoby kvalifikovaní na významnejšie zamestnanecké pozície v podnikoch a štátnej správe, ktoré Maďari vypovedali, si ľahšie našli nové uplatnenie v Nitre, pokiaľ osoby ako robotníci či železničiar, u ktorých z hospodárskych dôvodov nebol eminentný záujem na vypovedaní, ale z rôznych dôvodov utiekli na Slovensko, si v Nitre len ťažko hľadali nové uplatnenie, a preto sa adaptovali na vidieku. ŠA v Nitre, f. Okresný úrad v Nitre, šk. 357, č. 617/1939 adm.

výber miesta pôsobenia a následnú adaptáciu boli vo viacerých prípadoch aj príbuzenské väzby s miestnymi obyvateľmi.

Ako už bolo spomenuté, maďarská administratíva sa z arbitrážneho územia snažila trvalo vypudiť slovenských a českých kolonistov. Väčšia časť imigrantov sa rozhodla zakotviť na poľnohospodárskom vidieku. Pre výskum štatistických údajov utečencov smerujúcich na nitriansky vidiek sú smerodajné predovšetkým zoznamy notárskych úradov z mája 1941.⁴¹ Vyplýva z nich, že od septembra 1938 do decembra 1939 sa na nitriansky vidiek prisťahovalo vyše 500 utečencov. Od januára 1940 sa prísun utečencov zastavil, resp. šlo len o výnimočné situácie.⁴² Podstatnú väčšinu – 70 % tvorili roľníci a kolonisti,⁴³ zostatok predstavovali hlavne robotníci. Prichádzali najmä z kolónie Mudroňovo, pri dnešnom Hurbanove, Čalovec, Okánikovo a Kravany nad Dunajom (okres Komárno). Najviac rodín sa usadilo na väčších statkoch v Ivánke pri Nitre, Rastislaviciach, Močenku a Malom Záluží. Po určitom čase si drvivá väčšina našla zamestnanie, pričom 95 % z nich sa mohli naďalej venovať roľníctvu. Časť týchto poľnohospodárov si svojpomocne prenajali voľné pozemky, menšej skupine bol prenájom pôdy pridelený úradným rozhodnutím. Zamestnanie si do vyhotovenia databázy, teda do jari 1941 nevedelo zaobstarat' len asi desať roľníkov – hláv rodín.⁴⁴ Aj títo však mali zabezpečené dočasné ubytovanie. Pokiaľ šlo o spôsob, resp. príčinu sťahovania sa, štatistické údaje potvrdili až u 61 % rodín gazdov vypovedanie maďarskými policajnými orgánmi.⁴⁵

⁴¹ ŠA v Nitre, f. Okresný úrad v Nitre, šk. 376, č. 18567/1939 adm.

⁴² ŠA v Nitre, f. Okresný úrad v Nitre, šk. 50, č. 704/1938 prez. Notárske záznamy registrujúce utečencov do mája 1941 hovoria o 490 utečencoch. Po komparácii so zoznamami žandárskych staníc, ktoré evidovali utečencov do januára 1942, je možné predpokladať, že maximálne reálny počet utečencov bol 523. Ďalšie štatistické údaje boli použité len zo zoznamov notárskych úradov, pretože obsahujú kvalitnejšie i kvantitatívne lepšie údaje.

⁴³ Zo záznamov sa nepodarilo identifikovať, ktorí roľníci boli starousadlíci a ktorí kolonisti, poprípade počty maloroľníkov a veľkostatkárov. Len jeden notár z Mojímíroviec uviedol pri zamestnaní „kolonista“ (pri dvoch rodinách), ostatní uvádzali len „roľník“ a dvakrát „maloroľník“. Lóránt Tilkovszky delí pozemky na drobné roľnícke usadlosti (o priemere dvoch katastrálnych jutár), kolonistické usadlosti s 30 katastrálnymi jutármi a statky (priemerne 210 katastrálnych jutár). TILKOVSZKY, L.: *Južné Slovensko...*, s. 83.

⁴⁴ Po tomto termíne už nezamestnanosť v nitrianskom okrese z dôvodu konjunkturalizácie prostredia a odchodu sezónnych robotníkov do Nemecka nebola aktuálna. Bližšie pozri HALLON, Ľudovít – MIČKO, Peter et al.: *Vzostup a pád hospodárskeho vývoja Slovenska 1942 – 1945*. Bratislava: Veda, 2019.

⁴⁵ ŠA v Nitre, f. Okresný úrad v Nitre, šk. 50, č. 704/1938 prez.

Roľníkov s ich rodinami, ktorí potrebovali asistenciu úradov, vysielal Okresný úrad v Nitre na väčšie statky po celom okrese, a to na základe výmerov vystavených k dočasnému pobytu. Majitelia, prípadne árendátori hospodárstiev boli povinní zabezpečiť utečencom rovnakú stravu, akú obvykle poskytovali svojim zamestnancom, ďalej podľa možnosti poskytnúť im na prechodné obdobie zamestnanie a postarať sa o umiestnenie ich domácich zvierat. Nebolo výnimočné, že utečenci vystriedali viacero miest pobytu. Pohnútkou viacnásobného sťahovania na iné statky boli presuny utečenca k svojim príbuzným alebo presuny kvôli objektívnemu preplneniu na menej obsadené statky.⁴⁶ V prípade Čechov ich presun mohol súvisieť s celkovým postavením českej menšiny na Slovensku po rozpade republiky. Početnosť a kultúrno-politické aktivity českej minority sa po vynútenom odchode prevažne učiteľského a úradníckeho stavu s rodinami do Čiech radikálne znížili.⁴⁷

Utekajúcich kolonistov, ktorí museli opustiť svoje domovy na arbitrážnom území, mienil štát na slovenskom území situovať podľa vládneho nariadenia č. 5/1939 z 15. marca 1939 na statkoch s výmerou viac ako 50 hektárov poľa. Realizáciu umiestňovania vykonávali úradníci Štátnej obvodovej úradovne pre pozemkovú reformu v Bratislave.⁴⁸ Jedným z negatívnych následkov usádzania sa kolonistov boli násilné prejavy domácich poľnohospodárskych robotníkov voči novým prisťahovalcom. Za premiestnenie kolonistov lokalizovaných do Lapášskych Ďarmôt (dnes Golianovo) sa angažoval dokonca aj miestny veliteľ Hlinkovej gardy, no úrady vo svojom postupe zásadné zmeny neučinili.⁴⁹ Násilím sa snažili riešiť situáciu miestni obyvatelia

⁴⁶ Vo februári a marci 1939 sa o utečencov staralo deväť statkárov. Dňa 21. februára 1939 na žiadosť statkárky Brollovej z obce Malé Ripňany (jej hospodárstvo bolo menšieho rozmeru a na jar sa mali vrátiť sezónni robotníci) reagoval Okresný úrad v Nitre výnosom z 28. februára 1939 o premiestnení rodiny Martina Proksu (z dvoch prítomných rodín) do Veľkých Ripňan. Keďže Proksa výnosu nevyhovel, okresný náčelník vydal príkaz o jeho premiestnenie žandármi. Dňa 23. marca 1939 sa napokon Proksa presťahoval. Najviac – osem rodín, umiestnil Arpád Szende, statkár z Horných Lefantoviec na majeri Irma. ŠA v Nitre, f. Okresný úrad v Nitre, šk. 360, č. 2456/1939 adm.

⁴⁷ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol: *100 rokov obyvateľstva Slovenska od vzniku Československa po súčasnosť*. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 2018, s. 75.

⁴⁸ ŠA v Nitre, f. Okresný úrad v Nitre, šk. 360, č. 2456/1939 adm.

⁴⁹ Šéf Hlinkovej gardy spolu s miestnym starostom 27. marca 1939 požiadal nitriansky okresný úrad, aby boli tu ubytovaní utečenci presídlení do inej obce z dôvodov, že *„naša obec je úplne v pohraničnom pásme, a ako taká potrebuje najväčší kl'ud. Tu ubytovaní utečenci rozhlásili zprávu, že z tunajších veľkostatkov dostanú viac katastrálnych jutár pole do prenájmu... Obyvatelia obce... sa rozhorčili... Vzhľadom na to, že toto je už druhý prípad keď celá obec bola tak pobúrená pre ich vyzývavé chovanie navrhujeme, aby dotčení*

Rastislavíc, ktorí 14. mája 1939 pri úradnej prehliadke statkov, na ktorom mali byť umiestnení kolonisti. Skutočnosť, že konfliktu, ktorý vyústil fyzickým atakom úradníka Štátnej obvodovej úradovne, sa zúčastnilo približne 150 osôb, dokazuje, že šlo o problém väčších rozmerov. Zbitý úradník síce zistil vhodnosť troch statkov s voľnými bytovými jednotkami, no po týchto skúsenostiach svojim nadriadeným radšej navrhol, aby bolo nast'ahovanie sa kolonistov do Rastislavíc odložené.⁵⁰ Násilné konflikty, tentoraz medzi robotníkmi a žencami na jednej strane a kolonistami – utečencami, ktorí sa už usadili na pridelených pozemkoch, na strane druhej, vypukli v chotári obce Nové Sady 24. mája a 2. júna 1939. Zádrapka spočívala vo fakte, že pozemky pred usadením kolonistov prinášali robotníkom nezanedbateľný naturálny zárobok, na ktorý boli odkázaní, pričom už na začiatku roka uzatvorili s majiteľom statku záväznú pracovnú zmluvu). Každý robotník tak v sezóne stratil približne dva q obilia zárobku.⁵¹ Nenávisťný postoj voči kolonistom badať aj v ďalších hláseniach miestnych orgánov, silne rezonoval napríklad u starousadlíkov z Mojmíroviec.⁵² Podstatným faktorom týchto incidentov bola teda sociálna otázka v kontexte nezamestnanosti, ktorá v tom čase bola vysoká.

Fenoménom prvých dní v arbitrážnych oblastiach bolo plienenie majetkov obyvateľov slovenskej a českej národnosti. Ich rabovaniu zo strany miestneho maďarského obyvateľstva príslušníci ozbrojených zložiek nebránili, dokonca sa podľa zachovaných správ na ňom nie raz aktívne podieľali. Môžeme to dokumentovať na sťažnosti, adresovanej Krajinskému úradu. Podal ju nitriansky stredoškolský profesor František Šebela. Na tomto prípade môžeme tiež vidieť, akým spôsobom sa riešil problém majetkových škôd utečencov. Profesor dal po Viedenskej arbitráži do prenájmu vlastný vinohrad v okrese Vráble. Dňa 4. decembra 1938 mu maďarskí vojaci odcudzili zariadenie v

utečenci v záujme pokoja a poriadku boli niekde inde umiestnení.“ Okresný úrad im vyhovelo ešte v ten istý deň, keď vydal výnos o presťahovaní rodiny Juraja Ponického na statok Ľudovíta Janáka do Lahní. Juraj Ponický sa však nepremiestnil, keďže statkár Janák podal odvolanie proti výmeru, pretože jeho statok bol už obsadený. Nečinnosť v tejto záležitosti zo strany okresného úradu spôsobila, že Juraj Ponický mohol zostať aj naďalej v Lapášskych Ďarmotách. ŠA v Nitre, f. Okresný úrad v Nitre, šk. 360, č. 2456/1939 adm.

⁵⁰ ŠA v Nitre, f. Okresný úrad v Nitre, šk. 370, č. 10427/1939 adm.

⁵¹ ŠA v Nitre, f. Okresný úrad v Nitre, šk. 371, č. 12678 a 12679/1939 adm. Žandárska stanica v Lužiankach podala na 22 robotníkov trestné oznámenie štátnemu zastupiteľstvu v Nitre.

⁵² ŠA v Nitre, f. Oblastné žandárske veliteľstvo Nitra, šk. 2, č. 202/1940 dôv. Situačná správa z 18. mája 1940.

hodnote 3300 korún. Koncom decembra 1938 si vinohrad dokonca privlastnil bývalý majiteľ, skrachovaný maďarský zeman. Krajinský úrad vrátil oznámenie o škode nitrianskemu okresnému úradu, kde mal byť spis uložený pre prípad, že by došlo k súpisu škôd spôsobených slovenským štátnym príslušníkom na majetku ležiacom na zabranom území, za účelom uplatňovania náhrady voči Maďarsku v prípade medzištátnej dohody. Takýto súpis však zrejme nikdy neprebehol. Poverený zástupca Krajinského úradu ešte podotkol, že niet zákonných predpisov, podľa ktorých by mohol byť poskytnutý príspevok k úhrade tejto škody zo štátnych prostriedkov.⁵³ Reakciu Krajinského úradu možno vnímať v tom čase za prirodzenú, pretože škodu spôsobili príslušníci cudzieho štátu. Slovenská vláda preto v nasledujúcej fáze vyvolala kvôli odškodneniu slovenských roľníkov vyhnaných z arbitrážnych regiónov medzištátne rokovania, hoci sa k týmto problémom pridružili na poradách aj iné dôležité témy.

Na obnovených rokovaníach s Budapešťou už nemalo zmysel diskutovať o znovuosídlení kolónií slovenskými kolonistami ani o hnutel'nom majetku. Maďarsko sa odhodlalo k odškodňovaniu vyst'ahovaných slovenských roľníkov až po tom, čo získala od slovenskej vlády záruku, že nebude usádzať utečencov na maďarských majetkoch.⁵⁴ Maďarské kráľ'ovstvo sa v maďarsko-slovenskej dohode o majetkovoprávnej politike z 2. augusta 1941⁵⁵ zaviazalo plne odškodniť nehnuteľné majetky slovenských vlastníkov, ktorí sa z arbitrážneho územia odsťahovali. Šlo o záväzok vyplatenia 110 miliónov korún a súčasne uhradenia hypoték odškodnených vlastníkov v pražskej Zemskej banke.⁵⁶ Pri realizovaní dohody v praxi sa však vyskytli neočakávané komplikácie, na riešenie ktorých boli potrebné nové rokovania, ktoré sa predĺžili až do septembra 1944, čím sa bratislavskej vláde minul čas na uskutočnenie pozemkovej reformy a v rámci nej aj dotiahnutie otázky presídlených kolonistov nielen v legislatíve, ale aj v praktickej oblasti.

⁵³ v Nitre, f. Okresný úrad v Nitre, šk. 370, č. 10744/1939 adm.

⁵⁴ Majetky maďarskej menšiny na Slovensku Horthyho vláda považovala za cennejšie ako slovenské majetky v Maďarsku. TILKOVŠZKY, L.: *Južné Slovensko...*, s. 95. Bližšie pozri tiež RISTVEYOVÁ, K.: „*Za maďarské Maďarsko*“..., s. 68-69.

⁵⁵ Táto dohoda určuje najmä fakt, že: a) Maďarsko zruší vlastnícke právo slovenským vlastníkom pozemkov, ktorí už predtým opustili územie pripojené k Maďarsku (34 000 katastrálnych jutár), a slovenským statkárom – zostalým v Maďarsku, na pôdu vo výmere 14 000 katastrálnych jutár, b) Slovensko si privlastní 18 000 katastrálnych jutár poľnohospodárskeho a 42 000 katastrálnych jutár lesného majetku maďarských štátnych občanov. Bližšie viď TILKOVŠZKY, L.: *Južné Slovensko...*, s. 97-98.

⁵⁶ Táto banka poskytovala ešte v medzivojnovom období kolonistom pôžičky na kúpu pozemkov. TILKOVŠZKY, L.: *Južné Slovensko...*, s. 98.

Ilegálne vyst'ahovanie nepohodlných osôb z Maďarska podnikali maďarské úrady v intenciách plánovitých opatrení a v pravidelne organizovaných krokoch. V októbri 1939 Hlavné veliteľstvo žandárstva získalo dôverné informácie, že takéto vyst'ahovanie sa dialo údajne dvakrát za týždeň⁵⁷ v pohraničnom pásme medzi Galantou a Sered'ou. K masívnejším prechodom utečencov z Maďarska dochádzalo aj v iných hraničných úsekoch.⁵⁸

Od roku 1940, teda po tom, čo maďarská vláda zastavila vyhánania Slovákov predovšetkým z kontexte recipročných opatrení slovenského štátneho aparátu, až do prvej polovice roku 1944 prichádzalo k migrácii na južných hraniciach slovenského štátu len sporadicky. Postupne sa utečenci v novom prostredí etablovali a vzájomné vzťahy normalizovali. Ďalšia fáza presunu obyvateľov už súvisela s približujúcim sa frontom v prvej polovici roku 1944 a trvala do marca 1945. Na jeseň 1944, z dôvodu všeobecnej dezorganizácie spôsobenej povstaním a blízkosťou bojov v rámci východného frontu na maďarskom území, však úrady na určitý čas začali strácať prehľad o utečencoch, ktorých počet začal enormne stúpať. Až v polovici decembra 1944 vydal Okresný úrad v Nitre vyhlášku o prihlasovacej povinnosti utečencov, ktorí prekročili slovenské štátne hranice po 1. decembri 1944. Zároveň vyhláška zakazovala po 20. decembri 1944 prenajať byt utečencom, pokiaľ sa nepreukážu potvrdenkou žandárskych staníc o splnení prihlasovacej povinnosti. Ďalší výnos nabádajúci k prihláseniu sa na žandárskych staniach vydalo Ministerstvo národnej obrany 30. januára 1945. Každý evakuant, ktorý hodlal na území Slovenska zostať dlhší čas, mal povinnosť zaobstarať si na maďarskom vyslanectve v Bratislave odporúčenie, na základe ktorého bezpečnostný odbor ministerstva rozhodol o povolení k pobytu.⁵⁹

V polovici decembra 1944 sa podľa telefonického oznámenia, ktoré nitriansky okresný náčelník adresoval vedeniu ministerstva národnej obrany, v okrese nachádzalo asi 40 utečeneckých rodín, ktoré v tom čase nemali povolenie k pobytu. Postupne sa však množstvá utečencov zvyšovali. O aké počty šlo, možno vysledovať z výkazov žandárskych staníc. Vyplýva z nich, že v období od decembra 1944 do

⁵⁷ V utorok a v sobotu medzi 23. a 24. hodinou. ŠA v Nitre, f. Oblastné žandárske veliteľstvo Nitra, šk. 1, č. 515/1939 dôv.

⁵⁸ ŠA v Nitre, f. Oblastné žandárske veliteľstvo Nitra, šk. 1, č. 515/1939 dôv.

⁵⁹ Bližšie o nariadeniach k utečencom v tomto období pozri MIČKO, Peter – ŠMIGEL, Michal: Organizačná štruktúra príchodu a odchodu ukrajinských utečencov na Slovensko na konci druhej svetovej vojny. In: *Acta historica Neosoliensia*, č. 7. Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2004, s. 133-140.

marca 1945 evakovalo do okresu 89 maďarských občanov (pripočítajúc ich rodinných príslušníkov šlo spolu o približne 200 osôb).⁶⁰ Pre mnohé rodiny sa nitriansky okres stal len zastávkou na ďalšej ceste smerom na Západ. Pravidlo o slovenskej národnosti utečencov v týchto dramatických okamihoch blížiaceho epilógu ľudáckeho režimu už zohrávalo len minimálnu rolu.

Napriek viacerým svedectvám o spolupatričnosti s utečencami v stave núdze boli prejavom nálad aj neutíchajúce sťažnosti domácich obyvateľov na pobyt a správanie sa maďarských evakuantov. Príznakom ich prítomnosti bolo zháňanie potravín a krmiva pre dobytok, ktorý však bol nedostatkovým tovarom všeobecne. Horším sprievodným javom bolo dopúšťanie sa krádeží krmiva z humien. V Nitre zase vykupovali rôzny tovar, čo sa dialo na úkor domácej populácie.⁶¹

Zástupcovia výkonnej moci sa preto rozhodli dostať situáciu pod kontrolu a pátrať po cudzincoch, ktorí sa zdržovali na Slovensku neoprávnené. Ústredňa štátnej bezpečnosti, najvyšší policajný úrad v štáte, ktorého hlavnou agendou bolo vykonávanie spravodajskej služby,⁶² vydala 22. novembra 1944 nariadenie, ktorým sa raz týždenne mali konať celoštátne razie.⁶³ Ak by bolo pátranie úspešné, mali byť maďarskí štátni príslušníci v prípade, že im nebol udelený azyl, najkratšou cestou transportovaní za hranice. Ďalšie špeciálne razie zamerané na zistenie nedovoleného pobytu utečencov z Maďarska na Slovensku nariadil bezpečnostný odbor Ministerstva národnej obrany na noc z 10. na 11. februára 1945 a potom aj zo 14. na 15. februára 1945. Utečenci maďarskej národnosti, ktorí nemali povolenie k dočasnému pobytu na Slovensku, mali byť odovzdaní maďarskému vysla-

⁶⁰ ŠA v Nitre, f. Okresný úrad v Nitre, šk. 59, č. D1-84/1945 prez.

⁶¹ S maďarskými utečencami z posledného štádia súviselo hlásenie obvodného notára z Lapášskych Ďarmôt, v ktorom naznačil protichodnú reakciu slovenského obyvateľstva: „...*Tunajšie obyvateľstvo prikro posudzuje toto jednanie nie zo závidi, ale preto, že v r. 1939 boli to práve tie obce, ktoré teraz sem chodia na nákup, ktoré všetkými možnými prostriedkami domáhali sa pripojenia k Maďarsku, usporiadali na privítanie maďarských orgánov nákladné hody a vykrikovali, že budú šťastné, ak zomrú po maďarsky. Teraz na otázku našich ľudí odpovedajú skrušene, že sa v Maďaroch sklámali, a že oni čakali iných Maďarov, a nie tých ktorí prišli.*“ ŠA v Nitre, f. Okresný úrad v Nitre, šk. 59, Mesačné situačné správy/1945 prez. Hlásenie za január 1945.

⁶² Po 6. septembri 1944 sa preniesli jej právomoci v oblasti štátnej bezpečnosti pod Ministerstvo národnej obrany.

⁶³ ŠA v Nitre, f. Okresný úrad v Nitre, šk. 59, č. D1-52/1945 prez. Dňa 20. februára 1943 bolo výnosom MV upravené dôsledné prevádzanie celoštátnych razíí. Žandárstvo, polícia a spoľahliví príslušníci HG, FS, Hlinkovej slovenskej ľudovej strany a Deutsche Partei ich nenápadným spôsobom mali pod dozorom OÚ a policajného úradu prevádzať od marca 1943 raz za štvrtok.

nectvu s cieľom ich prevozu do zaisťovacieho tábora v Marchegu. V praxi sa v súvislosti s raziarmi najčastejšie zaoberala maďarskými utečencami Žandárska stanica v Ivánke pri Nitre, ktorá v období od 14. decembra 1944 do 17. marca 1945 zaistila pri raziách 53 osôb, ktorí ilegálne prekročili slovensko-maďarské hranice. Podľa hlásení tejto stanice si vieme spraviť aj predstavu, ako bezpečnostné zložky postupovali. Pokiaľ žandári tejto stanice utečencov odhalili, udelili im storkorunovú pokutu a boli vrátení na územie Maďarska. Takýmto spôsobom vrátili do Maďarska 51 utečencov, ktorých v prípade možnosti aj pokutovali. Iným spôsobom v tom istom čase postupovala Žandárska stanica v Nitre, ktorá po zadržaní postupne predviedla 18 utečencov na Okresný úrad v Nitre. Podobne mierne postupovala aj Žandárska stanica v Mojmírovciach, ktorá riešila 4 utečencov.⁶⁴

Prichádzajúce nové zložky obyvateľstva a nedovolené prechody hraníc sa v prvých mesiacoch po Viedenskej arbitráži diali takmer dennodenne. S tým sa museli vyrovnávať aj štátne úrady a bezpečnostné zložky, či už centrálné alebo aj miestne, na ktorých ťažisko súvisiacich problémov dopadlo najviac. Ich postup a reakcie sa však nie vždy diali koordinovane a efektívne, čo do určitej miery vyplývalo aj z ťažšej predvídateľnosti vývoja v týchto búrlivých časoch. Život, nálady a reakcie obyvateľstva a verejných orgánov, ktoré neblaho podnecovala propaganda, pozorne sledovali spravodajské zložky oboch štátov. Propagandistickú kampaň produkovali a režírovali oba režimy, maďarský i slovenský. Hra mala slúžiť jednoznačným cieľom – pripraviť pôdu pre realizáciu ďalších plánov, upevniť legitimitu štátneho režimu prostredníctvom obrany pred národným nepriateľom či overiť si reakcie susedného štátu.

Štátne hranice medzi Slovenskom a Maďarskom v rokoch 1938 – 1945 predstavovali líniu oddelujúcu nielen dva rozdielne mocenské celky, ale aj väzby tisícok ľudí a rodín. Stali sa pomyselným symbolom trpkkej dezilúzie z reality každodennosti, ktorej vývin ovplyvňovali „vyššie“ politické záujmy. Vinou politických a čiastočne aj sociálnych pomerov v Maďarsku sa z neho vyst'ahovali tisíce Slovákov a Čechov. Výskum bohatej archívnej základne potvrdzuje, že na skúmané migračné pohyby vplývali rôzne endogénne, ale aj exogénne faktory. Štátny aparát sa sociálne či ekonomicky diferencovaných imigrantov vyst'ahovaných v rôznych vlnách usiloval na slovenskom pomedzí

⁶⁴ Určiť presný počet utečencov v tomto období je komplikované, a to vzhľadom na prevažujúci illegalitu pobytov mnohých jednotlivcov. ŠA v Nitre, f. Okresný úrad v Nitre, šk. 59, č. D1-52/1945 prez.

etablovať, čo sa nie vždy darilo bez problémov. Po skončení vojnových útrap sa začala ďalšia – nemenej komplikovaná fáza slovensko-maďarských vzťahov riešená v kontexte udalostí predvojnových a vojnových rokov. Časť nehnuteľností sa vrátila do rúk pôvodných obyvateľov, pričom realizáciu návratu treba vnímať v širšom kontexte povojnových migrácií.⁶⁵

⁶⁵ Bližšie pozri napríklad ŠUTAJ, Štefan – ŠUTAJOVÁ, Jana: *Výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom (v rokovaniach Československo-maďarskej zmiešanej komisie)*. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, 2022.

UKRAJINSKÍ UTEČENCI NA SLOVENSKU (1944 - 1945)*

Michal Šmigel'

Nemecký ústup zo Severného Kaukazu, vyhlásený vojenskou správou 1. januára 1943, znamenal aj odchod miestneho sovietskeho civilného obyvateľstva spolupracujúceho s nemeckým okupačným režimom a taktiež tých, ktorí sa radšej rozhodli ustúpiť z dosahu bolševickej moci. Odchod, respektíve evakuácia obyvateľstva sa organizovala postupne od východu, takže nebola motivovaná panikou ani bezprostredným ohrozením. Utečenecké tábory mimo bojového pásma zaisťovala nemecká tylová služba, ale vznikali aj neorganizovane, hneď za nemeckým frontom. Utečenci sa na začiatku domnievali, že nemecký ústup je dočasnou záležitosťou, a verili v čo najrýchlejší návrat do svojich rodísk. Ako uviedol S. Auský, počet utečencov by bol ďaleko väčší, keby vedeli, že nemecká správa sa už nevráti.

Vojenské neúspechy nemeckej armády v priebehu roka 1943 však pretrvávali, preto bolo potrebné hľadať dlhodobé riešenie problému sovietskych utečencov. Evakuujúcemu civilnému obyvateľstvu boli určené zvláštne komunikácie, pretože súčasne ustupovali aj nemecké jednotky a dobrovoľnícke útvary zložené z príslušníkov ZSSR. Vznikala zložitá tylová situácia, hoci všetky nemecké poľné veliteľstva mali povinnosť poskytnúť prechádzajúcim utečencom akúkoľvek možnú pomoc. Utečenci (a s nimi aj ich dobytky) trpeli nedostatkom potravy, znášali útrapy utečeneckých táborov, boli vystavení výčinom počasia a dokonca aj bombardovaniu sovietskym letectvom.¹

Vojenská situácia na východnom fronte nútila presúvať utečenecké tábory neustále na západ – zo Severného Kaukazu najprv na Kubáň a Don, neskôr sa tábory sústredovali na severnom pobreží Azovského a Čierneho mora, až sa ocitli na území východnej Ukrajiny.

* Štúdia je výstupom z projektu VEGA č. 1/0639/20 „Utečenci na Slovensku. Historická skúsenosť krajiny s utečeneckými vlnami v 20. storočí“.

Nastolenej tematike sme sa venovali v článku ŠMIGEL, Michal – MIČKO, Peter: „Azyllanti z Východu“: sovietski (ukrajinskí) utečenci na Slovensku v roku 1944. In: ŠMIGEL, Michal – TIŠLIAR, Pavol a kol.: *Migračné procesy Slovenska (1918 – 1948)*. Banská Bystrica: Belianum, 2014, s. 339-368. Pre potreby tejto publikácie bol pôvodný text upravený, v niektorých pasážach a v poznámkovom aparáte doplnený. Podrobnejšie sa téme venujeme v monografii: ŠMIGEL, Michal – MIČKO, Peter: *Evakuácia v znamení úteku. Utečenci z Ukrajiny a Poľska na Slovensku v roku 1944*. Banská Bystrica: FHV UMB, 2006.

¹ AUSKÝ, Stanislav: *Kozáctvo. (Poslední nástup a zánik)*. Praha: Mladá Fronta, 2003, s. 104.

Po ďalších nemeckých prehratých bitkách boli utečenci presúvaní na západ od Dnepra – za nemeckú obrannú líniu (budovanú od jari roka 1943), ktorá vzhľadom na neúspešné vedenie vojny v tomto roku bola Nemcami považovaná za poslednú hranicu ústupu. Pod náporom sovietskej vojenskej ofenzívy sa aj táto nádej čoskoro rozplynula.

S ústupom nemeckej armády ďalej na západ sa zvyšoval aj počet utečencov. Predovšetkým postup východného frontu na hranice západných zväzových republík (Estónsko, Lotyšsko, Litva, Bielorusko a Ukrajina) znamenal ďalší masový útek obyvateľov týchto krajín, ktoré vo svojom postupe v roku 1944 prekročili líniu sovietskej západnej hranice a ocitlo sa v strednej a juhovýchodnej Európe. Rok 1943 sa takto stal počiatkom jedinečného spoločenského javu, keď obyvateľstvo utiekalo pred postupujúcou vlastnou armádou. Už tento samotný fakt (v dobovom kontexte) naznačoval, že na území Sovietskeho zväzu niečo nie je v poriadku. Logické by bolo, keby sa civilné sovietske obyvateľstvo v dôsledku približujúceho sa frontu aktívnejšie zapájalo do protifašistického odboja, partizánskeho hnutia či iným spôsobom dávalo najavo svoj nesúhlas s okupačným režimom, respektíve všemožne podporovalo „Veľkú vlasteneckú vojnu“ sovietskeho ľudu v boji proti „fašistickým hordám“, okupujúcim ich krajinu. Nastal však opačný trend. Časť obyvateľstva, hlavne zo sovietskych zväzových republík, pod ochrannou rukou nemeckej okupačnej armády a s jej pomocou utekala pred prichádzajúcou vlastnou armádou, prešla na územie susedných krajín a pred postupujúcim frontom sa presúvala čoraz ďalej na Západ – do všetkých prilahlých krajín, ktoré sa ešte nachádzali pod nemeckou okupáciou alebo vplyvom. Už táto samotná skutočnosť naznačovala rozsah a hĺbku nespokojnosti sovietskeho obyvateľstva s moskovským totalitným komunistickým režimom, respektíve so snahou o jeho znovunastolenie na území ich krajín.

Hovoríme o celkovo tretej emigračnej vlny zo Sovietskeho zväzu, ku ktorej došlo počas 2. svetovej vojny.² Časť tejto utečeneckej vlny (najmä zo západných oblastí Ukrajiny a juhovýchodného Poľska) sa koncom leta roku 1944 dotkla aj územia vtedajšej Slovenskej republiky (1939 – 1945). Totiž zo západnej Ukrajiny jedna časť utečencov

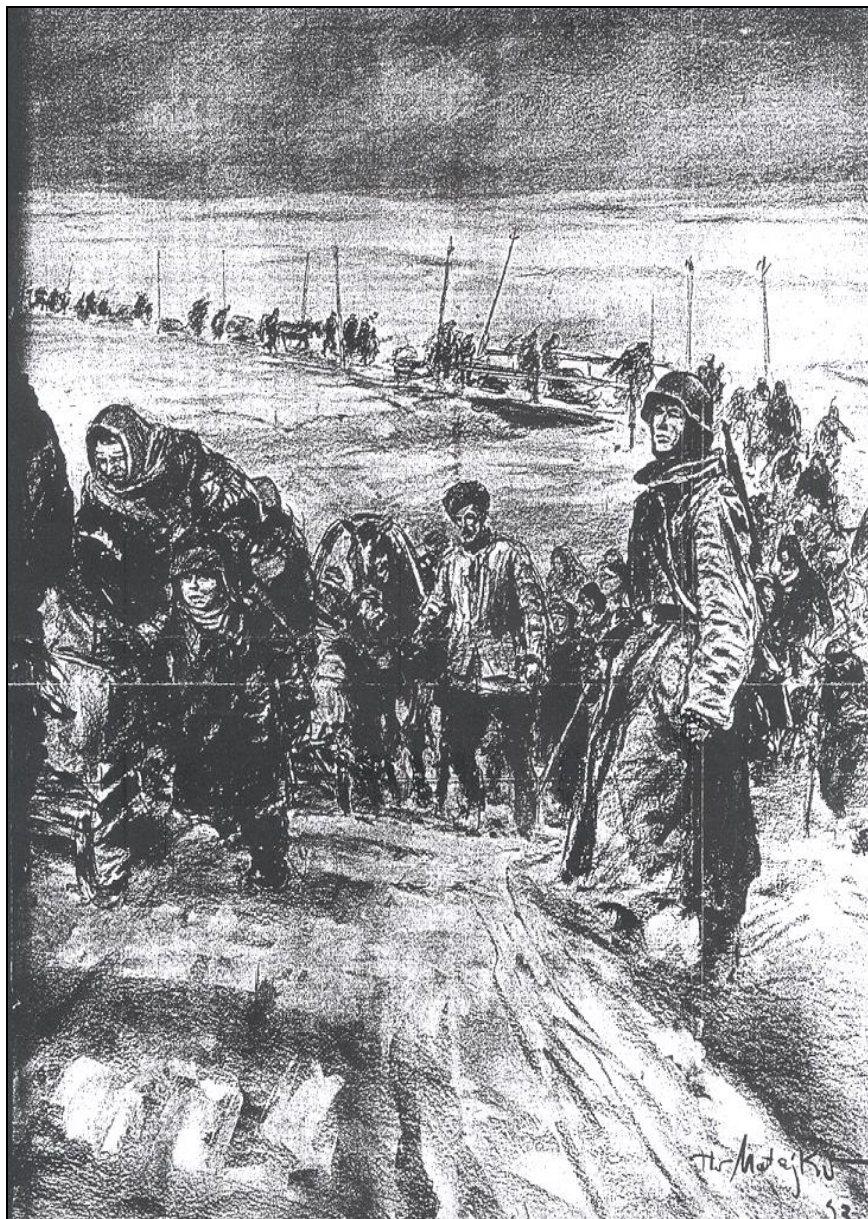
² K prvej emigračnej vlny došlo na začiatku 20. storočia z cárskeho Ruska, k druhej – v období občianskej vojny a prvých porevolučných rokov (1917 – 1922) zo sovietskeho Ruska – tzv. biela emigrácia (pozri HARBULOVÁ, Ľubica: *Ruská emigrácia a Slovensko. (Pôsobenie ruskej poaktóbrovej emigrácie na Slovensku v rokoch 1919 – 1939)*. Prešov: FF Prešovskej univerzity, 2001). Predmetný utečenecký prúd, ktorý zasiahol územie Slovenska na prelome júla – augusta 1944, sa zaraďuje do tretej emigračnej vlny zo Sovietskeho Zväzu. K štvrtej emigračnej vlny zo ZSSR došlo v 80. – 90. rokoch 20. storočia.

Nemeckí vojaci evakuujú sovietske obyvateľstvo
(nemecká dobová propagandistická fotografia)

Zdroj: Signál, 1943, č. 23.

„Pod ochranou nemeckého vojaka“
(nemecký dobový propagandistický materiál)

Zdroj: Die Wehrmacht, 14. apríla 1943.

postupovala južným smerom – cez územie Maďarska do Rakúska (rumunská vláda odmietla prijať utečencov zo ZSSR). Druhá časť smerovala cez južné Poľsko do Nemecka a na Slovensko, respektíve cez územie Slovenska do Maďarska a Rakúska.

* * * * *

S postupom Červenej armády (v roku 1944) sa situácia na západnej Ukrajine zo dňa na deň komplikovala. Nervozita prevládala nielen medzi nemeckými vojakmi, príslušníkmi okupačnej administratívy, či miestnymi policajnými zložkami, ale aj medzi ukrajinskými civilistami. Blížiaci sa východný front predznamenávali prví utečenci z Kaukazu, európskej časti Ruska a nakoniec východnej Ukrajiny. S Nemcami spolupracujúci Ukrajinci si dobre uvedomovali, čo ich čaká v prípade znovunastolenia sovietskeho režimu. Preto sa rozhodli zo svojho rodiska odísť (v tomto duchu bola vedená aj príslušná propaganda nemeckých úradov a niektorých ukrajinských antibolševických, s nacistami spolupracujúcich, organizácií). Ľudia, ktorí aj naďalej zostávali v službách Nemcov, evakovali svojich rodinných príslušníkov, očakávajúc, že čoskoro do emigrácie odídu aj oni sami. Popri týchto sa na útek začali pripravovať ďalšie zložky obyvateľstva (predovšetkým inteligencia), ktoré si jednoducho nechceli pripustiť myšlienku zotrvania v krajine spravovanej stalinskou diktatúrou proletariátu.³

Ako to vyzeralo na ukrajinskej Haliči pred príchodom Červenej armády popisujú vo svojej knihe poľskí autori J. Andruchowycz a A. Stasiuk: *„Idú Rusi! – bolo počuť zo všetkých strán, – treba pakovať veci. Z východu sa posúvala línia frontu, Rusi sa približovali. Čo to znamenalo ľuďom nebolo treba vysvetľovať... V utečeneckom vlaku sa nachádzala haličská inteligencia: inžinieri, lekári, právnici, gymnaziálni profesori, redaktori novín. Všetci so ženami, deťmi, pomocníkmi v domácnosti, či s domácimi zvieratami. [...] Vlak sa ťahal pomaly, často dlho stál uprostred poľa či na odlahých miestach, robil dlhé okľuky. [...] Za Ľвовom*

³ Veľmi výstižne komentuje svoj útek z Ukrajiny v tejto súvislosti F. Pihido-Pravoberežnyj: *„Z Kyjeva sme s manželkou odišli 21. septembra 1943, keď sa k mestu blížila sovietska armáda. Odišli sme celkom dobrovoľne, bez akéhokoľvek donútenia. Prečo? Otázka, hádam, zbytočná. A predsa, bez ohľadu na ťažkú čižmu nemeckého „osloboditeľa“, perspektíva opäť sa ocitnúť v objatí „milovaného otca a učiteľa“ so všetkými tými strašnými útrapami, ktoré sme prežili za dvadsaťpäť rokov, bola natoľko nenávisťou, že sme boli odhodlaní radšej umrieť niekde pod plotom v Európe, ako sa ocitnúť v „socialistickom raji“. Po druhé, zostať v ZSSR znamenalo naveky stratiť nádej opäť uvidieť našu jediná dcéru, ktorá toho času pracovala v Nemecku. A ... nakoniec, verili sme, že bez ohľadu na to, ako skončí vojna, boj proti stalinskej tyranii bude pokračovať, a že bojovať bude lepšie a produktívnejšie budú na slobode, za hranicou.“* ПИГІДО-ПРАВОВЕРЖНИЙ, Федір: *Велика Вітчизняна Війна*. Київ: Смолоскип, 2002, s. 158.

vlak dlho a pomaly smeroval na Przemysl, tam do neho nastúpilo niekoľko desiatok rodín ďalších utečencov. [...] Vtedy bol už mesiac máj, veľmi upršaný a studený. Za Krakovom sa vlak obrátil na juh, mal smerovať na Viedeň. Uviazol však na niekoľko mesiacov v horách na Lemkovine⁴ v blízkosti Krynice a Muszyny. Tu utečenci dostali provízorne ubytovanie.⁵

Nami sledovaná utečenecká zložka, pochádzajúca najmä z východnej časti Generálneho Gubernátu – Haličského dištriktu, teda západnej Ukrajiny, ku ktorej sa pridala aj časť obyvateľstva z východnej Ukrajiny, priľahlých bieloruských území a z teritória európskeho Ruska, v dôsledku priblíženia sa frontu smerovala predovšetkým na územie juhovýchodného Poľska. Cieľom nemeckých úradov (koordinujúcich tento utečenecký prúd) bol jej ďalší presun do tylových priestorov za frontovými líniami. K nej sa pridali a boli pripravení na odchod aj ruskí (tzv. bieli) emigranti, ktorí emigrovali do Poľska už v medzivojnovom období a usadili sa v okolí Varšavy, Lublina či Krakowa. Utečenci sa už od apríla 1944 koncentrovali predovšetkým v dedinách v blízkosti ciest, ktoré viedli na Slovensko. Najväčší počet utečencov sa sústredil na západnej Lemkovine v okolí Krynice. Vo východnej Lemkovine sa utečenecké skupiny zdržiavali v okolí Komańczy, Wisłoku Wielkeho, Czystohorbu a v tábore pre utečencov neďaleko mesta Sanok.⁶ V tábore sa nachádzali tri kategórie utečencov.

Najväčšiu časť tvorili tí, ktorí za žiadnu cenu nechceli ostať pod bolševickou mocou. Bolo to obyvateľstvo väčšinou lojálne naklonené nastolenému nemeckému okupačnému režimu, aktívne či pasívne spolupracujúce s Nemcami, ale hlavne s ukrajinskými nacionalistickými zložkami zastrešenými OUN a jej vojenskými formáciami – Ukrajinská povstalecká armáda (UPA), 14. Waffen-Grenadier Division der SS (Galizien Nr. 1),⁷ rôznymi ukrajinskými nacionalistickými policajnými zložkami, oddielmi ukrajinskej domobrany atď., respektíve boli rodinnými príslušníkmi slúžiacich v uvedených ukrajinských vojenských a policaj-

⁴ Lemkovina (Łemkowszczyzna) – región v juhovýchodnom Poľsku ležiaci pozdĺž poľsko-slovenskej hranice na úrovni severovýchodného Slovenska v dĺžke okolo 130 km, šírke 20 – 30 km od hraníc.

⁵ ANDRUCHOWYCZ, Juraj – STASIUK, Ahrzej: *Moja Europa. Dwa eseje o Europie zwanej Srodkowa*. Wolowic, 2001, s. 43-46.

⁶ РІПЕЦЬКИЙ, Модест: Історія курія „Рена“. In: *Літопис Української Повстанської Армії, том 33*. Toronto – Львів: Літопис УПА, 2001, s. 101-102.

⁷ K problematike 14. Waffen-Grenadier Division der SS (Galizien Nr. 1) bližšie pozri ŠMIGEL, Michal: 14. divízia SS „Galizien“ na Slovensku (1944 – 1945): bojová protipartizánska činnosť a represálie. In: *Slovenska republika (1939 – 1945) očami mladých historikov VII*. [Ed.:] P. Sokolovič. Bratislava: ÚPN, 2008, s. 212-233.

ných formáciách. Ďalej to bolo obyvateľstvo hlásiace sa k politickým ideám samostatného Ukrajinského štátu bez bolševickej nadvlády. Osoby, ktoré jednoducho nechceli zažiť opätovné nastolenie stalinsko-sovietskeho režimu na svojom území, protisovietsky a antibolševicky zmýšľajúca inteligencia, gréckokatolícky klerus, zbehovia z Červenej armády, ale aj ľudia, ktorí na vlastnej koži skúsili sovietsky represívny aparát. Bolo to teda obyvateľstvo, ktoré s príchodom Červenej armády a znovunastolením sovietskej moci očakávalo nové perzekúcie, prenasledovania a povojnové represálie, ktorých sa, pochopiteľne, bálo. Boli preto rozhodnutí postupovať s Nemcami na Západ.

Druhú časť tvorili utečenci, ktorí nechceli odísť z ukrajinských území, ale podľahli propagande a agitácii vedenej nemeckou administratívou i ukrajinskými nacionalistami vyzývajúcimi na odchod z krajiny do exilu. Neboli rozhodnutí, čo ďalej. Vyčkávali a tajne dúfali, že sa situácia na východnom fronte zmení a nemecký ústup sa zastaví. S nemeckou armádou sa chceli do svojich rodísk ešte vrátiť.

Tretia, počtom najmenšia, kategória utečencov pozostávala z tých, ktorí sa obávali samotnej blízkosti bojov a prechodu frontu cez ich rodiská. Kritické bojové okamihy (a snáď aj nebezpečné obdobie znovuzískavania moci Sovietov) chceli prečkať v blízkej cudzine – v lesoch a horách susednej Lemkoviny, respektíve severovýchodného Slovenska a boli odhodlaní neskôr sa do svojich domovov vrátiť.⁸

Celá táto masa sa v druhom polroku roka 1944 koncentrovala v Poľsku, a preto bolo potrebné ju nasmerovať na ďalšie krajiny a režimy, ktoré vyhovovali a spolupracovali s vtedajším Nemeckom. Okrem samotného Nemecka, kam bola odsunutá časť týchto utečencov, bola pozornosť sústredená aj na Slovensko, Maďarsko, Rakúsko, prípadne na ďalšie krajiny na juhu a na západe.

Za týchto okolností bolo zrejmé, že sa Slovensko nevyhne prílivu utečencov z Východu. Časť haličských utečencov sústredených v priľahlej východnej Lemkovine začala totiž bez povolenia nemeckých a slovenských úradov a bez akejkoľvek organizácie v júli 1944 nelegálne prekračovať poľsko-slovenské hranice a usadzovať sa v prihraničných okresoch severovýchodného Slovenska.⁹

⁸ РІПЕЦЬКИЙ, М.: *Історія куріня „Рена“*, s. 101-102.

⁹ Pozri situačné hlásenie okresného náčelníka v Medzilaborciach a vo Vyšnom Svidníku. Publikujú: LACKO, Martin: *Situačné hlásenia okresných náčelníkov (január – august 1944). Z prameňov k dejinám 1. Slovenskej republiky 1939 – 1945. I. diel*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda, 2005, s. 253; *Dejiny Slovenského národného povstania 1944. Dokumenty*. 3. zv. Bratislava: Pravda, 1984, s. 309.

Po dohode s nemeckými úradmi (ústrednými v Berlíne a úradom generálneho guvernéra v Poľsku) sa slovenská vláda pripravovala prijať skupinu utečencov, práve tú, ktorá sa už dlhšiu dobu sústredovala pozdĺž slovensko-poľských hraníc a čakala jedine na povolenie vkročiť na územie republiky.¹⁰ Bratislavská vláda mala záujem prijať utečencov, ale v organizovanom procese a iba civilistov, neozbrojených a takých, ktorých by mohla zapojiť do pracovného procesu vojnového slovenského hospodárstva. Ako uviedol vo svojom spravodajskom hlásení pre viedenskú oblastnú ústredňu Sicherheitsdienst (SD)¹¹ vedúci spravodajskej siete IV ústrední SD Slovensko: „*Slovenská republika prevezme na základe obojstranných dohôd a rozhodnutia slovenskej vlády určitý počet ukrajinských, poľských, a tiež aj ruských utečencov. 20 000 utečencov bolo doposiaľ premiestnených do Maďarska. Ďalších 30 000 odchádza do Ríše. Niekoľko tisíc utečencov by sa malo zapojiť do tunajšieho pracovného procesu*“.¹²

Rozhodnutím vlády Slovenskej republiky hlavné ťažisko utečeneckej akcie spadalo na ministerstvá obrany a vnútra, pravdaže za súčinnosti iných ministerstiev. Začiatočnú fázu prevzatia a organizovania starostlivosti o utečencov (teda ešte pred ich zaradením do práce) malo uskutočniť Ministerstvo národnej obrany (MNO) a po ich odtransportovaní do jednotlivých miest preberalo utečencov do svojej starostlivosti Ministerstvo vnútra (MV) Slovenskej republiky. Za týmto účelom sa pri rezorte obrany približne po 20. júli 1944 začalo so zriaďovaním Veliteľstva starostlivosti o utečencov (VSU). Po personálnej stránke jeho chod mali zabezpečovať vojenské osoby z MNO. Predbežne bol ústredným spravovaním utečeneckej akcie poverený generál II. tr. Štefan Jurech z MNO – VVÚ.

Prípravy na organizované preberania utečencov urýchlil fakt, že nemecké úrady v Generálnom Gubernáte už 24. júla 1944 nahlásili príchod prvého transportu s ukrajinskými utečencami na Slovensko (v počte takmer tisíc osôb). Na MNO-VSU nastal mierny zmätok, keďže sa celá agenda len rozbíhala. V tejto situácii sa ako jediná možnosť javila

¹⁰ Vojenský historický archív (VHA) Bratislava, f. MNO SR 1939 – 1945, spisy dôverných 1940 – 1945 (2. časť: 1943 – 1945), k. 429, č. 474.063/1944. List nemeckého generála pri MNO.

¹¹ Sicherheitsdienst – Bezpečnostná služba ríšskeho vodcu SS (Sicherheitsdienst des Reichsführers SS – SD).

¹² SCHVARC, Michal: *Sicherheitsdienst a Slovensko v rokoch 1939 – 1944 (od autonómie po Povstanie). Slovenský štát vo vybraných správach SD od jesene 1943 do septembra 1944*. Bratislava: SNM – Múzeum kultúry karpatských Nemcov, 2006, dok. č. 23, s. 429.

preprava utečencov do ubytovacích priestorov vo vojenskom výcvikovom stredisku Lešť (okres Modrý Kameň) na strednom Slovensku.¹³

Ďalší transport (eventuálne to boli dva transporty) dorazil na pohraničnú železničnú stanicu v Čadci v noci z 26. na 27. júla 1944.¹⁴ Transport bol nemeckými orgánmi vopred nahlásený ako prevážajúci haličských gréckokatolíckych duchovných. Po uskutočnení zdravotníckej prehliadky bol nasmerovaný do Nitry. Následne, pravdepodobne na rozkaz ministra vnútra Alexandra Macha, 28. júla 1944 bol transport gréckokatolíckych duchovných prepravený z Nitry do oblasti Tatier.¹⁵

Hoci pôvodne sa počítalo so zriadením záchytnej stanice pri Lešti na mieste vojenského výcvikového tábora, skúsenosť prvých dní však ukázala, že z technických a iných príčin (hlavne kvôli vzdialenosti od hraníc a predpokladanému prevzatiu veľkého počtu utečencov) by nebolo možné zabezpečiť potrebné množstvo železničných súprav na ich odsun do vnútrozemia, a preto sa upustilo od zriadenia takejto záchytnej stanice. VSU navrhovalo zriadenie záchytnej stanice v blízkosti poľsko-slovenských hraníc – v Čadci, a v priestoroch Lešti navrhovalo zriadiť sústredovací tábor pre utečencov. Uvedený návrh potvrdil minister národnej obrany gen. Ferdinand Čatloš osobitným rozkazom, na základe ktorého 27. júla 1944 bol vojenský výcvikový tábor pri Lešti zrušený a namiesto neho sa zriadil Tábor pre utečencov na Oremovom Laze dávajúci sa k dispozícii civilnému obyvateľstvu – utečencom z ukrajinskej Haliče.¹⁶ Súčasne s uvedením do chodu tábora na Oremovom Laze zabezpečovalo MNO, prostredníctvom Posádkového veliteľstva v Žiline, všetko potrebné na aktivizovanie záchytnej stanice v Čadci. Dňa 30. júla 1944 na ústne požiadanie VSU nariadilo MNO aktivovanie záchytnej stanice pre utečencov v Čadci s úlohou zachytenia, stráženia a sprevádzania utečencov.¹⁷

V posledných júlových dňoch roka 1944 náčelník štábu MNO potvrdil vo funkcii veliteľa VSU gen. II. tr. Š. Jurecha, a to pri zastávaní jeho

¹³ VHA Bratislava, f. MNO SR 1939 – 1945, k. 429, č. 474.063/1944. Ubytovanie evakuovaných Ukrajincov.

¹⁴ LACKO, M.: *Situačné hlásenia okresných náčelníkov (január – august 1944)*, s. 233.

¹⁵ VHA Bratislava, f. MNO SR 1939 – 1945, k. 429, č. 474.063/1944. Prehľad o došlých utečencoch z 9. 8. 1944.

¹⁶ Za veliteľa tábora na Oremovom Laze gen. F. Čatloš ustanovil gen. II. tr. Š. Jurecha a za jeho zástupcu pplk. del. V. Milodanoviča. Obidvoch dňom 2. augusta 1944 prideloval aj rezortu vnútra, ktorému mal tábor podliehať. Pre prvotnú potrebu velenia tábora na Oremovom Laze zaistilo MNO a Ministerstvo financií 5 mil. Sk. VHA Bratislava, f. MNO SR 1939 – 1945, k. 429, č. 474.063/1944. Tábor pre utečencov – zriadenie.

¹⁷ VHA Bratislava, f. MNO SR 1939 – 1945, k. 429, č. 474.646/1944. VSU – zriadenie.

doterajšej funkcie na ministerstve. Zástupcami gen. Š. Jurecha na VSU boli npor. del. Ľudovít Gríger z 11. delostreleckého pluku a por. pech. v zálohe Imrich Paulík z 3. pechotného pluku.¹⁸ V prípade veliteľa tábora pre utečencov na Oremovom Laze došlo oproti predchádzajúcemu rozkazu k zmene. Bol ním menovaný pplk. del. V. Milodanovič.¹⁹

Prípravná fáza utečeneckej akcie bola ostro sledovaná úradom nemeckého generála pri MNO pplk. Stizingerom, ktorý už 28. júla 1944 písomne kontaktoval plk. gšt. Krnáča a rezortu obrany odporúčal zriadiť ďalšie záchytné stredisko pre utečencov z Poľska a Ukrajiny na severovýchodnom Slovensku. Na margo toho vo svojom liste uviedol: „V dôsledku udalostí na východnom bojisku, nastali vo východnom priestore Generálneho Guvernamentu väčšie pohyby utečencov. [...] Organizovaný odsun civilných utečencov nemohol však byť napriek námahám príslušných civilných úradov v Generálnom Gubernáte dosiaľ úplne podchytený. Treba preto rátať s prílivom utečencov tiež do priestoru severného a severovýchodného Slovenska.“²⁰ Pravdepodobne aj na základe tohto odporúčenia v posledných júlových dňoch roku 1944 VSU začala so zriaďovaním druhej záchytnej stanice na východnom Slovensku. Tá bola rozkazom MNO aktivovaná 2. augusta 1944 v Starej Ľubovni.²¹ V blízkosti Starej Ľubovne – v Podolinci bola zriadená ďalšia odsunová stanica ukrajinských utečencov.²²

Súbežne VSU zriaďovalo Veliteľstvo sústredenia utečencov v Žiline. Jeho úlohou bola registrácia utečencov, ktorí prešli záchytnými stanicami, a ich odosielanie do jednotlivých miest na Slovensku. Za veliteľa bol určený stot. pech. Karol Repašský zo žilinskej posádky, ktorému bol pridelený asistenčný oddiel pozostávajúci z 50 mužov a 1 poddôstojníka z povolania s úlohou zabezpečovať stráženie utečencov v Žiline.²³

V procese prípravných prác na prevzatie utečencov z Generálneho gubernátu sa súčasne dbalo aj na konkrétne smernice celého postupu preberania, manipulácie a nakladania s utečencami na území Slovenskej republiky. Za týmto účelom sa 28. júla 1944 uskutočnilo zasadnu-

¹⁸ VHA Bratislava, f. MNO SR 1939 – 1945, k. 429, č. 474.646/1944. VSU – zriadenie.

¹⁹ VHA Bratislava, f. MNO SR 1939 – 1945, k. 429, č. 474.063/1944. Úradný záznam.

²⁰ VHA Bratislava, f. MNO SR 1939 – 1945, k. 429, č. 474.063/1944. List nem. generála pri MNO z 30. 7. 1944.

²¹ Štátny archív (ŠA) v Banskej Bystrici (BB) pracovisko (p.) Archív Lučenec, f. Obvodný notársky úrad (ObNÚ) Divin 1924 – 1944, k. 5, č. 127/1944.dôv. prez. Informácia OÚ v Lovinobani.

²² ŠA v Levoči, f. Žandárska stanica (ŽS) Stará Ľubovňa 1919 – 1947, k. 1. Pamätník ŽS Stará Ľubovňa 1919-1947; tamtiež f. ŽS Podolinec 1919 – 1947, k. 1. Pamätník ŽS Podolinec 1919-1947.

²³ VHA Bratislava, f. MNO SR 1939 – 1945, k. 429, č. 474.063/1944. Nariadenie MNO.

tie medziministerskej Komisie pre riešenie otázok spojených s evakuáciou obyvateľov Ukrajiny a Poľska na Slovensko pod predsedníctvom ministra vnútra A. Macha a za účasti zástupcov jednotlivých ministerských rezortov a zainteresovaných úradov. Komisia prerokovala všetky dôležité otázky spojené s prevzatím ukrajinských, ruských a poľských utečencov, udelením azylu a povolenia k trvalému pobytu na území Slovenskej republiky, ako aj ich rozmiestnením v krajine.²⁴

Bolo dohodnuté, že po prekročení slovenskej hranice všetci utečenci dostanú utečeneckú legitímáciu, na základe ktorej mali byť najkratšou cestou dopravovaní do záchytných staníc, kde mali prejsť zdravotnou prehliadkou.²⁵ Po karanténe v záchytných staniaciach mali smerovať na Veliteľstvo sústredenia utečencov v Žiline, kde sa mali centrálne evidovať a následne mali byť rozdeľovaní a transportovaní do jednotlivých okresov Slovenska. Prepravu transportov malo riadiť VDV podľa pokynov veliteľa VSU. Povinnosťou Ústredného úradu práce Slovenskej republiky bolo utečencov zadeľovať do pracovného procesu v jednotlivých regiónoch.²⁶ Súčasne bolo obyvateľstvo vyzývané, aby sa k utečencom chovalo v každom ohľade slušne a bolo im a bezpečnostným úradom v každom čase nápomocné, hlavne pokiaľ ide o riadny a včasný odsun týchto utečencov do záchytnej stanice. Styk obyvateľstva s utečencami, ktorí prešli záchytnou stanicou a mali aj utečeneckú legitímáciu, bol bez obmedzenia povolený.

Verejnej vnútornej správe bola pridelená úloha postarať sa o núdzové hromadné ubytovanie pre utečencov, stravovanie, policajno-bezpečnostný a verejno-zdravotný dozor nad osobami došlými zo severných a severovýchodných oblastí hraničiacich s republikou. Žandárskym staniciam, prípadne policajným úradom v mieste pobytu utečencov bolo nariadené vykonávať príslušný dozor nad správaním utečencov.²⁷ Liečebnú starostlivosť o utečencov a ich rodinných príslušníkov mali zabezpečovať nositelia verejno-právneho poistenia a štátni obvodní (obecní, mestskí) lekári.²⁸ Záštitu nad utečencami sa podujal prevziať Slovenský Červený kríž, ktorý sa zároveň zapojil do

²⁴ VHA Bratislava, f. MNO SR 1939 – 1945, k. 429, č. 474.646/1944. Úradný záznam z 28. 7. 1944.

²⁵ ŠA v BB p. Archív Zvolen, f. OÚ Krupina 1923 – 1945, k. 95, č. D1-1208/1944 prez. Obežník Prezídia MV SR.

²⁶ ŠA v Prešove p. Archív Stará Ľubovňa, f. ObNÚ Podolinec 1923 – 1944, k. 4, č. 115/1944 prez. Nariadenie OÚ.

²⁷ ŠA v Žiline so sídlom v Bytči, f. OÚ Žilina 1923 – 1945, k. 56, č. 230/1945 prez. Obežník Prezídia MV SR.

²⁸ ŠA v BB p. Archív Lučenec, f. ObNÚ Divin 1924 – 1944, k. 5, č. 128/1944dôv. prez. Opatrenia OÚ v Lovinobani.

akcie. Utečencom, a hlavne ich deťom mal zabezpečiť občerstvenie a poskytovanie prvej pomoci počas transportu na území Slovenskej republiky a v mieste ubytovania.²⁹

Okresným náčelníkom sa nariaďovalo zabezpečiť hladký priebeh umiestnenia utečencov a vopred sústrediť žandárstvo a policajtov z okresu, rozdeliť rodinných príslušníkov do jednotlivých obcí svojho okresu podľa evakuačného plánu a upovedomiť o tom notárov a starostov, ktorí mali prevziať starostlivosť o utečencov. Na umiestnenie utečencov mali byť v prvom rade zaistené školské budovy a miestnosti, kde by sa hromadne ubytovali, až potom sa mali umiestňovať v jednotlivých domoch podľa evakuačného plánu.³⁰ Zariadenia tried mali byť uskladnené na bezpečnom mieste a zaobstarané malo byť dostatočné množstvo slamy pre prechodné ubytovanie azylantov (vzhľadom na blížiaci sa začiatok školského roku).³¹ Obce zabezpečovali aj spoločné stravovanie utečencov. Strava mala byť jednoduchá, ale postačujúca.³² Zároveň mali vyhľadať a zaistiť v obciach voľné maštale a humná pre kone i hospodársky dobytok utečencov a obstaráť aj krmivo.³³ Všetky trovy za ubytovanie, stravovanie, ošetrovanie, prípadne liečenie a recepty na predpísané lieky pre utečencov hradila vojenská intendatúra v Bratislave.

Aby pri pohybe utečencov územím Slovenska nedochádzalo k ich dezorganizácii, vystavenie vstupných dokumentov prebiehalo na záchytných stanicích po prevzatí utečencov. Ústredňa štátnej bezpečnosti (ÚŠB) mala následne vykonať centrálny súpis, založiť kartotečnú evidenciu a vydať každému utečencovi utečeneckú legitimáciu.³⁴ Na základe kartotečných listov mohli týmto spôsobom žandárske stanice sledovať pohyb utečencov po krajine.

Po potvrdení slovenskou vládou pripravenosti celého mechanizmu prevzatia ukrajinských utečencov do starostlivosti Slovenskej republiky, minister vnútra A. Mach koncom júla 1944 informoval podriadené úrady a útvary na celom Slovensku nasledovným obežníkom:

²⁹ VHA Bratislava, f. MNO SR 1939 – 1945, k. 429, č. 474.063/1944. Ubytovanie evakuovaných Ukrajincov.

³⁰ ŠA v BB p. Archív Lučenec, f. ObNÚ Divin 1924 – 1944, k. 5, č. 118/1944dôv., prez. Nariadenie OÚ v Lovinobani.

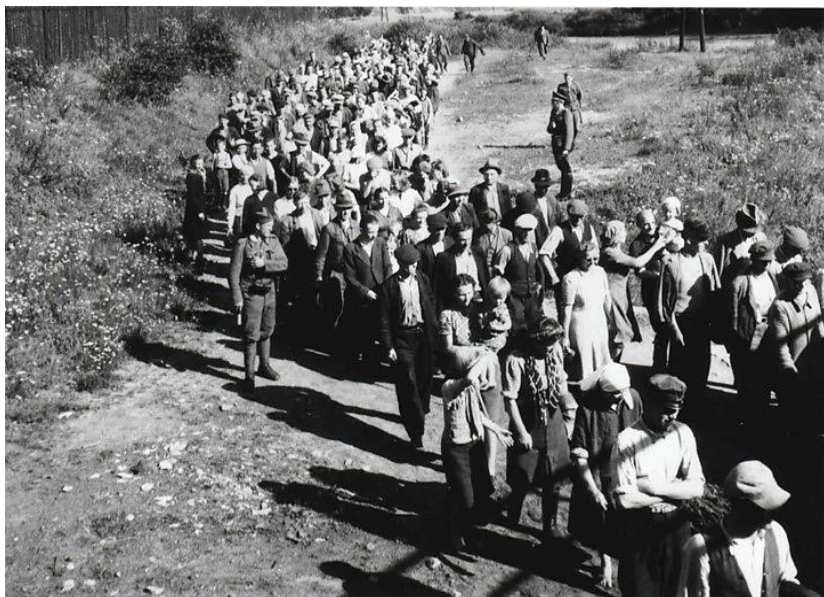
³¹ ŠA v BB p. Archív Banská Štiavnica, f. MÚ Banská Štiavnica 1923 – 1945, k. 7, č. 109/1944 prez. Telefonogram.

³² ŠA v BB p. Archív Zvolen, f. OÚ Krupina 1923 – 1945, k. 95, č. D1-1216/1944 prez. Obežník Prezídia MV SR.

³³ ŠA v BB p. Archív Rimavská Sobota, f. ObNÚ Klenovec 1872 – 1945, k. 70, č. 3213/1944 adm. Nariadenie Ministerstva hospodárstva SR.

³⁴ ŠA v BB p. Archív Lučenec, f. ObNÚ Tomášovce 1932 – 1944, k. 5, č. 105/1944 prez.

Preberanie utečencov na slovenskej hranici (1944)

Zdroj: Slovenský národný archív, Bratislava, f. Slovenská tlačová kancelária.

Príchod utečencov na Slovensko (1944)

Zdroj: Slovenský národný archív, Bratislava, f. Slovenská tlačová kancelária.

„Podľa rozhodnutia vlády Slovenská republika poskytne azyl ukrajinským, poľským a ruským utečencom. Títo utečenci budú prepravovaní na Slovensko asi všetkými pohraničnými prechodmi.“³⁵ Oficiálne 30. júl 1944 bol označený za začiatok organizovaného preberanie ukrajinských, ruských a poľských utečencov na slovenských pohraničných prechodoch a celkovo sa predpokladalo, že takýmto spôsobom príde na Slovensko až 50-tisíc utečencov.³⁶

* * * * *

Akonáhle nemecké tylové služby v Generálnom Gubernáte dostali správy o pripravenosti Slovenskej republiky na prevzatie utečencov, začali s ich aktívnym odsunom na Slovensko.³⁷ Železničné transporty utečencov (na niekoľko dní pozastavené) začali odznova a pravidelne prichádzať do Čadce od 30. júla 1944.

Popri organizovaných transportoch, smerujúcich cez záchytné stanice v Čadci a Starej Ľubovni, utečenci z priľahlých poľských území prechádzali na Slovensko aj v peších neorganizovaných skupinách prostredníctvom ďalších slovensko-poľských hraničných prechodov. Táto situácia vznikla pravdepodobne v dôsledku nedorozumenia medzi MNO a MV Slovenskej republiky. Hoci boli jasne stanovené pravidlá, že prevzatie utečencov v prvej fáze utečeneckej akcie uskutoční rezort obrany, minister vnútra A. Mach však nariadil podriadeným pohraničným útvarom (Finančným strážam) na severovýchodnom Slovensku umožniť prechod utečencov na územie republiky.³⁸

³⁵ ŠA v BB p. Archív Zvolen, f. OÚ Krupina 1923 – 1945, k. 95, č. D1- 1157/1944 prez. Obežník Prezídia MV SR.

³⁶ VHA Bratislava, f. MNO SR 1939 – 1945, k. 429, č. 474.646/1944. VSU – zriadenie.

³⁷ Podľa údajov náčelníka Pohotovostnej skupiny H Bezpečnostnej polície (SIPO) a Bezpečnostnej služby (SD) SS-obersturmbannführera dr. J. Witisku transporty s utečencami prichádzali prevažne z Generálneho Gubernátu (od Varšavy, Krakova a Sanktu) a niektoré údaje aj okľukou cez Maďarsko (čo však popierajú slovenské zdroje). *Von München bis Salzburg 1938 – 1940. Dokumente und Essay. Buch 2. Slovensko v jeseni 1944.* Zost. L. Suško. Bratislava: Lúč, 2008, s. 95.

³⁸ V dôsledku toho Armádne veliteľstvo na východnom Slovensku zriadilo z vlastnej iniciatívy zmiešané pohraničné komisie na preberanie utečencov a prechod utečencov určilo cez hraničné prechody v miestach Radoszyce – Palota, Czeremcha – Čertižné, Muszyna – Ľubotín a tiež smerom na Plavnicu a Starú Ľubovňu. Podriadeným vojenským útvarom zároveň zakázalo prijímať utečencov na iných pohraničných prechodoch. Zároveň Armádne veliteľstvo na východnom Slovenskom zriadilo zhromažďovacie stanice v Orlove-Plaveči a v Medzilaborciach, kam boli velitelia zmiešaných komisií povinní dopraviť nimi sústreďných utečencov (podobne Prezídium Župného úradu v Prešove zriadil „koncentračné zberne“ v Humennom a Prešove). Z týchto staníc mali byť utečenci organizovanými transportmi dopravované na Veliteľstvo sústredenia utečencov v Žiline. Vo svojich smerniciach Armádne veliteľstvo upozorňovalo: „Po stránke bezpečnostnej treba s utečencami zaobchádzať tak ako so zajatcami –

Preberanie utečencov na viacerých pohraničných miestach zapríčiňovalo okrem ťažkostí pri ich súpise aj zvýšené výdavky spojené s ich ojedinelým transportovaním do záchytných staníc. V dôsledku toho MNO rozhodlo, že prechod utečencov bude povolený výhradne cez hraničné prechody v blízkosti zriadených záchytných staníc v Čadci a Starej Lubovni.³⁹ Prechod cez iné pohraničné miesta bol utečencom zakázaný (svoju úlohu zohralo aj to, že vzhľadom na približujúci sa východný front územie východného Slovenska bolo armádnym obranným pásmom). Žandárskym staniciam, pohraničným pasovým kontrolám a finančným strážam pohraničných okresov severného a severovýchodného Slovenska bolo nariadené, aby utečencom znemožňovali prístup na Slovensko cez iné hraničné prechody okrem uvedených dvoch a informovali ich o zriadených záchytných staniach v bezprostrednej blízkosti prechodov, kde bolo všetko pripravené na ich prevzatie.⁴⁰

Prehľad o situácii na záchytných staniach spolu s odtransportovaním utečencov do vnútrozemia podáva veliteľ VSU gen. Š. Jurech v úradnom zázname z 8. augusta 1944: „*Dňom 30. júla je zriadená záchytná stanica v Čadci, ktorá preberá utečencov došlých z Generálneho Gubernátu, dezinfikuje ich, lekársky prehliadne a odošle do Žiliny (z dôvodov ubytovacích pomerov), kde sú registrovaní a vydané im utečenecké legitimácie. Potom sú stadiaľ zaslaní na Oremov Laz, prípadne do Krupiny. Doposiaľ prešlo touto stanicou 5000 utečencov. Z toho bolo do 7. augusta odoslaných do tábora Oremov Laz 850 utečencov. Ďalšie transporty, cez 3000 ľudí, budú odoslané v najbližšom čase do okresu Krupina a 1500 ľudí ešte do tábora Oremov Laz. V záchytnej stanici utečencov v Starej Lubovni, ktorá je už úplne zriadená až na poľné kuchyne, o ktorých ešte nie je správy, že by tam boli došli (z 6. augusta t.r.), doposiaľ bolo prevzatých 600 utečencov. Podľa správ nemeckého vyslanca v Pivničnej nad Starou Ľubovňou sa nachádza asi 3000 utečen-*

prísne, ale slušne“. ŠA v Prešove, f. Šarišsko-zemplínska župa 1940 – 1945, č. j. 2817/1944 prez. Tiež VHA Bratislava, f. MNO SR 1939 – 1945, k. 25, č. 71209/1944. Obežník Armádného veliteľstva z 31.7.1944.

³⁹ VHA Bratislava, f. MNO SR 1939 – 1945, k. 429, č. 474.646/1944. VSU – zriadenie.

⁴⁰ ŠA v BB p. Archív Lučenec, f. ObNÚ Tomášovce 1932 – 1944, k. 5, č. 106/1944 prez. Opatrenia OÚ v Lovinobani. Na základe týchto pokynov 5. augusta 1944 Armádne veliteľstvo zastavilo činnosť zmiešaných komisií na východnom Slovensku a všetkých utečencov sústredených pri slovenských hraniciach začalo presmerovávať na záchytnú stanicu v Starej Lubovni. Doteraz prebraní utečenci mali prejsť dezinfekciou a železničnými transportmi mali byť prevezení do Žiliny. VHA Bratislava, f. MNO SR 1939 – 1945, k. 25, č. 71221/1944. Smernice Armádného veliteľstva z 5.8.1944; č. 71260/1944 – Rozkaz Armádného veliteľstva z 8. 8. 1944.

cov s 600 až 800 povozmi, ktorí majú byť prijatí do Starej Ľubovne. Mimo toho je v Tatrách asi 800 utečencov (z väčšej časti duchovných, ktorých tam dirigovalo asi 27. júla 1944 Ministerstvo vnútra). V Prešove nachádza sa 80 vysokých duchovných ortodoxných hodnostárov so svojím sprievodom, ktorých 7. augusta 1944 dirigoval dr. Kašovič do oblasti Tatier (medzi nimi sa nachádza kyjevský metropolita).⁴¹ V Orlove sa nachádza asi 1000 a v Muszyne 1200 utečencov, ktorí majú ísť do Starej Ľubovne.⁴² Z Jurechovej správy jasne vyplýva, že v prvých dňoch organizovaného preberania utečencov na Slovensku hraničné prechody doslova praskali pod prílivom prichádzajúcich ľudí. Tých po karanténe v záchytných staniaciach a ústrednej registrácii v Žiline odsúvali najprv do okresov Krupina a Modrý Kameň, neskôr po etapách do viacerých okresov stredného a západného Slovenska. Väčšina utečencov bola na miesto určenia dopravená hlavne prostredníctvom železníc, menšia časť utečencov sa presúvala v peších kolónach, respektíve na vozoch za sprievodu slovenských bezpečnostných zložiek.

Rozhodnutie vlády o prijatí utečencov z Poľska a Ukrajiny však muselo byť zabezpečené hlavne po organizačnej stránke, a to aj na regionálnej úrovni. Okresní náčelníci, obvodné a notárske úrady, policajné, vojenské a žandárske zložky okresov, do ktorých boli postupne odtransportovaní utečenci, mali plné ruky práce, nakoľko sa v krátkom čase nedokázali pripraviť na prevzatie takého veľkého počtu ľudí. Problém bol hlavne s ubytovaním utečencov, zabezpečením ich najdôležitejších životných potrieb a s ich včleňovaním do výrobného procesu v tesnej spolupráci s okresnými úradmi práce. Prácu prednostov, notárov a starostov sťažovala najmä byrokratická zložka akcie, keďže sa mali viesť presné záznamy ubytovania, zmeny bydliska, evidencie presunu v prípade odchodu utečencov do iného miesta v súvislosti s prácou či ubytovaním.⁴³ Podobne aj silové štruktúry v okresoch boli utečencami doslova zaneprázdnené.

Oproti pôvodnému hektickému začiatku organizovaného preberania utečencov na prelome júla – augusta 1944 sa postupom času nával na hraničné prechody ustálil a 25. augusta 1944 vydal veliteľ VSU gen. Š. Jurech nariadenie o redukcii personálu záchytných staníc. Uviedol:

⁴¹ Zrejme sa jedná o Polikarpa – ukrajinského metropolitu, administrátora bieloruskej autokefálnej ortodoxnej cirkvi na okupovanom ukrajinskom území. CHREŇO, Jozef: *Malý slovník slovenského štátu*. Bratislava: Slovenská archívna správa v Bratislave, 1965, s. 147.

⁴² VHA Bratislava, f. MNO SR 1939 – 1945, k. 429, č. 474.063/1944. Prehľad o došlých utečencoch z 9.8.1944.

⁴³ ŠA v BB p. Archív Zvolen, f. OÚ Krupina 1923 – 1945, k. 95, č. D1-1254/1944 prez. Nariadenie MNO.

„Podľa terajšej situácie dá sa usúdiť, že väčší počet utečencov v dohľadnej dobe neprekročí naše hranice.“ Po tomto príkaze mali zostať na stanici: veliteľ, 15 žandárov, dve poľné kuchyne s personálom, účtovný orgán, lekár a veterinár. Tak, „aby záchytná stanica bola schopná denne prevziať 50 – 100 ľudí“. Ostatný personál a materiál mal byť odoslaný na pôvodné miesta dislokácie.⁴⁴

Preberanie ukrajinských, ruských a poľských utečencov však náhle skončilo 29. augusta 1944 vypuknutím Slovenského národného povstania (SNP) na strednom Slovensku. Podľa doteraz zistených informácií celkový počet prevzatých a zaregistrovaných utečencov bol okolo 18-tisíc osôb.⁴⁵ Po 29. auguste preberať utečencov z Poľska v podstate už nemal kto. Rovnako aj záujem utečencov o azyl na Slovensku v dôsledku Povstania rapídne klesol.

Najviac utečencov bolo rozmiestňovaných práve na strednom Slovensku vo vtedajšej Pohronskej župe, hlavne v jej južných okresoch (Nová Baňa, Krupina, Modrý Kameň, Lovinobaňa, Hnúšťa a Revúca), v menšej miere aj v okresoch severnejších.

Už 4. augusta 1944 Ministerstvo vnútra upovedomovalo okresných náčelníkov v Krupine a v Modrom Kameni, že zo záchytnej stanice v Čadci posielajú do uvedených okresov na prechodný čas celkovo päťtisíc ukrajinských utečencov (3000 pre okres Krupina a 2000 pre okres Modrý Kameň).⁴⁶ To však vyvolalo paniku okresného náčelníka v Krupine a sťažnosť na bratislavské ministerstvo: „Utečencov tunajší úrad má prijať nepomerne mnoho – 3000. Týchto nemôžem sústrediť na jedno miesto, ale mám možnosť ich umiestniť len po obciach. Obce sú také malé, že niektorá obec ich môže prijať len desať. Dozor nad menovanými týmto spôsobom je skoro nemožný. Nakoľko sa stáva, že na takéto zapadnuté dediny sú pridelení intelektuáli, títo utekajú z vykázaného im miesta bez toho, aby sa niekde odhlásili. Bolo by žiaduce, aby stav utečencov pre tunajší okres bol znížený. Doposiaľ ich máme cca 2000. Teraz už prichádzajú do úvahy len vzdialené obce, finančne slabé, ktoré ich nebudú mať možnosť umiestniť.“⁴⁷ Podobné reakcie boli pozorované aj v ďalších slovenských okresoch, do ktorých boli odtransportované väčšie počty utečencov.

⁴⁴ VHA Bratislava, f. MNO SR 1939 – 1945, k. 429, č. 474.063/1944. Rozkaz MNO-VSU.

⁴⁵ VHA Bratislava, f. MNO SR 1939 – 1945, k. 429, č. 474.063/1944. Prehľad prevzatých utečencov z 28. 8. 1944.

⁴⁶ ŠA v BB p. Archív Zvolen, f. OÚ Krupina 1923 – 1945, k. 95, č. D1-1215/1944. Nariadenie Prezídia MV SR.

⁴⁷ ŠA v BB p. Archív Zvolen, f. OÚ Krupina 1923 – 1945, k. 95, č. D1-1290/1944 prez. List OÚ v Krupine zo 17. 8. 1944.

Ukrajinskí utečenci na Slovensku (1944)

Zdroj: Slovenský národný archív, Bratislava, f. Slovenská tlačová kancelária.

Ukrajinskí utečenci na Slovensku (1944)

Zdroj: Slovenský národný archív, Bratislava, f. Slovenská tlačová kancelária.

Ukrajinskí utečenci v okrese Krupina boli rozmiestnení v hojnom počte takmer vo všetkých obciach, len v samotnom okresnom meste bolo ubytovaných 1000 osôb (celkovo v okrese 2176 utečencov). Väčší počet bol rozmiestnený aj v okrese Hnúšťa (882 osôb) – najmä v okolí obcí Utekáč a Kokava nad Rimavicou. V revúckom okrese bolo umiestnených 485 osôb,⁴⁸ v okrese Lovinobaňa (590 osôb). O niečo menšie počty sa vyskytovali v Novej Bani, Cinobani a Poltári.⁴⁹ V tábore na Oremovom Laze v okrese Modrý Kameň bolo umiestnených 3524 ukrajinských utečencov a v obciach okresu ďalších 319 utečencov (stav k 24. augustu 1944).⁵⁰ Je možné konštatovať, že utečenci de facto naplnili celý tento priestor od západných hraníc okresu Nová Baňa po východné hranice okresu Revúca. Ešte pred vypuknutím Povstania v tomto regióne časť utečencov v počte okolo 1000 osôb opustila uvedený priestor, a to z dôvodu zamestnania sa v iných okresoch, vycestovaním za prácou do Bratislavy a odchodom na práce do Nemecka (500 osôb).⁵¹ Do 22. augusta roku 1944 sa v celom priestore južných okresov stredného Slovenska sústredilo takmer 8000 ukrajinských, utečencov – zhruba polovica z celkového počtu utečencov v Slovenskej republike, a to nepočítajúc rozmiestnených utečencov v severnejších okresoch Pohronskej župy a v okresoch župy Podtatranskej.⁵²

Na východnom Slovensku bol umiestnený menší počet utečencov vzhľadom na to, že región bol vyhlásený za oblasť operačného pásma.⁵³ Utečenci boli rozmiestnení najmä v oblasti Vysokých Tatier

⁴⁸ ŠA v Košicích p. Archív Rožňava, f. OÚ Revúca 1923 – 1944, k. 64, č. D1-559/44 prez. Nariadenie Prezídia MV SR.

⁴⁹ ŠA v BB p. Archív Lučenec, f. ObNÚ Poltár 1897 – 1944, k. 6, č. 122/1944 prez. Upovedomenie ObNÚ v Poltári o plánovanom umiestnení utečencov v obvode z 19. 8. 1944.

⁵⁰ ŠA v BB p. Archív Zvolen, f. OÚ Krupina 1923 – 1945, k. 96, bez č., prez. Zoznamy ukrajinských utečencov. Tiež VHA Bratislava, f. MNO 1939 – 1945, k. 429, č. 474.063/1944. Prehľad o ukrajinských utečencoch z 23. 8. 1944.

⁵¹ ŠA v BB p. Archív Rimavská Sobota, f. ObNÚ Klenovec 1872 – 1945, k. 70, č. 3245/1944, 3224/1944 adm. Zoznamy ukrajinských utečencov prihlásených na práce do Nemecka; ŠA v BB p. Archív Zvolen, f. OÚ Krupina 1923 – 1945, k. 95, bez č., prez. Odsun utečencov do Nemecka – spolupráca s nemeckými orgánmi; tamtiež k. 95, č. D1-1326/1944 prez. Informácia MNO-VSU – odsun utečencov do Nemecka.

⁵² VHA Bratislava, f. MNO SR 1939 – 1945, k. 429, č. 474.063/1944. Prehľad o ukrajinských utečencoch z 27. 8. 1944.

⁵³ Dňa 4. augusta 1944 bolo územie Šarišsko-zemplínskej župy a okresy Stará Ľubovňa, Spišská Stará Ves a Kežmarok vyhlásené Armádnym veliteľstvom za oblasť operačného pásma a zvyšok územia republiky za zápolie. PEKÁR, Martin: Pomery na východnom Slovensku v posledných mesiacoch existencie ľudáckeho režimu. In: *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov V. Banská Bystrica: UMB, 2006, s. 282.*

(v hoteloch) v počte 600 až 800 osôb – išlo predovšetkým o ortodoxných duchovných spolu s rodinami, v okolí Prešova 200 osôb (vysokých gréckokatolíckych hodnostárov so svojimi sprievodmi) a v okrese Kežmarok 205 osôb (medzivojnoví emigranti – Rusi z Poľska).⁵⁴ Ďalší utečenci boli rozmiestnení v okrese Dobšiná (takmer 500 osôb)⁵⁵ a skupina 2418 osôb (pár dní pred vypuknutím SNP) na svojvoľný rozkaz okresného náčelníka v Starej Ľubovni sa pohybovala podľa vlastného úsudku územím východného Slovenska, a to bez dohľadu Veliteľstva starostlivosti o utečencov.⁵⁶ Celkovo sa na východnom Slovensku nachádzalo okolo 4500 utečencov.

Na západnom Slovensku sa takmer 900 ukrajinských utečencov nachádzalo v štyroch táborech v Bratislave, 714 v Trenčíne (medzi nimi početní lekári) a 600 na Záhorí – v Holčí, Skalici, Malackách, Myjave,⁵⁷ do 250 utečencov bolo rozmiestnených v Novom Meste nad Váhom,⁵⁸ ostatní (v menšom počte, napríklad 50 osôb v Piešťanoch, 33 v Pezinku atď.) boli umiestnení takmer v každom západoslovenskom okrese. Celkovo sa v oblasti západného Slovenska nachádzalo takmer 4000 osôb.⁵⁹

Podľa oficiálnych údajov Veliteľstva starostlivosti o utečencov stavom k 24. augustu 1944 bolo na Slovensku rozmiestnených 16 674 osôb (z toho okolo 8000 osôb prešlo cez záchytnú stanicu v Starej Ľubovni).⁶⁰ Ďalších takmer 1000 osôb po krátkom pobyte v Žiline odišlo do Nemecka (podľa iného zdroja až 2000 osôb). Z celkovej analýzy dobových dokumentov vyplýva, že v súhrne k 29. augustu 1944 bolo na územie republiky prevzatých 17 500 až 18 500 ukrajinských, poľských a ruských utečencov. Presnejší počet vzhľadom na vypuknutie SNP na strednom Slovensku a všetko, čo sa v tomto období (september – október 1944), udialo nie je možné určiť.⁶¹

⁵⁴ LACKO, M.: *Situčné hlásenia okresných náčelníkov (január – august 1944)*, s. 245.

⁵⁵ ŠA v Košiciach p. Archív Rožňava, f. OÚ Revúca 1923 – 1944, k. 64, č. D1-559/44 prez. Nariadenie Prezídia MV SR.

⁵⁶ VHA Bratislava, f. MNO 1939 – 1945, k. 429, č. 474.063/1944. Prehľad o ukr. utečencoch z 24. 8. 1944.

⁵⁷ ŠA v Trnave p. Archív Skalica, f. OÚ Myjava 1923 – 1945, k. 71, č. D1-596/1944. Hlásenie ŽS Kostolné.

⁵⁸ ŠA v Trenčíne, f. OÚ Nové Mesto nad Váhom 1923 – 1945, k. 194, č. 708/1944 prez. Zoznamy ukrajinských utečencov.

⁵⁹ VHA Bratislava, f. MNO 1939 – 1945, k. 429, č. 474.063/1944. Ukr. utečenci na Slovensku – rozmiestnenie.

⁶⁰ ŠA v Levoči, f. ŽS Podolínec 1919 – 1947, k. 1. Pamätník ŽS Podolínec 1919-1947.

⁶¹ VHA Bratislava, f. MNO 1939 – 1945, k. 429, č. 474.063/1944. Prehľad o počte ukrajinských utečencov. Porovnaj *Von München bis Salzburg 1938 – 1940*, s. 63.

Kartoféka utečencov na Slovensku v roku 1944

Kartoféka utečenca

Anastázia P e l a š e n k o
r. K r a s u n

Číslo vydaného preukazu: A - 1702

1. Meno:

2. Narodený: (miesto, deň, mesiac a rok)	Nowo Georhijiwsk, okr. Kirowograd 28.XII.1904	Úradné záznamy: (chovanie sa utečenca a pod.)
3. Domovská príslušnosť:	Nowo Georhijiwsk	
4. Skolské vzdelanie:	Odesská lekárska fakulta	
5. Zvláštne odbor. vzdelanie:	deť detská lekárka	
6. Znalosť reči:	ukrajinsky, rusky a čiastočne nemecky	
7. Zamestnanie:	lekárka	
8. Národnosť:	ukrajinská	
9. Náboženstvo:	pravoslávne	
10. Stav: (slob. žen. vd.)	vydatá	
11. Vojský pomer a hodnosť s udaním či bol zajatec alebo zbeh:	./.	
12. Zachováosť: (tresty aké a prečo)	netrestaná	
13. Miesto posledného pobytu:	Starý Sambor	
14. Preto evakuoval:	do St.Sambora nútená evakuácia a zo Sambora dobrovoľne evakuovala	
15. Dátum príchodu:	3.8.1944.	
16. Zdravotne prehliadnutý: (dátum a výsledok prehliadky)	zdravá 3.8.1944. evakuovala s manželom a 1 dieťaťom	
17. Rodinní príslušníci:		

Meno:	Dátum narodenia	Pomer k hlave rodiny	Zamestnanie	Zdrav.prehliadka a jej výsledok
Jaroslav	14.V. 1943	syn	--	zdravý
xx				
x				
x				
x				
x				
x				
18. Majetkové pomery utečenca:		nemajetná		

štátna knihtlačiareň v Bratislave 1590-44

V Žiline dňa 7.8.1944. Zork.

Zdroj: ŠA v BB p. Archív Zvolen, f. OÚ Krupina 1923-1945, k. 95-96 prez.

Ukrajinskí utečenci nezostávali len na území Slovenska, ale niektorí odchádzali už v priebehu augusta 1944 v niekoľkých transportoch za prácou do Nemecka. Tieto transporty boli v plnej kompetencii príslušných ríšskonemeckých orgánov pracovnej služby, oprávnených vyberať si zo záchytných staníc alebo priamo z okresov celé rodiny na prácu do Nemecka.⁶² Uprednostňovali však rodiny, v ktorých neboli deti pod 10 rokov.⁶³ Nemecké orgány zároveň organizovali medzi utečencami umiestnenými na Slovensku odvody do Waffen SS. Za týmto účelom mala navštíviť „Musterung Kommission SS“ všetky miesta, kde sa toho času zdržovali alebo boli sústredení utečenci.⁶⁴

Zaujímavá je aj štruktúra utečencov, ktorí prišli na Slovensko v roku 1944 ako aj ich osudy poznačené vojnovými udalosťami. Väčšina z utečencov bola ukrajinskej národnosti, v menšej miere národnosti ruskej. Medzi utečencami sa vyskytovali osoby aj s poľskou, lotyšskou, litovskou, bieloruskou a inou národnosťou, ktorí patrili do jednotlivých národov a etníc v rámci ZSSR. Okolo dvoch tretín utečencov pochádzalo zo západných oblastí Ukrajiny (Generálneho Gubernátu), obzvlášť z Haliče (vrátane Lemkoviny). Ostatní z oblastí tzv. Veľkej Ukrajiny – východnej, centrálnej a južnej Ukrajiny a v menšej miere zo západoeurópskej časti Ruska (Povolžie, Kaukaz). Ojedinele z pobaltských krajín, Bieloruska, Moldavska atď. Podľa náboženskej štruktúry jednoznačne prevažovali pravoslávni. Nezanedbateľnou však bola masa utečencov gréckokatolíckeho vierovyznania.⁶⁵

Pred frontom, postupujúcou sovietskou armádou a boľševickou vládou utekali nielen jednotlivci, ale celé rodiny, ba dokonca aj celé organizácie, inštitúcie či ustanovizne, hlavne z Lvova a okolia, tiež z Ternopoľa, Stanislavova a z iných miest na Ukrajine i v Poľsku. Bolo to napríklad Charkovské národné divadlo, Varšavské ruské divadlo, jednotlivé pedagogické kolektívy a študentstvo stredných a vysokých škôl miest a obcí Ukrajiny, kolektívy poštových úradov, obchodných organizácií, miestnych samosprávnych úradov, náboženských organizácií i spolkov a duchovných úradov. Na utečeneckú cestu sa vydalo obrovské množstvo inteligencie – inžinieri, lekári,

⁶² ŠA v BB p. Archív Zvolen, f. OÚ Krupina 1923 – 1945, k. 95, č. D1-1326/1944 prez. Tiež ŠA v Žiline so sídlom v Bytči, f. OÚ Žilina 1923 – 1945, k. 56, č. 230/1944.

⁶³ ŠA v BB p. Archív Zvolen, f. OÚ Krupina 1923 – 1945, k. 95, č. D1-1326/1944 prez.

⁶⁴ ŠA v Žiline so sídlom v Bytči, f. OÚ Žilina 1923 – 1945, k. 56, č. 230/1944. Obežník MNO-VSU.

⁶⁵ Spracované na základe analýzy jednotlivých kartotečných listov (bezmála 6000 ks) uložených v: ŠA v BB p. Archív Zvolen, f. OÚ Krupina 1923 – 1945, k. 95 – 96 prez. Kartotéka utečencov; ŠA v Žiline so sídlom v Bytči, f. Úrad práce (ÚP) Žilina 1940 – 1945, k. 12. Kartotéka utečencov.

učitelia, profesori stredných a vysokých škôl, advokáti a právnici, predstavitelia kultúry a vedy, novinári, ekonómovia a finančníci. K nim sa pridal klérus (ortodoxný a gréckokatolícky) s rodinami a ostatné vrstvy obyvateľstva.⁶⁶

Medzi utečencami sa na Slovensku nachádzali rodinní príslušníci ukrajinských nacionalistických vojenských formácií OUN – predovšetkým 14. haličskej divízie SS, či ukrajinských policajných práporov v službách Nemcov⁶⁷ a tiež zbehovia z Červenej armády.⁶⁸ Jednoducho, zo ZSSR utiekalo obyvateľstvo, ktoré sa bálo opätovného nastolenia bolševickej vlády kvôli svojmu zmýšľaniu či krivdám napáchaným na ich vlastnej osobe alebo ich rodinných príslušníkoch.

Z analýzy kartotečných listov utečencov umiestnených v roku 1944 na Slovensku vyplýva, že z ich celkového počtu takmer 65 % predstavovali ženy a deti.⁶⁹ Aj preto veľká pozornosť bola slovenskou stranou venovaná liečebnej starostlivosti utečencov. Tú vykonávali štátni obvodní (obecní a mestskí) lekári, ktorí neodmietli utečencov

⁶⁶ Podľa nemeckých zdrojov medzi utečencami došlými na Slovensko sa nachádzala vysoká ortodoxná hierarchia: 5 arcibiskupov, 7 biskupov, 1 archimandrita, 67 veľkňazov, kňazov a diakonov ukrajinskej autokefálnej pravoslávnej cirkvi, 9 veľkňazov, kňazov a diakonov autokefálnej pravoslávnej cirkvi v Generálnom gubernáte, 3 kňazi ukrajinskej katolíckej cirkvi a 1 arcibiskup a 1 diakon autonómnej pravoslávnej cirkvi. *Von München bis Salzburg 1938 – 1940*, s. 95.

⁶⁷ ŠA v Trenčíne, f. OÚ Nové Mesto nad Váhom 1923 – 1945, k. 194, č. 708/1944 prez. Hlásenie ONÚ v Moravskom Lieskovom č. 173/1944.

⁶⁸ Medzi utečencami sa nachádzali osoby, ktoré boli tým alebo iným spôsobom potrestané sovietskymi úradmi. Napríklad len v krupinskej skupine sa nachádzalo 34 utečencov, ktorí pri registrácii uviedli, že boli odsúdení v ZSSR pre politickú činnosť, ukrajinský nacionalizmus, protisovietsku agitáciu, antisovietsku činnosť, kolektivizáciu (boli rozkulačení), šľachtický stav, náboženstvo a dokonca za nesplnenie robotníckeho plánu či neskorý nástup do práce. ŠA v BB p. Archív Zvolen, f. OÚ Krupina 1923 – 1945, k. 95-96 prez.

⁶⁹ V akom boli stave popisuje vo svojich spomienkach Helena Kordová (manželka majora A. Kordu, veliteľa tábora na Oremovom Laze a účastníka SNP): „...boli sme si vedomí toho, že títo ľudia užívali ochranu Nemcov, no napriek tomu nemohli sme sa nečinne prizerat' na nesmiernu utrpenie a nevidanú ľudskú biedu starcov, stareníek, detí a žien. Nikdy som si nemyslela, že je možné vidieť na svete toľko ľudskej biedy, ktorú podstúpili títo ukrajinskí emigranti. Do tábora prišli na vozoch ťahaných vycivenými koníkmi. Sedeli na vozoch vystlatých slamou, v roztrhaných handrách. Vojaci ich ubytovali vo výcvikovom priestore, v napochytró vytvorenom primitívnom lágri. Medzi nimi bol gréckokatolícky kňaz, na seba mal z vrecoviny uspôsobený plášť, prepásaný motúzom. V takomto oblečení slúžil pre nich služby božie. Boli medzi nimi ženy s kojencami zabalеныmi v zdrapoch handrá, alebo ženy vo vysokom stupni tehotenstva. Obrátila som sa o pomoc na Červeny kríž vo Zvolene, odkiaľ sme dostali pre tie úbohé matky a ich deti šatôčky a výbavy pre novorodiatka. Ukrajinky rodili na slame, za pomoci vojenského lekára, avšak len vtedy, keď sa tí o tom dozvedeli...“ TAKÁČ, L.: *Kordovci*. Nepochikovaný rukopis, s. 13.

liečiť. Záštitu nad utečencami prevzal Slovenský Červený kríž, ktorý sa zapojil do akcie a utečencom, a hlavne ich deťom, zabezpečoval občasťvenie a poskytovanie prvej pomoci počas transportu na území Slovenskej republiky a v mieste ubytovania. Dodával aj zásielky s ošatením a hygienickými potrebami.⁷⁰ Okrem toho aj ukrajinské a ruské emigrantské organizácie podávali utečencom pomocnú ruku.⁷¹ Rovnakú činnosť vyvíjali aj slovenské cirkevné organizácie, najmä Gréckokatolícky biskupský úrad v Prešove.⁷² Slovenská denná tlač apelovala na obyvateľstvo pomôcť utečencom.⁷³

Napriek takýmto výzvam ohlasy na príchod utečencov boli medzi slovenským obyvateľstvom rozdielne – prevládali isté obavy, hoci vcelku sa k utečencom domáce obyvateľstvo chovalo slušne a s prejavom súcitu.⁷⁴ Dochádzalo aj k opačným extrémnym prejavom.⁷⁵ Výhrady v niektorých prípadoch smerovali aj k pracovnému zapojeniu utečencov v niektorých okresoch. *„Obyvateľstvo je proti utečencom z toho dôvodu, že ich musia chovať a že sa im pracovať nechce. Po tejto stránke útočia na starostov a im kladú za vinu, že utečencov do obce prijali.“*⁷⁶ Problém spočíval hlavne v tom, že medzi utečencami sa na-

⁷⁰ ŠA v BB p. Archív Lučenec, f. ObNÚ Divín 1924 – 1944, k. 5, č. 128/1944dôv. prez. Opatrenia OÚ v Lovinobani.

⁷¹ Napríklad len Ukrajinská kolónia v Bratislave prevzala do vlastnej starostlivosti skupinu 130 ľudí. Podobne niekoľko desiatok utečencov odišlo do bratislavského Ruského komitétu. ŠA v BB p. Archív Zvolen, f. OÚ Krupina 1923 – 1945, k. 95, č. D1-1318/1944. Ukrajinskí utečenci – odchod do Bratislavy.

⁷² VHA Bratislava, f. MNO 1939 – 1945, k. 429, č. 474.063/1944. Prehľad došlých ukrajinských utečencov z 9. 8. 1944.

⁷³ Denník Slováč obyvateľstvo Slovenska vyzýval aby s porozumením uvítala akciu vlády v prospech utečencov, hľadajúcich prijatie v cudzom prostredí. *„Je na slovenskej verejnosti, aby uplatňovaním citu ľudskosti a lásky k blížnemu zmiernila trpký osud utečencov,“* – podotkol autor článku. *Slovák*, 5. augusta 1944, s. 3.

⁷⁴ Napríklad Obvodný notársky úrad v Muráni z tejto príležitosti hlásil: *„Utečencov obyvateľstvo prijalo vládne a podľa možnosti majetkovej aj ich pohostilo. Títo teraz sú včleňovaní do práce.“* (ŠA v Košiciach p. Archív Rožňava, f. OÚ Revúca 1923 – 1944, k. 661, č. D1-659/1944 prez. Hlásenie OÚ v Revúcej.) Na rezervovaný postoj obyvateľstva k ukrajinským azylantom upozorňovalo Policajné riaditeľstvo v Prešove: *„V poslednej dobe obracia obyvateľstvo tiež pozornosť na utečencov, ktorí sa hromadne sťahujú z Generálneho Gubernátu na Slovensko. Chovanie ľudu k týmto je zdržanlivé, ale u mnohých sa javí náklonnosť im pomôcť. Ináč je výslovná obava, že prítomnosť týchto bežencov na Slovensku môže mať i zlé následky, najmä v ohľade hospodárskom a zdravotnom.“* LACKO, M.: *Situačné hlásenia okresných náčelníkov (január – august 1944)*, s. 250.

⁷⁵ Pozri C. HRONSKÝ, Jozef: *Svet na Trasovisku*. Martin: Matica slovenská 1991, s. 193, 244. Tiež SCHVARC, M.: *Sicherheitsdienst a Slovensko v rokoch 1939 – 1944*, dok. č. 24, s. 435-436.

⁷⁶ ŠA v BB p. Archív Veľký Krtíš, f. OÚ Modrý Kameň 1923 – 1944, k. 64-67, č. D1-6/1944. Situačné správy za rok 1944. Hlásenie ŽS Stredné Plachtince č. 225dôv/1944.

chádzalo veľké množstvo inteligencie, ktorá po umiestnení do prevažne poľnohospodárskych oblastí nemala uplatnenie a hľadala si prácu v odbore, v dôsledku čoho často migrovala po slovenských okresoch a tým sťažovala činnosť miestnych orgánov poverených ich evidenciou a kontrolou. Je potrebné uviesť, že následkom povolania záložníkov do armády a zapojením obyvateľstva do tzv. pracovnej povinnosti, rešpektíve opevňovacích prác⁷⁷ v niektorých slovenských okresoch dochádzalo k nedostatku pracovných síl práve v poľnohospodárstve, na čo boli využívaní predovšetkým utečenci aj s konskými záprahmi.⁷⁸ Viacero azylantov sa dobrovoľne hlásilo do zamestnania a dokonca si prácu vyhľadávali sami.

Je potrebné poznamenať, že (napriek niektorým negatívnym ohlasom) slovenské štátne podniky, ako aj súkromné firmy a viacerí živnostníci mali veľký záujem o zamestnanie utečencov. Napríklad Stavebná správa SŽ v Bratislave už 3. augusta 1944 požiadala Ústredný úrad práce MV o pridelenie 500 robotníkov – utečencov na stavbu cestného tunela pod Bratislavským hradom. Tých na uvedenú stavbu dodal Úrad práce v Žiline po etapách do 20. augusta 1944.⁷⁹ Početná skupina utečencov (okolo 150 osôb) pracovala v utekáčskej továrni na žiarovky (okres Hnúšťa).⁸⁰ Počet 347 utečencov z radov lesníckeho personálu bol odtransportovaný na zamestnanie do Holíča. Prevládal dopyt po utečencoch – lekároch, o ktorých prejavovali záujem hlavne štátne nemocnice a špecializované ústavy. Napríklad Spolok pre liečebnú nápravu v Trenčíne vyžiadal pre Štátny ústav choromyselných 113 lekárov z radov ukrajinských utečencov.⁸¹ Okrem uvedených počtov stavom k 28. augustu 1944 ďalších 5762 ukrajinských utečencov bolo zamestnaných v rôznych firmách stredného a západného Slovenska. V súhrne takmer 40 % z celkového počtu došlých na Slovensko utečencov sa v krátkom čase zamestnalo – čo vzhľadom na veľký počet detí, osoby práceneschopné (vysoký vek, zdravotný stav atď.) a duchovné osoby – je relatívne uspokojivé, ba pomerne vysoké číslo zapojených do pracovného procesu krajiny.⁸² Navyše, bližšie nestanovený počet utečencov sa v tomto období najímал na krátkodobé

⁷⁷ Bližšie pozri PEKÁR, M.: *Pomery na východnom Slovensku...*, s. 290-292.

⁷⁸ SNA Bratislava, f. 209, k. 782. Všeobecná polit. situačná správa za mesiac október 1944.

⁷⁹ ŠA v Žiline so sídlom v Bytči, f. ÚP Žilina 1940 – 1945, k. 11, č. 622-318-1/1944. Objednávanie robotníctva z radov utečencov.

⁸⁰ CHŇOUPEK, Bohuš: *Banderovci*. Bratislava: Smena, 1989, s. 231.

⁸¹ VHA Bratislava, f. MNO SR 1939 – 1945, k. 429, č. 474.646/1944.dôv.

⁸² VHA Bratislava, f. MNO 1939 – 1945, k. 429, č. 474.063/1944. Prehľad o ukrajinských utečencoch z 28. 8. 1944.

sezónne, predovšetkým poľnohospodárske práce, dojednané priamo s gazdami v južných oblastiach krajiny, alebo vypomáhali pri remeselníckych prácach. Tomuto procesu napomáhala aj slovenská denná tlač vyzývajúca slovenské obyvateľstvo a podniky, aby v prípade záujmu o pracovné sily z radov utečencov sa hlásili na úradoch.⁸³

* * * * *

Po 29. auguste 1944 pre utečencov, ktorí zapadli do povstaleckého priestoru, ako uviedol B. Chňoupek, „*nastali divé časy*“. Napríklad slovenská jednotka, ktorá strážila tábor utečencov na Oremovom Laze prešla k povstalcom. Odvtedy boli vlastne bez ochrany, žili v neustálom strachu a hladovali.⁸⁴ Následne tábor zaistili povstalci a celý ho prehľadali. Viacerých vypočúvali. Ženy a deti utečencov vraj nechali na pokoji, mužov však sovietski dôstojníci vyzvali, aby sa pripojili k brannej službe u partizánov.⁸⁵

Podobná situácia sa odohrávala aj v iných obciach a okresoch na strednom Slovensku. Boli hlásené prípady, keď sovietski partizáni odoberali utečencom veci, potravu, doklady,⁸⁶ šikanovali ich a dokonca násilne odviekli so sebou.⁸⁷ Ako nasvedčujú dobové dokumenty, niektorí utečenci po vypuknutí Povstania zostali nezvestní, zrejme boli zabití.⁸⁸ V tejto situácie jedinou spásou pre utečencov bol opäť útek a zachraňovanie holej existencie z obáv zo stretnutia so slovenskými a najmä sovietskymi partizánmi. Týchto sa obávali najviac, a nie bezdôvodne – totiž „*pre partizánov a ich komisárov bol každý, kto utekal pred bolševikmi, fašista a triedny nepriateľ*“.⁸⁹

Niektorí ukrajinskí utečenci, umiestnení v pohraničných obciach južného Slovenska, v prvé dni Povstania utekali cez hranicu do Maďarska.

⁸³ *Slovák*, 5. augusta 1944, s. 3.

⁸⁴ CHŇOUPEK, B.: *Banderovci*, s. 230-231.

⁸⁵ Pozri *Von München bis Salzburg 1938 – 1940*, s. 87.

⁸⁶ ŠA v BB p. Archív Zvolen, f. OÚ Krupina 1923 – 1945, k. 95, bez č. Hlásenie NÚ v Krupine z 23. 10. 1944.

⁸⁷ Jeden z takých prípadov sa odohral v Horných Rykynčiciach (okres Krupina). Tunajší notár hlásil, že ruskí a ukrajinskí partizáni rabujú utečencov ubytovaných v obci a aj domácich obyvateľov. Upozorňoval, že partizáni násilím odviekli aj dvoch utečencov, ktorí sa do obce už viacej nevrátili. ŠA v BB p. Archív Zvolen, f. OÚ Krupina 1923 – 1945, k. 569, č. D1-2331/1944 prez. Hlásenie NÚ v Horných Rykynčiciach z 9. 10. 1944.

⁸⁸ ŠA v BB p. Archív Zvolen, f. OÚ Krupina 1923 – 1945, k. 569, č. D1-2372/1944 prez. Jedným z takých bol Dr. Jevhen Hrycak, významný ukrajiniista z Przemyslu, ktorého partizáni v októbri 1944 odviekli z tábora na Oremovom Laze a popravili. ГРИЦАК, Євген: *Вибрані українознавчі праці*. Перемишль, 2002. Citované – korešpondencia s Dr. O. Rubľovym z Kyjeva (Ukrajina). Súkromný archív M. Šmigel'a, Banská Bystrica.

⁸⁹ VNUK, František: *Katynské lesíky na Slovensku*. In: *Horúce témy*. Zost. J. Čomaj. Bratislava: Tatrapress, 1991, s. 41.

Ukrajinskí utečenci na Slovensku (1944)

Zdroj: Slovenský národný archív, Bratislava, f. Slovenská tlačová kancelária.

Napríklad v Rožňave maďarské úrady podchytili 50 rodín utečencov, ktorí tvrdili, že utiekli pred Povstaním a vypovedali, že boli na Slovensku partizánmi mučení.⁹⁰ Podobné prípady boli hlásené aj z iných miest maďarského pohraničia.⁹¹ Totiž napriek nariadeniu maďarského ministerstva vnútra, podľa ktorého cez hranice mohli byť prepustení len Maďari a Nemci, prejavili úrady vo Vrábl'och a Šahách, po dohode s hlavným županom v Leviciach, ochotu prijať utečencov zo Slovenska s podmienkou, že títo budú v priebehu týždňa odvezení buď do Ríše, alebo späť na Slovensko. Keďže v niekoľkých prípadoch došlo k tomu, že maďarské pohraničné stanice vykazovali utečencov späť na slovenské územie, splnomocnenec generálneho guvernéra pre starostlivosť o ukrajinských utečencov na Slovensku, okresný kapitán SS-untersturmführer Nehring⁹² následne odcestoval do Budapešti, aby tam rokovával s tamojším splnomocnencom generálneho guvernéra dr. Schöningom v otázke zásadného otvorenia maďarskej hranice pre ukrajinských utečencov, ako aj možnostiach odvezenia utečencov, ktorí už prekročili maďarskú hranicu do Ríše. Na základe internovania SS-untersturmführera Nehringa a dr. Schöninga honvédske ministerstvo vnútra prejavilo ochotu nevyháňať na hraniciach späť utečencov zo Slovenska a dalo súhlas na prijatie do Maďarska poľských štátnych občanov ukrajinskej národnosti (táto formulácia bola voči Maďarom nevyhnutná), ktorým sa podaril útek z partizánskeho územia, ale s podmienkou, že k ich odtransportovaniu do Ríše dôjde behom niekoľkých dní. Súčasne s nemeckým splnomocnencom pre dopravu sa dohodlo, že prepravné vlaky pre týchto utečencov sa pristavia na nakladacej stanici v Leviciach a nakladanie utečencov sa uskutoční pod Nehringovým dohľadom. Podobným spôsobom sa mali maďarské vlaky pristaviť na odvezenie vysokej hierarchie pravoslávnych a grécko-

⁹⁰ VHA Bratislava, f. Zbierka OVDS, k. 22, č. 872/1944. Hlásenie spravodajského oddelenia Veliteľstva československej armády na Slovensku.

⁹¹ ŠA v BB p. Archív Veľký Krtíš, f. OÚ Modrý Kameň 1923 – 1944, k. 64-67, č. D1-6/1944 prez. Situačné správy (1944).

⁹² Úrad splnomocnenca generálneho guvernéra pre starostlivosť o ukrajinských utečencov na Slovensku, ktorý zastával okresný kapitán SS-untersturmführer Nehring, pravdepodobne začal pôsobiť v Bratislave niekedy v polovici septembra 1944. Zrejme bol zriadený v súvislosti s kritickou situáciou ukrajinských utečencov v dôsledku vypuknutia SNP. Vyplýva to z nepriamych informácií, pochádzajúcich z korešpondencie niektorých oddelení Pohotovostnej skupiny H SIPO a SD a jej vedúceho SS-obersturmbannführera Dr. J. Witisku s SS-untersturmführerom Nehringom a taktiež s nemeckými úradmi na Slovensku a v Berlíne. V súčasnosti nie je známe, pri ktorom nemeckom úrade na Slovensku bolo pracovisko splnomocnenca delimitované. *Von München bis Salzburg 1938 – 1940*, s. 155-157.

katolíckych duchovných z Prešova. Súčasne s tým SS-untersturmführer Nehring žiadal ríšskeho vodcu SS Heinricha Himmlera o nasadení jednej bojovej skupiny 14. haličskej divízie SS v sile práporu s ťažkými zbraňami a niekoľkými obrnenými prieskumnými vozidlami do priestoru južne od Zvolena pre záchranu ukrajinských utečencov, uviaznutých v tomto kritickom a pre nich nebezpečnom úseku.⁹³

Medzitým aj Hlavný úrad ríšskej bezpečnosti – Úrad IV (ústredňa Gestapa v Berlíne) začiatkom septembra 1944 nariadil svojim podriadeným orgánom na Slovensku naliehavo premiestniť pravoslávnych a gréckokatolíckych duchovných z východného Slovenska (oblasť Vysokých Tatier a Prešova) a po zabezpečení prvotných ubytovacích možnosti a transportov ich previezť do Ríše. Podľa pokynov Gestapa klérus sa mal z obozretnosti sústreďovať najprv do Bratislavy, aby za žiadnych okolností nepadol do rúk slovenským povstalcov.⁹⁴ Prejavené obavy o ukrajinských utečencov na Slovensku boli totiž viac ako opodstatnené.

Na jeseň roku 1944 došlo k početným tragédiám ukrajinských utečencov na Slovensku. Niektoré zdroje naznačujú, že 30. augusta 1944 pri prieniku povstalcov do Banskej Bystrice boli zavraždení dvaja ukrajinskí utečenci, spolu s ďalšími občanmi nemeckej národnosti. Údajne 11. septembra 1944 boli pri Zvolene partizánmi zastrelení 10 evakuanti z Ukrajiny a začiatkom októbra 1944 v okolí Krupiny ďalších niekoľko osôb.⁹⁵ Neboli to však ojedinelé prípady.⁹⁶ V súvislosti s utečencami v priestore pôsobenia SNP existuje údaj ohľadom údajného masakra skupiny ukrajinských utečencov na železničnej stanici v Tomášovciach. Údajne sovietskymi partizánmi tu bolo zmasakrovaných až 68 ukrajinských utečencov.⁹⁷

O utečencov sa podrobne zaujímal od svojho vzniku povstalecká Slovenská národná rada (SNR) v Banskej Bystrici, pre ktorú tento živel nachádzajúci sa na povstaleckom území bol nebezpečným precedensom a to najmä v dôsledku existujúceho podozrenie, že sú ozbrojení. Z tohto dôvodu Povereníctvo pre veci vnútorné vyzývalo okresné úrady na území „oslobodeného“ Slovenska, aby dodatočne skontrolo-

⁹³ Vid' ŠMIGEL, M.: *14. divízia SS „Galizien“ na Slovensku (1944 – 1945)...*, s. 212-233.

⁹⁴ *Von München bis Salzburg 1938 – 1940*, s. 87, 123, 156-157.

⁹⁵ ĎURICA, Milan Stanislav: *Dejiny Slovenska a Slovákov v časovej následnosti faktov dvoch tisícročí*. Bratislava: Lúč, 2003, s. 488, 492, 497, 507.

⁹⁶ Na prípad likvidácie utečencov v Lučivnej (okres Poprad) spomína plk. v zál. Dušan Jamriška v publikácii: LANGER, Juraj – MLYNARČÍK, Jozef: *Protifašistický odboj na Orave*. Banská Bystrica: Stredoslovenské vydavateľstvo, 1969, s. 64.

⁹⁷ Pozri VNUK, F.: *Katynské lesíky na Slovensku*, s. 41.

vali utečencov ohľadom prechovávaní a držania zbraní: „Správy dochádzajúce Poverenictvu pre veci vnútorné o ukrajinských, ruských a poľských utečencoch nasvedčujú tomu, že pri registrácii týchto utečencov nebola zo strany úradov venovaná pozornosť zbraniam, ktoré títo utečenci niesli so sebou. Pre udržanie verejnej bezpečnosti je bezpodmienečne potrebné, aby títo utečenci odovzdali, respektíve aby im bola odobratá zbraň, ktorú majú.“⁹⁸ Okrem toho Poverenictvo rozkázalo previesť konfiškáciu konských záprahov a motorových vozidiel utečencov.⁹⁹ Na základe toho miestne úrady s pomocou ozbrojených povstalcov uskutočnili prehliadky ubikácií a batožiny utečencov. V skutočnosti žiadne zbrane nenašli, objavili však veľa užitočného materiálu, ktorý bol utečencom bez náhrady skonfiškovaný. K takémuto nakladaniu s majetkom utečencov došlo v priestore bývalého židovského tábora na Ficberku v katastri mesta Krupina pri Kameňolome, v ktorom bolo toho času ubytovaných 178 ukrajinských utečencov. Tí, navyše, boli postavení pod stály dohľad miestneho četníctva.¹⁰⁰

SNR sa počas svojho pôsobenia v Banskej Bystrici zároveň stále usilovala o zistenie presných počtov utečencov rozmiestnených v povstaleckom priestore a o ich dôkladné zmapovanie, o čom svedčia jej viaceré nariadenia a obežníky.¹⁰¹ Dňa 21. septembra 1944 povereník vnútra Dr. G. Husák prikázal: „*Pokiaľ sú potrební a nie sú nebezpeční v dnešných pomeroch, zaradte ich do miestneho pracovného procesu (k jednotlivcom, podnikom, verejne prospešným prácam) a postavte ich pod stály četnícky dozor. Ostatných (t.j. všetkých nezaradených do pracovného procesu) utečencov ako aj vandrákov a podobných šupujte z obvodu svojho okresu smerom na Bratislavu.*“¹⁰²

Podľa správ náčelníka Pohotovostnej skupiny H SIPO a SD SS-obersturmbannführera J. Witisku Hlavnému úradu ríšskej bezpečnosti v Berlíne z konca septembra – začiatku októbra 1944 vyplýva, „že československí partizáni, ktorí strážili tábor Oremov Laz (sovietski komisári a agitátori sa objavovali len sporadicky) ukrajinských mužov vyzvali, aby sa hlásili na vojenskú službu u partizánov“. Potom, čo táto výzva bola

⁹⁸ ŠA v BB p. Archív Kremnica, f. OÚ Kremnica 1923 – 1945, k. 64, č. D1-467/1944 prez. Nariadenie Poverenictva pre veci vnútorné SNR z 11. septembra 1944.

⁹⁹ ŠA v BB p. Archív Zvolen, f. OÚ Krupina 1923 – 1945, k. 569, č. D1-2266/1944 prez.

¹⁰⁰ ŠA v BB p. Archív Zvolen, f. OÚ Krupina 1923 – 1945, k. 569, č. D-2258/1944, D-2277/1944, D-2356/1944. Hlásenia veliteľa četníckej expozitúry a bývalého komisára pracovného tábora pre Židov v Krupine.

¹⁰¹ ŠA v BB p. Archív Lučenec, f. ObNÚ Divín 1924 – 1944, k. 5, č. 211/1944dôv., prez. Obežník Poverenictva pre veci vnútorné SNR.

¹⁰² ŠA v BB p. Archív Kremnica, f. OÚ Kremnica 1923 – 1945, k. 64, č. D1-467/1944 prez. Nariadenie Poverenictva pre veci vnútorné SNR z 21. 9. 1944 a z 27. 9. 1944.

neúspešná, partizáni nasadili časť Ukrajincov – mužské osadenstvo tábora, na zákopové práce a budovanie poľného opevnenia južne od Zvolena na čiare Modrý Kameň – Hontianske Nemce – Bátovce – Hronský Beňadik – Kozárovce. Na takýchto „verejnoprospešných“ prácach boli vykorisťovaní v priebehu troch týždňov a následne vrátení späť do tábora. Medzitým boli utečenci z južných okresov stredného Slovenska postupne sústredovaní do Oremovho Lazu a následne prostredníctvom nákladných železničných súprav prevezení aj s batožinou cez Zvolen do okolia Zlatých Moraviec, kde ich na otvorenom poli vyložili neďaleko nemeckého postavenia, ktoré už ukrajinskí azylanti dosiahli a prekročili peším pochodom. Vlaky sa vrátili znova na povstalecké územie.¹⁰³ K 23. septembra 1944 dorazilo do Nitry 1000 ukrajinských utečencov prepustených povstalcami z tábora Oremov Laz, 500 osôb bolo toho času na pochode a príchod ďalšieho železničného transportu s 2000 utečencami týmto smerom sa ešte očakával. V Nitre, kde zásobovanie zabezpečil slovenský okresný náčelník a slovenský Červený kríž, začali nemecké úrady nakladanie utečencov do tábora Straßhof pri Viedne.

Osobitné znepokojenie Nemcov však vyvolával nedostatok informácií o osude ďalších utečencov v povstaleckom priestore stredného Slovenska a zvlášť v krupinskom tábore. *„Veľké nebezpečenstvo hrozí proti tomu utečencom v tábore v Krupine ako aj v ostatných ubytovacích miestach na južnom Slovensku, pretože tieto tábory majú byť strážené sovietskymi partizánmi. Presné údaje v tomto smere sa zatiaľ nepodarilo zistiť“*, – konštatoval Witiskov úrad. Až neskôr sa na základe výpovedí svedkov zistilo, že na začiatku októbra 1944 boli tábory s utečencami vyprázdnené a Ukrajincov premiestnili do Zvolena, respektíve Banskej Bystrice, pričom (podľa nemeckých zdrojov) došlo k viacerým prípadom zabíjania utečencov. Ukrajinci, ktorí boli ubytovaní v priestore okresov Poltár a Hnúšťa, prebili sa úplne vyrabovaní na maďarské územie. Podľa nemeckej mienky, opatrenia na oslobodenia ukrajinských utečencov by preto teraz mali smerovať v prvej línii na Zvolen a Banskú Bystricu¹⁰⁴ (to sa aj v skutočnosti zhoduje s nasadením Wildnerovej bojovej skupiny zo 14. ukrajinskej divízie SS v južných okresoch stredného Slovenska, ktorá spolu s nemeckou SS jednotkou „Schill“ vstúpila 27. októbra 1944 do Banskej Bystrice a oslobodila veľkú skupinu ukrajinských utečencov zadržovaných v meste povstalcami).¹⁰⁵

¹⁰³ Von München bis Salzburg 1938 – 1940, s. 167, 221.

¹⁰⁴ Von München bis Salzburg 1938 – 1940, s. 168, 221, 230.

¹⁰⁵ ТИС-КРОХМАЛЮК, Юрій: Щоденник національного героя Селепка Лавочки [online]. Buenos-Ayres, 1954. III. časť. <http://combatant.onestop.net/selepkopart4.html>

Ukrajinskí utečenci na Slovensku (1944)

Zdroj: Slovenský národný archív, Bratislava, f. Slovenská tlačová kancelária.

Ukrajinskí utečenci na Slovensku (1944)

Zdroj: Slovenský národný archív, Bratislava, f. Slovenská tlačová kancelária.

* * * * *

V dôsledku vypuknutia Povstania Veliteľstvo starostlivosti o utečencov v Bratislave už začiatkom septembra 1944 informovalo okresné a župné úrady, že nemecká Ríša preberá všetkých utečencov došlých na Slovensko do vlastnej starostlivosti a v najbližších dňoch ich bude transferovať do Ríše.¹⁰⁶ V prvom rade veliteľ VSU gen. Š. Jurech vyzýval na evakuáciu rodinných príslušníkov vojakov z radov Waffen SS, ktorí nezapadli do teritória kontrolovaného povstalcami a ktorých okresné úrady mali spísať a pripraviť k odsunu na najbližšiu železničnú stanicu. Osobitným železničným transportom VSU plánovalo dotyčné utečenecké rodiny pozbierať na trati Žilina – Bratislava.¹⁰⁷ Bol to zároveň posledný rozkaz gen. Š. Jurecha v súvislosti s utečeneckou akciou. Po jeho zatknutí Gestapom začiatkom septembra 1944 na VSU došlo k personálnej výmene. Veliteľom sa stal stot. gšt. Gustáv Vargoš. Ten predchádzajúci rozkaz o evakuácii ukrajinských utečencov do Ríše 15. septembra 1944 konkretizoval. Odsunutí mali byť všetci utečenci okrem tých, ktorí boli v starostlivosti svojich príbuzných na Slovensku. Okresným úradom nariad'oval, že pokiaľ z hospodárskych alebo iných dôvodov by bolo potrebné ukrajinského utečenca ponechať na Slovensku, majú podať odôvodnenú žiadosť cestou okresného úradu na Ministerstvo vnútra, ktoré o ponechaní výnimočne rozhodovalo.¹⁰⁸

V septembri – októbri 1944 v prvom rade dochádzalo k evakuácii utečencov zo západného a severozápadného Slovenska. Situácia s transportom utečencov do Ríše prebiehala obzvlášť komplikovane hlavne zo vzdialenejších oblastí Slovenska. Vojenské operácie v súvislosti s potláčaním Povstania na strednom Slovensku spôsobili, že evakuácia utečencov na východnom Slovensku bola uskutočňovaná až v mesiacoch október – november 1944. Ich odchod komplikoval najmä rozpad štátneho aparátu a často aj neochota miestnych štruktúr plniť rozkazy bratislavskej vlády, keďže príchod z východu a juhu približujúceho sa východného frontu bol v podstate len otázkou niekoľkých týždňov.¹⁰⁹ Krajina a obyvateľstvo sa dostávali do vojnovnej psychózy a narastajúcej anarchie – charakteristickej črte každej vojny. V takejto situácii odsun utečencov bolo ťažké zrealizovať s hladkým priebehom, keďže súčasne prebiehala aj evakuácia slovenských úradov a obyva-

¹⁰⁶ ŠA v BB, f. OÚ B. Bystrica 1923 – 1945, k. 143, č. D1-2098/1944. Obežník MNO-VSU.

¹⁰⁷ ŠA v Trenčíne, f. OÚ Nové Mesto n/Váhom 1923 – 1945, k. 194, č. 872/1944. Nariadenie VSU.

¹⁰⁸ ŠA v BB, f. OÚ B. Bystrica 1923 – 1945, k. 143, č. D1-1942/1944.

¹⁰⁹ SNA Bratislava, f. 209, k. 782. Všeobecná poli. situačná správa za mesiac október 1944.

teľstva (predovšetkým nemeckej národnosti) z východu republiky a potrebné komunikácie (hlavne železničné) boli preplnené nemeckými vojenskými transportmi.¹¹⁰ Navyše situáciu komplikovali aj sami utečenci. Časť z nich sa rozhodla totiž na území Slovenska zostať a tu vyčkať na prechod frontu.¹¹¹ Je možné, že sa u ľudí začala prejavovať fyzická vyčerpanosť ako aj psychická únava z neustáleho úteku. Týkalo sa to predovšetkým tej skupiny utečencov, ktorí sa odhodlali na útek z čisto pragmatických dôvodov, nie však z politického presvedčenia či jednoznačného strachu pred postupujúcou mocou Sovietov.

Nervozita a chaos spôsobené príchodom Červenej armády, pôsobením partizánskych oddielov na území republiky a činnosťou rozpadávajúcej sa vládnej štruktúry sa odrazili na celom procese odchodu utečencov zo Slovenska (bol ukončený v decembri 1944). Podľa dostupných informácií skutočne nie všetci utečenci mali záujem odísť zo Slovenska. Mnohí z nich zostali a žiadali o povolenie trvalého pobytu.¹¹² V nasledujúcom období, po príchode sovietskej armády a obsadení slovenského územia, sa títo utečenci stali bezprostredným terčom NKVD (Národný komisariát vnútra) a najmä jeho špeciálnej elitnej jednotky SMERŠ („Smert' špiónom“), ktorej druhé (operačné) oddelenie sa zaoberalo špeciálnou úlohou – hneď po obsadení dediny alebo mesta vyhl'adať a zaistiť organizovaných protivníkov sovietskeho systému a komunistickej ideológie. Špeciálne vyhl'adávanú korist' SMERŠ-u predstavovali práve ruskí a ukrajinskí emigranti a utečenci.¹¹³ Tých, ktorí nestihli alebo nechceli odísť ďalej na Západ, násilne deportovali do vlasti, kde ich súdili, prípadne aj bez súdu posielali do táborov na území ZSSR¹¹⁴ (práve tam mali po dlhé roky splácať svoj „hriech“ pokusu o „vlastizradu“). Hfštka tých ukrajinských utečencov, ktorí zostali na Slovensku a pri prechode frontu neboli orgánmi NKVD odhalení, veľa šancí na zotrvanie v krajine nemali. Sovietska repatriačná

¹¹⁰ ŠA v Prešove, f. Šariško-zemplínska župa 1940 – 1945, č. j. 1038/1944 prez. Úradný záznam z 15. 11. 1944.

¹¹¹ ŠA v Prešove p. Archív Stará Lubovňa, f. ObNÚ Podolinec 1923 – 1944, k. 4, č. D1-888/1944 prez.

¹¹² ŠA v Prešove p. Archív Stará Lubovňa, f. ObNÚ Podolinec 1923 – 1944, k. 4, č. D1-888/1944 prez. Utečenci z Ukrajiny a Poľska. Tiež ŠA v BB, f. Pohronska župa II. 1940 – 1945, k. 581, č. 16260/1944 adm.

¹¹³ LETZ, Róbert: Činnosť sovietskych orgánov NKVD na Slovensku v rokoch 1944 a 1945. In: *Slovensko na konci druhej svetovej vojny*. [Ed.:] V. Bystrický, Š. Fano. Bratislava: Historický ústav SAV, 1994, s. 107.

¹¹⁴ VIDŇANSKYJ, Stepan: Ukrajina a ukrajinská otázka v politike Česko-Slovenska v rokoch 1918 – 1948. In: *Historický časopis*, 1997, roč. 45, č. 3, s. 438.

akcia¹¹⁵ neobišla ani povojnové Československo, ba dokonca v ČSR táto akcia začala oveľa skôr ako v ostatných krajinách strednej a západnej Európy a bola oveľa intenzívnejšia.¹¹⁶

* * * * *

Väčšina utečencov, ktorí na jeseň 1944 boli prijatí na Slovensku, sa v dôsledku presunu ocitla v Rakúsku, kde sa aj strácajú ich stopy. Ako dosvedčujú niektoré správy, koncom vojny sa v Rakúsku zhromaždil údajne 1 milión utečencov. Okolo 100 000 bolo Ukrajincov, pritom asi desatina z nich sa zdržovala v okolí Viedne.¹¹⁷ Mapujúc pohyb utečeneckej skupiny (slovenskej vetvy) poľskí autori J. Andruchowycz a A. Stasiuk potvrdzujú, že utečenecké vlaky zo Slovenska boli namierené na Viedeň. „*Tam rozkázali všetkým vystúpiť uprostred Wien-Nord, kde strávili niekoľko dní a nocí čakajúc na ďalšie rozkazy, z času na čas utekajúc do protiletckých úkrytov pred náletmi. Stretávali aj sebe*

¹¹⁵ Na konferencii v Jalte 11. februára 1945 bola medzi ZSSR a západnými spojencami uzatvorená dohoda o repatriácii vojenských zajatcov. F. D. Roosevelt, W. Churchill a J. V. Stalin sa dohodli, že všetci sovietski občania musia byť bez ohľadu na svoje individuálne príbehy vrátení do Sovietskeho zväzu. Takto sa začal proces známy pod názvom (druhá) sovietska repatriačná akcia, aj keď vo viacerých prípadoch sa dá hovoriť o nútenej repatriácii, respektíve o deportácii.

Prvá repatriačnú akciu bolševická vláda uskutočnila začiatkom 20. rokov 20. storočia, keď uvedomujúc si dôsledky emigrácie (1917 – 1922) vyhlásila politickú amnestiu pre všetkých emigrantov z Ruska. Repatriačnú akciu realizovala organizácia Zväz za navrátenie emigrantov z Ruska a jej pobočky v jednotlivých emigrantských centrách v Európe. Časť emigrácie z rôznych objektívnych či subjektívnych dôvodov podľahla vedenej propagande a prostredníctvom akcie sa vrátila do vlasti. V rokoch 1921 – 1931 sa týmto spôsobom repatriovalo okolo 180 tisíc ľudí. S navrátilcami však sovietske úrady postupovali zväčšia podľa jednotného scenáru. Bývali dôstojníci, vojenský úradníci a vojaci boli zastrelení hneď po návrate, iná časť skončila v táborech na severe a východe ZSSR. Tak sa ukázali skutočné zámery voči emigrantom – v bolševickom ponímaní – zradcom vlasti. Pozri HARBULOVÁ, Ľubica: *Ruská porevolučná emigrácia v Európe a vo svete. Centrá a činnosť pooktóbrovej politickej emigrácie z Ruska v rokoch 1918 – 1945*. Prešov: Metodické centrum Prešov, 1999, s. 8.

¹¹⁶ Bližšie pozri ŠMIGEL, Michal: *Sovietska repatriačná akcia na Slovensku (1945 – 1950) ako dozvuk vojny*. In: *V turbulentnom tridsaťročí. Kapitoly z dejín Slovenska v rokoch 1918 – 1948 : venované 70. narodeninám prof. PhDr. Karola Fremala, CSc.* Zost. P. Mičko, M. Šmigel, M. Syrný. Kraków: Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 357-368.

¹¹⁷ ZILYNSKYJ, Bohdan: *Ukrajinci v českých zemích v letech 1945 – 1948*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2000, s. 12-13. V roku 1946 Východoslovenská pravda publikovala článok s názvom „Pol milióna utečencov sa skrýva v Rakúsku“. V ňom sa v duchu komunistickej propagandy poukazovalo na to, že „veľká väčšina týchto ľudí bojovala zo zbraňou v ruke proti Spojeným národom, aktívne spolupracovala s hitlerovcami a ušla z demokratických štátov strednej a východnej Európy. [...] Len v americkej okupačnej oblasti, okrem Viedne, je 233 000 takýchto utečencov, v britskej, okrem Viedne, 126 000 a vo francúzskej 77 000.“ Východoslovenská pravda, 27. júla 1946.

podobných – utečencov bez domova z Východu a Balkánu, emigrantov a ďalších Ukrajincov, ženy, deti a podobné osoby. [...] Po dvojtyždňovom pobyte v barakoch v obrovskom tábore pod Viedňou celú utečeneckú masu nasmerovali do hĺbky Rakúska a rozmiestnili v akejsi Sitzdrass, alebo v nejakej inej obci s podobným názvom.“ Tam sa dopočuli aj o ukončení vojny. Hoci časť z nich bola prostredníctvom sovietskej repatriáčnej akcie neskôr navrátená do ZSSR a „*ich návrat pripomínal bezpodmienečnú kapituláciu*“,¹¹⁸ niektorí sa však pred repatriáciou zachránili – záležalo to na viacerých zhodách okolností. Kritéria výberu utečencov na repatriáciu alebo ich ponechanie – ako konštatuje N. Tolstoj – sú ešte aj doteraz záhadou.¹¹⁹ Dochované čísla vrátených Sovietskemu zväzu, samozrejme, nie sú presné. Počet sovietskych občanov, ktorí sa uchýlili pod ochranu amerických, britských a francúzskych armád¹²⁰ a rozhodnutím politikov či z horlivosti západných vojenských veliteľov boli vrátení do „starostlivosti“ svojej komunistickej vlasti, rozhodne nebol menší, ako niekoľko sto tisíc, hoci iné odhady hovoria až o dvoch miliónoch repatriovaných osôb.¹²¹

¹¹⁸ ANDRUCHOWYCZ, J. – STASIUK, A.: *Moja Europa*, s. 49-51, 53.

¹¹⁹ TOLSTOJ, Nikolaj: *Oběti Jalty*. Praha: Elka Press, 1998, s. 220-222.

¹²⁰ Podľa niektorých zdrojov na jar roku 1945 bolo za hranicami ZSSR viac než 5,5 milióna sovietskych občanov. „*Niektorí boli vojaci, zajatí a väznení v nacistických táboroch pre vojenských zajatcov. Iní boli zavlčení do táborov otrockých prác v Nemecku a Rakúsku. Hfстка ich počas nemeckej okupácie svojej zeme kolaborovala a ustúpila s nemeckou armádou. [...] Niektorí, hoci to znie zvláštne, vôbec neboli sovietskymi občanmi. Po celej Európe, a najmä v Južoslávii boli roztrúsení antikomunistickí emigranti, „bieli“ Rusi, teda ešte tí, ktorí v boji proti bolševikom prehrali a usadili sa na Západe. Aj tých chcel Stalin späť – nikto sa nemal vyhnúť bolševickej odplate. Nakoniec ich dostal.*“ APPLEBAUM, Anne: *GULAG. Dějiny*. Praha – Plzeň: Beta, 2004, s. 380.

¹²¹ BYSTROV, Vladimír: *Z Prahy do Gulagu aneb překáželi*. Praha: Bystrov a synové, 1999, s. 131.

Dobová pohľadnica vyjadrujúca protest s pripojením hornej Oravy a severného Spiša k Poľsku (1945 - 1946)

Zdroj: Nepokojná hranica. Zost. M. Majeriková. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2010, obrazová príloha (prebraté zo Štátneho archívu v Levoči).

UTEČENCI Z HORNEJ ORAVY A SEVERNÉHO SPIŠA A ICH OSÍDLENIE NA POVOJNOVOM SLOVENSKU (1945 – 1946)

Milica Majeriková-Molitoris

Dňa 20. mája 1945 boli územia Hornej Oravy¹ a severného Spiša² (tzv. inkorporované územia) na základe podpísaného protokolu v Trstenej oficiálne odovzdané Poľsku podľa stavu pred rozhodnutím Mníchovskej konferencie.³ Tento akt sa uskutočnil aj napriek postoju drvivej väčšiny miestneho obyvateľstva, ktoré žiadalo svoje zotrvanie pri Slovensku, resp. v obnovenom Československu⁴ a jed-

¹ Išlo o oravské obce Bukovina-Podsklie, Harkabúz, Chyžné, Jablonka, Vyšná Lipnica, Nižná Zubrica, Orávka, Pekelník, Podvlk, Srnie, časť obce Nižná Lipnica a Vyšná Zubrica.

² Išlo o spišské obce Čierna Hora, Durštín, Fridman s osadou Falštín, Jurgov, Kacvín, Krempachy, Lapšanka, Nedeca, Nižné Lapše, Nová Belá, Repiská, Tribš a Vyšné Lapše.

³ Archiwum Akt Nowych (AAN) Varšava, f. Ministerstwo Administracji Publicznej (MAP) Varšava, sign. 774, Protokol napísaný dňa 20. 5. 1945 v Trstenej pri príležitosti rokovania o znovu uvedení hraníc medzi Slovenskom a Republikou poľskou na stav pred rozhodnutím v Mníchove.

⁴ Vo februári 1945 sa uskutočnila podpisová akcia, v ktorej sa vyše 98 % obyvateľstva osvedčilo za pripojenie k Československu. Pozri: BIELOVODSKÝ, A. [Miškovič, Alojz]: *Severné hranice Slovenska*. Bratislava 1946, s. 21; MATIAŠOVSKÝ, J.: Pomôžte 30.000 Spišiakom a Oravcom. In: *Jednota*, roč. 55, 1946, č. 2841; *Slovo ľudu Hornej Oravy a Spiša rodákom v Československu a svetovej verejnosti*. Zost. Komitét utečencov zo Spiša a Oravy. Bratislava 1947, s. 26.

Vo februári 1945 odišla do Košíc delegácia zo severného Spiša a v apríli delegácia z Hornej Oravy, aby lobovali v prospech zotrvania týchto území pri Československu. Pozri: Štátny archív (ŠA) v Prešove pracovisko (p.) Archív Poprad, f. ONV Spišská Stará Ves, Zápisnice ONV za rok 1945, Zápisnica zo 7. 2. 1945; Archív Mestského úradu (AMÚ) Spišská Stará Ves, *Kronika mesta Spišská Stará Ves do roku 1945*, s. 120; Slovenský národný archív (SNA), f. PV – sprav., šk. 9, Slovenskí utečenci z hornej Oravy a Spiša; *Slovo ľudu...*, s. 26; Archív Ministerstva zahraničných vecí (AMZV) Praha, f. Zastupitelský úrad (ZÚ) Varšava, šk. 106, zložka 39, Situačná zpráva o hornej Orave po stránke vojenskej z roku 1945.

V apríli 1945 v „referende“, ktoré organizovalo sovietske velenie, vyjadrilo vyše 90 % obyvateľstva svoje želanie patriť k Československu. Pozri: SNA, f. PV – sprav., šk. 9, Správa ONV v Trstenej o hornej Orave z 31. 3. 1948; AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, šk. 106, zložka 39, Situačná zpráva o hornej Orave po stránke vojenskej z roku 1945; KAMIŇSKI, M. K.: *Polsko-Czechosłowackie stosunki polityczne 1945-1948*. Warszawa 1989, s. 70; KO-WALCZYK, J.: Spisz podczas II. wojny światowej i w pierwszych latach powojennych. In: *Terra Scepusiensis. Stav bádania o dejinách Spiša*. Zost. R. Gładkiewicz, M. Homza. Levoča – Wrocław 2003, s. 923; ORLOF, E.: Pogranicze polsko-słowackie w latach 1945-1957 (sprawa Spisza i Orawy). In: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Historyczne*, 1993, č. 107, s. 182.

Dňa 21. 4. 1945 predložila delegácia spišských obcí prezidentovi Benešovi *Memorandum*, v ktorom jednotlivé inkorporované spišské obce žiadali, aby boli rozhodne

ným z jeho dôsledkov bolo masové vyst'ahovalectvo z uvedených území do Československa (ČSR).

Kvantifikácia utečencov

Prvá vyst'ahovalecká vlna sa spustila takmer okamžite po podpísaní protokolu v Trstenej. V máji a júni 1945 prekračovali hranice najmä tí, ktorí sa otvorene exponovali za opätovné pripojenie spišských a oravských obcí k ČSR a obávali sa preto možných perzekúcií poľskej strany.⁵ Medzi prvých nedobrovoľných vyst'ahovalcov následne patrili slovenskí učitelia a kňazi, pričom išlo nielen o ľudí dosadených z vnútrozemia Slovenska po pripojení týchto oblastí v roku 1939, ale aj o autochtónov, ktorí sa tu narodili a niektorí aj celý život pôsobili.⁶ Celkovo bolo takto do konca augusta 1945 z týchto území

pričlenené k Československu. Pozri: *Slovo ľudu...*, s. 26; BIELOVODSKÝ, A.: *Severné hranice Slovenska...*, s. 20; KUDZBEL, L.: Spoločenské a sociálne pomery v Jurgove. In: *Štátna meštianska škola Jurgov 1941 – 1945 – 1995*. Spišská Nová Ves 1995, s. 103.

Dňa 22. 4. 1945 predložila delegácia oravských obcí prezidentovi Benešovi petície zo všetkých hornooravských obcí datované na dni od 19. do 22. apríla, v ktorých sa konštatovalo, že obyvateľstvo Hornej Oravy je slovenskej národnosti a chce náležať do Československa. Pozri: SNA, f. PV – sprav., šk. 9, Slovenskí utečenci z hornej Oravy a Spiša; AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, šk. 106, zložka 40, Úradná zápisnica s delegáciou obyvateľstva Hornej Oravy z 18. 7. 1945; *Slovo ľudu...*, s. 26; BIELOVODSKÝ, A.: *Severné hranice Slovenska...*, s. 20.

Za definitívne pripojenie Hornej Oravy k Československu demonštrovalo obyvateľstvo opäť 1. 5. 1945 na celookresnej manifestácii v Trstenej. (ŠA v Žiline so sídlom v Bytči p. Archív Dolný Kubín, f. ONV Trstená, šk. 26, sign. č. 108/1945 prez., 1. mája – oslava.) V deň podpísania protokolu v Trstenej, 20. 5. 1945, sa konala v Jablonke mohutná manifestácia, na ktorej sa približne 3000 zhromaždených dožadovalo ponechania Oravy a Spiša v Československu. Pozri: SNA, f. PV – sprav., šk. 9, Slovenskí utečenci z hornej Oravy a Spiša; AAN Varšava, f. MAP Varšava, sign. 774, Przejęcie obszarów Spisza i Orawy – sprawozdanie z 23. 5. 1945; Archiwum Państwowe (AP) Krakow, f. Urząd Wojewódzki Krakowski (UW Krakow), sign. UW II 930, Sprawozdanie sytuacyjne SP Nowotarskiego za okres od 16. 5. do 31. 5. 1945; *Slovo ľudu...*, s. 27.

O proslovenskom nastavení obyvateľstva svedčí aj odmietavý postoj voči snahám o zavádzanie poľskej správy. Viac pozri napr.: DERENÍ, B.: *Józef Kuras, „Ogień“ – partyzant Podhala*. Kraków 1995, s. 70; KWIEK, J.: *Z dziejów mniejszości słowackiej na Spiszu i Orawie w latach 1945-1957*. Kraków 2002, s. 8-11; KOWALCZYK, J.: Spisz podczas II wojny światowej..., s. 919; MACHEJEK, W.: *Rano przeszedł huragan*. Kraków 1985, s. 123; MAJERIKOVÁ-MOLITORIS, M.: *Vojna po vojne. Severný Spiš a horná Orava v rokoch 1945 – 1947*. Banská Bystrica – Krakov 2013, s. 29-34; MOLITORIS, L.: Společne uwarunkowania powstania Towarzystwa Czechów i Słowaków na Spiszu i Orawie. In: *Almanach Słowacy w Polsce VIII*. Krakow 2001, s. 158-164.

⁵ ŠA v Žiline so sídlom v Bytči, f. Komitét utečencov (KU), šk. 2, List bývalého starostu Bukoviny-Podsklie zo dňa 30. 3. 1946.

⁶ Medzi nich patrili napríklad rodák z Tribša František Mós – kňaz vo farnostiach Krem-pachy a Nová Belá, rodáčka z Jablonky Ľudmila Verčeková – učiteľka vo svojej rodnej obci, rodák z Jablonky Ignác Lihosit – kňaz v Kacvine.

vypovedaných 128 slovenských učiteľov a do začiatku decembra toho istého roku 18 kňazov.⁷

Masovejšie vystaňovalactvo začalo po obsadzovaní pripojených území poľským vojskom v júli a auguste 1945, keď sa podľa Okresného národného výboru (ONV) v Trstenej len z pripojených území Hornej Oravy odstaňovalo približne 4 tis. osôb.⁸

Oblastné veliteľstvo Národnej bezpečnosti (NB) v Ružomberku hovorilo ešte o väčšom počte, a to o 1020 rodinách z Hornej Oravy, čo predstavovalo cca 5200 osôb.⁹ Národná rada odtrhnutých obcí Hornej Oravy (NRHO)¹⁰ odovzdala pri audiencii u predsedu Slovenskej národnej rady (SNR) K. Šmidkeho v júli 1945 konkrétny zoznam osôb z Hornej Oravy, ktoré mali v prípade, že toto územie neprípadne naspäť ČSR, záujem o presídlenie. Išlo o 1211 rodín s celkovým počtom 5219 členov.¹¹ Po tejto najväčšej vlne vystaňovalcov, z ktorých sa však časť vrátila, pokračovala emigrácia miernejším tempom aj v ďalšom období. V septembri 1946 hlásil ONV v Trstenej, že „v poslednom čase prišlo asi 50 osôb a ešte stále – skoro každodenne prichádzajú novšie osoby“.¹² V správe Povereníctva vnútra sa hovorí v priemere o dvadsiatich utečencoch denne.¹³

Aj na Spiši sa počty utečencov pohybovali v stovkách až tisícoch. V Spišskej Starej Vsi bolo ešte v apríli 1946 registrovaných 424 vystaňovalcov¹⁴ a na Osídľovacom úrade mali v tom čase evidovaných cca

⁷ AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, šk. 92, zložka 31, Incidenty na Oravě a Spiši; šk. 107, zložka 2, Formulace našich požadavků pro Slováky na Horním Spiši a Oravě.

⁸ ŠA v Žiline so sídlom v Bytči p. Archív Dolný Kubín, f. ONV Trstená, šk. 30, sign. č. 1605/1945 prez., Poľskí štátni príslušníci činnosť čl. konzulátu v Krakove.

⁹ SNA, f. PV – bezp., šk. 454, sign. č. 16452, Hlásenie Oblastného veliteľstva NB v Ružomberku zo 7. 9. 1946.

¹⁰ Národná rada odtrhnutých obcí Hornej Oravy vznikla 28. 6. 1945 v Jablonke ako reakcia na odvolanie zvolených predstaviteľov Miestnych národných výborov (MNV) v hornooravských obciach pripadnutých Poľsku, ktorých nahradili dosadení richtári a vojtovia poľskej národnosti. Tvorili ju predsedovia a tajomníci MNV zvolení v jednotlivých hornooravských obciach v apríli 1945. Ich hlavným cieľom bolo „starat' sa všemožne o to, aby vóli občianstva, dostat' sa k ČSR, bolo vyhovené,“ a v prípade, že sa to nepodarí, postarat' sa o presídlenie slovenského obyvateľstva na územie Slovenska. (ŠA v Žiline so sídlom v Bytči, f. KU, šk. 6, Národná rada 1945 – 1947, Zápisnica napísaná dňa 28. 6. 1945 pri príležitosti utvorenia Národnej rady odtrhnutých obcí Hornej Oravy.)

¹¹ AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, šk. 106, zložka 40, Úradná zápisnica s delegáciou obyvateľstva Hornej Oravy z 18. 7. 1945.

¹² SNA, f. PV – bezp., šk. 454, sign. č. 16452, Hlásenie ONV v Trstenej zo 7. 9. 1946.

¹³ AMZV Praha, f. Teritoriálni odbory – obyčejné (TO-O), šk. 16, zložka 1, Utečenci z Hornej Oravy a severného Spiša, 16. 11. 1946.

¹⁴ GAREK, M.: Horná Orava a severný Spiš v rokoch 1945 – 1947. In: *Almanach Slováci v Poľsku XI*. Krakov 2007, s. 193.

1200 prípadov.¹⁵ Podľa záznamov Komitétu utečencov Spiša a Oravy (KU), ktorý sporadicky už od roku 1945¹⁶ spisoval veľmi podrobné údaje o utečencoch, opustilo spomínané územia vyše 6500 osôb.¹⁷ Tento počet mohol byť ešte nepatrne vyšší, pretože nie každý migrant svoj pobyt nahlásil, ale na druhej strane, keďže KU zabezpečoval týmto ľuďom potrebné povolenia a často i materiálnu a morálnu podporu, môžeme predpokladať, že drvivá väčšina sa v tejto organizácii nakoniec prihlásila a zároveň ju požiadala o pomoc.

Ak vezmeme do úvahy posledné sčítanie obyvateľstva z roku 1940, podľa ktorého žilo v spomenutých spišských a oravských obciach 27 320 obyvateľov,¹⁸ môžeme konštatovať, že po ich pripojení k Poľsku sa do Československa vysťahovalo takmer 24 % miestnej populácie, čo predstavuje jednu z väčších dejinných vysťahovaleckých vln z týchto území vôbec. Je však potrebné podotknúť, že časť týchto ľudí sa neskôr do svojich domovských obcí vrátila. Ich počet je však ťažko zistiteľný, keďže o tejto spätnej migrácii máme len strohé informácie z oral-history, záznamov o opätovných perzekúciách týchto osôb,¹⁹ či niekoľkých desiatok zachovaných protokolov v gmine Jablonka.²⁰

¹⁵ AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, šk. 106, zložka 41, Správa o služobnej ceste na československo-poľskom pohraničí na Spiši a Orave v dňoch 13. – 26. 4. 1946.

¹⁶ Prvotné záznamy majú charakter jednoduchých súpisov s menami utečencov. Neskôr dával KU utečencom vyplňovať štylizované dotazníky s pomerne podrobnými údajmi. Aby takýmto spôsobom podchytil aj pomerne početnú prvú utečeneckú vlnu z predchádzajúceho roku, uverejnil v októbri 1946 v slovenských a českých novinách inzeráty, aby sa Slováci pochádzajúci zo spišských a oravských obcí pripojených k Poľsku prihlásili, čo malo vzhľadom na podpornú činnosť KU pomerne pozitívnu odozvu. (ŠA v Žiline so sídlom v Bytči, f. KU, šk. 2, Výzva – žiadosť o uverejnenie zo dňa 14. 10. 1946 a List KU Matejovi Andrášovi z 11. 10. 1946.)

Presný počet utečencov zo Spiša a Oravy sa v roku 1946 pokúsilo zistiť aj Povereníctvo vnútra, ktoré výnosom č. 416-1/46-III/3 zo dňa 7. 8. 1946 nariadilo ich súpis. Dobrovoľne sa však prihlásilo len 560 osôb, pretože väčšina sa obávala, že budú repatriovaní späť do Poľska. (AMZV Praha, f. TO-O, šk. 16, Čeští a slovenští uprchlíci z Polska, 20. 6. 1947; Politické věci Orava – Spiš 1946.)

¹⁷ ŠA v Žiline so sídlom v Bytči, f. KU, šk. 1-11.

¹⁸ *Sčítanie ľudu na Slovensku zo dňa 15. XII. 1940. Príslušnosť prítomného obyvateľstva k povolaniu podľa okresov, obcí a tried povolania.* Bratislava 1948, s. 23-24, 75-78.

¹⁹ AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, šk. 106, zložka 39, Zápisnica napísaná na OVSO dňa 30. 1. 1946; šk. 106, zložka 41, Horná Orava – prenasledovanie Slovákov Poliakmi, správa OVSO z 31. 1. 1946, príloha č. 6, Správa o služobnej ceste na československo-poľskom pohraničí na Spiši a Orave v dňoch 13. – 26. 4. 1946.

²⁰ Archiwum Państwowe w Krakowie, pobočka Nowy Sącz – Spytkowice (AP Kr. Nowy Sącz – Spytkowice), f. Starostwo Powiatowe w Nowym Targu (SP Nowy Targ), sign. 31-1045-12, Ludność Orawy 1945-1949.

Príčiny vyst'ahovalectva

Z dotazníkov, ktoré vyst'ahovalci v KU vyplňovali, sa môžeme dozvedieť základné údaje ako meno, priezvisko, dátum a miesto narodenia, ale aj pôvodné bydlisko na Spiši alebo na Orave, kedy toto bydlisko opustili, momentálne bydlisko v ČSR, národnosť, náboženstvo, rodinný stav, „vojenské pomery“²¹ a či a za akých podmienok by boli ochotní vrátiť sa do svojich domovských obcí v Poľsku. V dotazníkoch je uvedené aj to, prečo zo svojich rodných obcí evakovali do Československa.²² Obdobné údaje sa nachádzajú v súpisoch, ktoré pre Povereníctvo vnútra vypracovali jednotlivé stanice NB v roku 1946.²³ O príčinách veľa vypovedajú aj zápisnice, ktoré boli spisované s evakuantmi po ich príchode do Československa.²⁴ Na základe údajov uvedených vo vyššie spomínaných materiáloch môžeme príčiny v podstate zovšeobecniť do niekoľkých základných faktorov, ktoré mali zásadný vplyv na masovú emigráciu obyvateľstva zo spišských a oravských obcí pripojených k Poľsku, pričom prirodzene u každého jednotlivca mohol byť ten-ktorý faktor výlučný alebo podstatnejší ako iný. Dôvody vyst'ahovalectva sa menili tiež vplyvom zmien v bezpečnostnej situácii, národnostnej politike i sociálno-ekonomickom vývoji na pripojených územiach.

Jednou z podstatných príčin vyst'ahovania do Československa bol národnostný a ekonomický útlak sprevádzaný fyzickým i psychickým šikanovaním obyvateľov, otvorene sa hlásiacich k slovenskej národnosti, ktorý šiel ruka v ruku s nastolovaním poľskej štátnej správy a s jej snahou o prinavrátenie polonizačných pomerov z medzivojnového obdobia. Keďže sa tomu obyvateľstvo bránilo, stávalo sa predmetom najrôznejších foriem perzekúcií, z ktorých časť opísal v aide-mémoire²⁵ a množstve diplomatických nót štátny tajomník MZV Vladimír Clementis²⁶ a stali sa aj predmetom vyšetrovania viacerých poľ-

²¹ Odpovedali na otázku, či boli vojakmi, partizánmi, členmi československej milície, prípadne či sa zúčastnili bojov v Chyžnom a Podvlku.

²² ŠA v Žiline so sídlom v Bytči, f. KU, šk. 2, Výzva – žiadosť o uverejnenie, 14. 10. 1946.

²³ AMZV Praha, f. TO-O, šk. 16, zložka 1, Čeští a slovenští uprchlíci z Polska, 20. 6. 1947; Politické věci Orava – Spiš 1946.

²⁴ ŠA v Žiline so sídlom v Bytči, f. KU, šk. 6, Národná rada 1945 – 1947; Komitét utečencov 1946 – 1948; AMZV Praha, f. TO-O, šk. 16, zložka 1, Politické věci Orava – Spiš 1946; ŠA v Prešove p. Archív Poprad, f. ONV Kežmarok, sign. č. 127/1945, Jurgov, Č. Hora, Repisko majú pripadnúť Poľsku; ŠA v Žiline so sídlom v Bytči p. Archív Dolný Kubín, f. ONV Trstená, šk. 74, sign. č. 289/46 adm., Capiak Karol – Chyžné – zápisnica o vypočutí, 1946.

²⁵ AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, šk. 106, zložka 38, Aide-mémoire 31. 5. 1945.

²⁶ Nóty ohľadom perzekúcií na Spiši a Orave boli poľskej strane predkladané takmer každý mesiac: v roku 1945 – 23. augusta, 5. septembra, 6. septembra, 27. septembra,

ských komisií, ktoré diskrimináciu a perzekúcie voči slovenskému obyvateľstvu potvrdili.²⁷ K nedobrovoľnému odchodu prispela aj nestá bezpečnostná situácia, a to najmä pôsobenie ozbrojenej skupiny „Błyskawica“ pod vedením Józefa Kuraša, ktorá pod hrozbou smrti zaisielala miestnym obyvateľom vypovedacie dekréty z územia Poľska, uvaľovala na nich vysoké sankcie, prepadávala a vykrádala ich hospodárstva, pričom tieto prepady boli poväčšine spojené s fyzickým násilím a xenofóbnym správaním.²⁸

Svoju úlohu pri vyst'ahovaní zohrávali aj hospodárske dôvody. Odísť do ČSR sa javilo ako najlepšie riešenie pre ľudí, ktorí po prechode frontu prišli takmer o všetko, či už vojenskými akciami alebo rekviráciou nemeckých a ruských vojsk. Išlo najmä o obyvateľov spišskej obce Vyšné Lapše²⁹ a oravskej obce Nižná Lipnica. Značné vojnové škody na Orave utrpeli aj Jablonka a Chyžné.³⁰ Neisté pomery na pripojených územiach a národnostná diskriminácia, ktorá sa prejavovala aj v hospodárskej oblasti, bola totiž v príkrom protiklade s možnosťou získať majetky po Nemcoch či Maďaroch v Československu.

8. októbra, 22. novembra a 20. decembra; v roku 1946 – 4. januára, 16. januára, 31. januára, 11. februára, 12. februára, 7. marca, 6. mája, 10. mája. (AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, šk. 92, zložka 12, šk. 106, zložky 38-41, šk. 107, zložka 1; Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych (AMSZ) Varšava, f. Departament Polityczny (DP), sign. 7-6/W-8/T-135.)

²⁷ AAN Varšava, f. MAP Varšava, sign. 774, Protokól Komisji Międzyministerialnej z lipca 1945, Protokól Komisji do zbadania zajśc i sytuacji narodowościowej na Spiszu z 26. 9. 1945, Protokól Komisji Koordynacyjnej dla spraw Spisza i Orawy z 26. 6. 1946.

²⁸ Viac pozri napr.: ANDRÁŠ, M.: Józef Kuraš – Ogień – hrdina alebo bandita a vrah? In: *Slováci v zahraničí*. Bratislava 2008, s. 119-124; ŁĄTKA, J. S.: *Bohater na nasze czasy?* Krakov 2007, 127 s.; MACHEJEK, W.: *Rano przeszedł huragan*. Kraków 1985, 464 s.; MAJERIKOVÁ, M.: Príspevok k povojnovým perzekúciám Slovákov na severnom Spiši a hornej Orave. In: *Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938 – 1945*. Bratislava 2008, s. 139-150; MAJERIKOVÁ- MOLITORIS, M.: *Vojna po vojne. Severný Spiš a horná Orava v rokoch 1945-1947*. Banská Bystrica – Krakov 2013, s. 90-112; MOLITORIS, L.: Postoj Józefa Kuraša „Ogňa“ ku slovenskej národnostnej menšine na Spiši a Orave v rokoch 1945 – 1947. In: *Nepokojná hranica*. Zost. M. Majeriková. Krakov 2010, s. 157-195; ŠTAIGL, J.: Bezpečnostná situácia v pohraničných oblastiach Oravy a Spiša v rokoch 1945 – 1947. In: *Susedstvo v čase prelomových zmien. Vybrané aspekty československo-poľských vzťahov v rokoch 1943 – 1948*. Zost. M. Andráš, D. Segeš. Bratislava 2009, s. 73-101.

²⁹ Možnosť usadiť sa na majetkoch spišských Nemcov využili pohorelci z Vyšných Lápš hneď po prechode frontu, vo februári až máji 1945, keď sa necelá dvestovka Vyšňolapšanov usadila na nemeckých majetkoch v Žakovciach. (ŠA v Prešove p. Archív Poprad, f. Obvodný úrad Miestnych národných výborov (OÚ MNV) Vrbov, sign. č. 76 prez./1947, Súpis utečencov zo Spiša a Oravy z 23. 5. 1947.)

³⁰ AP Kr. Nowy Sącz – Spytkowice, f. SP Nowy Targ, sign. 31-1045-24, Sprawozdanie gminy Jablonka z kwietnia 1945.

Neskoršie emigračné vlny súviseli tiež s hľadaním zamestnania, keďže vojnovými následkami poškodené roľnícke hospodárstva nedokázali uživiť pomerne početné rodiny. Navyše celé krakovské vojvodstvo trpelo značnou preľudnenosťou,³¹ a tak nájsť prácu v ňom bolo veľmi ťažké. Na druhej strane v ČSR bol nedostatok pracovnej sily a československé orgány sa koncom štyridsiatych rokov dokonca pokúsili na tomto území o nábor pracovníkov.³² V marci 1946 hlásil okresný veliteľ Občianskej milície (*Milicja Obywatelska* – MO) v Novom Targu, že v poslednom čase veľa ľudí z Oravy, skupiny od 30 do 50 osôb, prechádza cez „zelenú hranicu“ na Slovensko a odtiaľ do Čiech, kde sa chcú zamestnať v poľnohospodárstve.³³

Ďalším dôvodom na útek do Československa, a to predovšetkým u mladých mužov, bola snaha vyhnúť sa vojenskej službe v poľskej armáde a nastúpiť túto službu v československom vojsku. Prekročenie hraníc za týmto účelom sa dialo nielen bezprostredne po pripojení častí Spiša a Oravy k Poľsku, ale aj neskôr.³⁴ Napríklad koncom roku 1946 prebehlo na územie Slovenska viacero takých, ktorí mali nastúpiť vojenskú službu v poľskej armáde.³⁵ O tomto probléme informoval vojenský referát krakovského vojvodstva začiatkom roku 1947,³⁶ ale taktiež v druhom štvrtroku, kedy ušlo na Slovensko 123 brancov.³⁷ Brannej povinnosti v Poľsku sa obyvatelia pripojených častí Spiša a Oravy vyhýbali i v neskoršom období, napr. ešte aj v roku 1949 prebehlo do Československa 57 brancov,³⁸ pričom poľská stra-

³¹ Archiv Kanceláre prezidenta republiky (AKPR) Praha, f. Tajne 1945-1947, šk. 26, č. T445/46, Horní Orava a Spiš, Zpráva MZV z 20. 10. 1949.

³² Tamže, šk. 26, č. T445/46, Horní Orava a Spiš, Zpráva o situaci slovenského obyvatelstva v Horní Spiši a Oravě z 10. 11. 1949.

³³ AP Krakov, f. UW Krakov, sign. UW II 1075, Raport Powiatowego Komandanta w Nowym Targu z 7. 3. 1946 a Sprawozdanie SP z 12. 3. 1946.

³⁴ Existovali rodiny, v ktorých sa všetci synovia dali do služieb československých bezpečnostných zložiek. Napr. v Nedeci v rodine Ondreja Madeju, ktorý mal troch synov, jeden slúžil v strážii československého prezidenta, druhý padol v boji o Liptovský Mikuláš a tretí prebehol hranice a prihlásil sa 1. 10. 1945 k nástupu do vojenskej služby v ČSR. (AMZV Praha, f. ZU Varšava, šk. 106, zložka 40, List štátneho tajomníka MZV Predsedníctvu sboru povereníkov z 8. 10. 1945.)

³⁵ ŠA v Žiline so sídlom v Bytči, f. KU, šk. 3, Sťažnosť KU na zaobchádzanie čl. bezpečnostných orgánov so Slovákmi z Hornej Oravy z 30. 12. 1946 a List Úradu Predsedníctva SNR KU v Trstenej z 25. 11. 1946; AMZV Praha, f. ZU Varšava, šk. 107, zložka 2, Spiš a Orava.

³⁶ AP Krakov, f. UW Krakov, sign. UW II 154, Sprawozdanie z referatu wojskowego z okresu od 1. 1. – 31. 3. 1947.

³⁷ Tamže, sign. UW II 154, Sprawozdanie z referatu wojskowego za II kwartał 1947.

³⁸ AKPR Praha, f. Tajne 1945-1947, šk. 26, č. T445/46, Horní Orava a Spiš, Zpráva o situaci slovenského obyvatelstva v Horní Spiši a Oravě z 10. 11. 1949.

na žiadala o vydanie 96 osôb, ktoré sa vyhýbajú vojenskej službe v Poľsku a 51 osôb, ktoré ušli pred nastúpením všeobecnej povinnosti „Služba Poľsku“.³⁹ Zaujímavosťou je, že útekem do ČSR sa niekedy pokúšali zachrániť aj členovia poľských bánd, ktoré prepádali o. i. hospodárstva Slovákov na Spiši a Orave či pracovali na polonizácii týchto území.⁴⁰

Osídlenie Slovákov z Poľska v Československu

Prvou záchytnou stanicou utečencov z Oravy sa stala Trstená, kde bola pre nich zriadená spoločná kuchyňa i dočasné ubytovanie. Keď po obsadení Hornej Oravy poľským vojskom nadobudlo vystáhovateľstvo omnoho mohutnejšie rozmery⁴¹ a vojnou zničená Trstená už nebola schopná nárazovo pojať tisíce ľudí, veľká časť evakuantov sa postupne presúvala do Dolného Kubína, kde boli lepšie ubytovacie podmienky.⁴² Ani toto oravské mestečko však nebolo pripravené na také množstvo utečencov, a tak sa nakoniec centrum hornooravských evakuantov utvorilo až v oblasti Turca, v obci Sklené, kde boli dočasne osídlení na nemeckých majetkoch. Tu sa presťahovala aj NRHO,⁴³ v predstavenstve ktorej boli bývalí predsedovia MNV k Poľsku pripojených hornooravských obcí. Niektorí, ako predseda MNV v Chyžnom Karol Kadlubiak, vo viere v skorý návrat zotrvali v pohraničí: „*zdržujem sa v obci Trstenej, keďže som prenasledovaný Poliakmi a odtiaľto spravujem našu obec*“,⁴⁴ iní sa presťahovali do Skleného, odkiaľ vydávali utečencom osvedčenia o ich politickej spoľahlivosti,⁴⁵

³⁹ ŠA v Prešove p. Archív Poprad, f. ONV Spišská Stará Ves, šk. 25, sign. č. 264/1949, Poľskí štátni príslušníci – ilegálny prechod do ČSR.

⁴⁰ Koncom roku 1946 ušiel do Československa Valent Iglar z Fidmana, ktorý pracoval ako informátor a propagátor známeho polonofila Ferdynada Machaya. Ušiel pred podozrením so spolupráce s ozbrojenými bandami. (AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, šk. 107, zložka 3, Związek Zamagurski – list veľvyslanectva vo Varšave MZV v Prahe z 24. 4. 1947.)

⁴¹ Ešte koncom júla, keď už bola veľká časť utečencov v Sklenom, vydali v záchytnej stanici v Trstenej 838 raňajok. (ŠA v Žiline so sídlom v Bytči, f. KU, šk. 6, Denný stravný záznam záchytnej stanice v Trstenej júl – august 1945.)

⁴² Tamže, šk. 3, Správa KU o sociálnych pomeroch slovenských utečencov poslancovi Ludovítovi Lincényimu zo 4. 12. 1946.

⁴³ Tamže, šk. 1, Manifest Sväzu slovenskej mládeže zo 7. 9. 1945. Pozri tiež: GAREK, M.: Horná Orava a severný Spiš v rokoch 1945 – 1947..., s. 192-193.

⁴⁴ ŠA v Žiline so sídlom v Bytči p. Archív Dolný Kubín, f. ONV Trstená, šk. 28, sign. č. 934/1945 prez., Karol Kadlubiak – svedectvo o politickej spoľahlivosti.

⁴⁵ Tamže, f. ONV Trstená, šk. 29, sign. č. 1580/1945 prez., Pierog Jozef Pekelník – politická spoľahlivosť; sign. č. 1071/1945 prez., Ppor. Jablonský Alojz – polit. spoľahlivosť; sign. č. 1292/1945 prez., Karol Pekarčík Jablonka – politická spoľahlivosť.

ktoré boli potrebné na získanie osvedčenia o československom štátnom občianstve.⁴⁶

Na Spiši bolo prvým záchytným bodom utečencov jediné zama-gurské mestečko Spišská Stará Ves. Podľa hlásenia ONV v Spišskej Starej Vsi z augusta 1945 po obsadení spišských obcí poľským vojskom „*obyvateľstvo týchto obcí – ktoré je na 95 % slovenskej národnosti – húfne uteká pred perzekúciami*“. Počty Slovákov zo severného Spiša, ktorí v prvej vlne opúšťali svoje domovy sa oproti oravským tisíckam ľudí pohybovali rádovo „len“ v stovkách, no napriek tomu spôsobili v spišskostaroveskom okrese značné problémy. Veľká časť týchto utečencov totiž verila, že severný Spiš bude čoskoro opäť pripojený k ČSR, ostávala v okresnom meste, odkiaľ sa usilovala spravovať svoje hospodárstva za novou hranicou. Keďže tu nemali takmer žiadne zárobkové možnosti a oficiálne ani neboli československými občanmi, boli „*na veľkú ťarchu ostatnému obyvateľstvu i úradom, keďže ich treba so všetkým zásobovať*“.⁴⁷ Situácia sa mierne zlepšila, keď sa v okrese začalo s rekonštrukčnými prácami a keď niektorí mladší muži začali odchádzať za prácou do vnútrozemia, do Čiech a na Moravu. Starosti miestnym orgánom však naďalej robili „*osoby staršie z obcí obsadených Poliakmi, ktoré boly poľskými bandami a poľskou milíciou neľudsky zbité, takže pre svoje ťažké zranenia sú k žiadnej práci nesúce. Týmto treba tu poskytovať nielen ošetrovanie, ale aj výživu a opateru*“.⁴⁸

Keďže československá strana nemienila riešiť otázku utečencov z území severného Spiša a Hornej Oravy pripojených k Poľsku rokovanim o zmene hranice a títo utečenci sa väčšinou nechceli vrátiť späť do Poľska, vystala otázka ako daný problém vyriešiť. Za takýchto podmienok boli v podstate len dve reálne riešenia, a to buď vystaňovanie týchto Slovákov späť do Poľska ako nelegálnych prisťahovalcov⁴⁹

⁴⁶ Tamže, f. ONV Trstená, šk. 29, sign. č. 1390/1945 prez., Vystaňovalci z bývalého inkorporovaného územia.

⁴⁷ ŠA v Prešove p. Archív Poprad, f. ONV Spišská Stará Ves, šk. 22, sign. č. 58/1945 prez., Situačná správa – hlásenie za mesiac júl 1945.

⁴⁸ Tamže, f. ONV Spišská Stará Ves, šk. 22, sign. č. 58/1945 prez., Situačná správa – hlásenie za mesiac september 1945.

⁴⁹ Takto bol riešený problém rusínskeho (lemkovského) obyvateľstva, ktoré utekalo z Poľska do ČSR (na východné Slovensko). Viac pozri napr.: ŠMIGEL, M. – KRUSKO, Š.: *Opcia a presídlenie Rusínov do ZSSR (1945 – 1947): na základe československo-sovietskej dohody z 10. júla 1946*. Bratislava 2011, s. 72-78; ŠMIGEL, M.: Lemkovskí utečenci na Slovensku (1946): hromadné prechody na územie krajiny, internácia v Strážskom a odsun. In: *Łemkowie, Bojkwowie, Rusini: historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*. Tom II. Zielona Góra – Ślupsk 2009, s. 97-114.

alebo „zlegalizovanie“ ich pobytu a usadenie na území ČSR. Vzhľadom na snahu o vybudovanie národne homogénneho štátu, spojenú s vysťahovaním drvivej časti obyvateľstva nemeckej národnosti, výmenou Maďarov a opciou Rusínov a Ukrajincov, sa javila, aj vzhľadom na demonštrovanú lojalitu týchto Slovákov voči ČSR i všeobecne pozitívny názor na týchto ľudí⁵⁰, ako prospešnejšia druhá alternatíva. V tomto zmysle boli udelené pokyny MZV v roku 1946: „Osoby slovenskej národnosti, ktoré utekajú pred terorom z Poľska do ČSR je treba zaraďovať do práce, po prípade ich usídlit' na poľnohospodárstva“.⁵¹

Už prvá mohutná utečenecká vlna z pripojených obcí severného Spiša a Hornej Oravy neostala bez povšimnutia slovenských štátnych orgánov, ktoré sa ju rozhodli využiť na riešenie pálčivej situácie na južnom pohraničí, kde „Maďari prevádzajú akúsi pasívnu rezistenciu, pretože sa nesnažia obrábať polia, opravovať vojnou poškodené objekty a vlastné majetky, odôvodňujúc toto, že nevedia čo s nimi bude a či ostanú na území ČSR“.⁵² Povereníctvo pre poľnohospodárstvo a pozemkovú reformu v Bratislave spoločne so zástupcami NRHO v Skleňom vypracovalo v pomerne krátkom čase, už začiatkom augusta 1945, *Plán presídlenia Hornej Oravy*. Veľký podiel na tejto myšlienke i jej realizácii mal slovenský diplomat Juraj Slávik, ktorý sa angažoval už v presídľovaní obyvateľstva z Hornej Oravy do Československa po roku 1920, keď boli tieto obce pripojené k Poľsku po prvýkrát.⁵³ Na základe spomínaného plánu boli usídlené prvé rodiny hornooravcov na pozemkoch po tzv. „nylašovcoch“, na prinavrátenom území južného Slovenska. Tento plán počítal s usadením 218 rodín z Jablonky v Dvoroch nad Žitavou a Veľkom Mederi, 43 rodín z Nižnej Zubrice v Kóbbólkúte⁵⁴ a Karve⁵⁵, 310 rodín z Nižnej Lipnice v Torči⁵⁶,

⁵⁰ AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, šk. 126, zložka 32, Pripomínka k reemigrácii z Poľska z 19. 11. 1948.

⁵¹ ŠA v Prešove p. Archív Poprad, f. ONV Kežmarok, šk. 110, sign. č. R-4/1946, Uprchlíci z Hornej Oravy a Spiša, 25. 10. 1946.

⁵² SNA, f. PV – bezp., šk. 1, sign. č. 180-1/45-III/2-dôv., Situačná zpráva z územia Slovenska za dobu od 1. 7. do 15. 8. 1945.

⁵³ Viac pozri napr.: MAJERIKOVÁ, M.: Slovenský exodus. K otázke slovenských utečencov z územia severného Spiša a hornej Oravy po jeho pripojení k Poľsku v roku 1945. In: *Slováci v zahraničí*. Zost. S. Bajaník – V. Dend'úrová-Tapalagová. Martin 2008, s. 260-269; MAJERIKOVÁ-MOLITORIS, M.: Z dejín hornej Oravy X. Ostať či odísť? In: *Život*, roč. 54, 2012, č. 3, s. 12-15.

⁵⁴ Dnes Gbelce.

⁵⁵ Dnes Kravany nad Dunajom.

⁵⁶ Dnes Nová Lipnica, časť obce Dunajská Lužná.

Čičove, Kolte, Zlatnej na Ostrove, Bielovcach, Hornom Fed'verneku⁵⁷, Lontove a Turej, 105 rodín z Vyšnej Lipnice v Belej a Tardoškéde⁵⁸, 99 z Vyšnej Zubrice v Iži, Zemianskej Olči, Anóde, Malej Máni a Fiši⁵⁹, 120 rodín z Chyžného v Tardoškéde, 64 rodín z Podvlku v Karve a Ekéči,⁶⁰ 59 rodín z Pekelníka v Szakálósi⁶¹ a Turej, 48 rodín z Orávky v Batorových Kesoch⁶², 20 rodín z Podsrnia v Turej, 49 rodín z Bukoviny-Podsklie v Zlatnej na Ostrove, 19 rodín z Harkabúza v Hornom Fed'verneku. Celkovo išlo teda až o 1154 hornooravských rodín, kto-ré si mali hospodárstva na južnom Slovensku prevziať ešte v auguste 1945. Približne stovka rodín z Nižnej Lipnice a Vyšnej Zubrice nakoniec na južné Slovensko neodišla, ale takmer tisícka hornooravských rodín sa presťahovala.⁶³

Väčšie enklávy Oravcov z bývalého inkorporovaného územia sa usídlili aj v Gútore⁶⁴, Pustom Fedýmeši⁶⁵ a Galante.⁶⁶ Na južné Slovensko sa vracali tiež niektorí Oravci z obce Slávikovo, ktorí sa tu usadili už v medzivojnovom období a po Viedenskej arbitráži museli obec opustiť.⁶⁷

Ako sa onedlho ukázalo, kolonizácia Oravcov na južnom Slovensku nebola pre nich najšťastnejším riešením. Hneď po svojom príchode sa stretli s nepriateľským postojom maďarského obyvateľstva a čoskoro ich začali navrátiť sa Maďari z pridelených pozemkov vyháňať. Dochádzalo ku konfliktom aj s „krvavými dohrami“.⁶⁸ Po viacerých incidentoch tak niektorí z kolonistov radšej predali

⁵⁷ Dnes Zbrojničky.

⁵⁸ Dnes Tvrdošovce.

⁵⁹ Dnes Trávnica.

⁶⁰ Dnes Okoč.

⁶¹ Dnes Ipeľský Sokolec.

⁶² Dnes Bátorové Kosihy.

⁶³ ŠA v Žiline so sídlom v Bytči, f. KU, šk. 6, Plán presídlenia hornej Oravy zo 6. 8. 1945; GÁREK, M.: Horná Orava a severný Spiš v rokoch 1945 – 1947..., s. 193; 14.353 kj úrodnej pôdy pre Oravcov. In: *Čas*, roč. 2, 1945, č. 88, s. 4.

⁶⁴ Dnes Hamuliakovo.

⁶⁵ Dnes Pusté Úľany.

⁶⁶ ŠA v Žiline so sídlom v Bytči, f. KU, šk. 3, Soznam skupín slovenských utečencov z hornej Oravy z 5. 3. 1947; AMZV Praha, f. TO-O, šk. 16, zložka 1, Polické věci Orava – Spiš 1946.

⁶⁷ MAJERIKOVÁ, M.: *Orávka*. In: *Život*, č. 9 (603), 2008, s. 15; Orabovaní slovenskí roľníci. In: *Krvácajúca hranica. Dokumenty o utrpení Slovákov v Maďarsku*. Zost.: J. Višňovan [J. M. Kirschbaum]. 2. nezm. vyd. Prievidza 1994, s. 100 a s. 234-236; AMZV Praha, f. TO-O, šk. 16, zložka 1, Polické věci Orava – Spiš 1946.

⁶⁸ AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, šk. 106, zložka 41, Správa o služobnej ceste na československo-poľskom pohraničí na Spiši a Orave v dňoch 13. – 26. 4. 1946; SNA, f. PV – sprav., šk. 9, Slováci z Oravy dvakrát uprchlíkmi.

všetok svoj majetok a usilovali sa nájsť si zamestnanie v továrňach ako robotníci. Časť vystaňovalcov sa vrátila späť do Poľska, avšak ich hospodárstva už boli zvyčajne vyrabované a podľa správy KU „*môžeme smelo povedať, že sú žobrákmi*“.⁶⁹ Navyše niektorí sa v Poľsku opäť stávali predmetom národnostných perzekúcií, museli podpísať, že sú za pripojenie Hornej Oravy k Poľsku a viacerí nakoniec opäť ušli do ČSR.⁷⁰ Časti sa však podarilo nájsť zamestnanie vo väčších slovenských, moravských či českých mestách.⁷¹

Aj v ďalšom období bol riešený problém utečencov z bývalých inkorporovaných území pripojených k Poľsku najmä pridelením bývalých nemeckých a maďarských majetkov.⁷² Veľké enklávy kolonistov sa usadili na nemeckých majetkoch na Spiši, a to v Holumnici, Huncovciach, Kežmarku, Spišskej Belej, Starej Lesnej, Strážkach, Rakúsoch, Folčarku⁷³, Veľkej Lomnici, Tatranskej Lomnici, Žakovciach, Ruskinovciach⁷⁴, Slovenskej Vsi, Veľkom Slavkove, Milbachu⁷⁵, ale aj v Spišskej Starej Vsi, Osturni, Frankovej, Spišských Hanušovciach a iných zamagurských obciach.⁷⁶ Na bývalých nemeckých majetkoch sa usadzovali aj Oravci, a to najmä v Sklenom, kde spočiatku pôsobila

⁶⁹ ŠA v Žiline so sídlom v Bytči, f. KU, šk. 3, Správa KU o sociálnych pomeroch slovenských utečencov poslancovi Ľudovítovi Lincényimu zo 4. 12. 1946; Slováci z Oravy dvakrát uprchlíky. In: *Svobodné slovo*, 6. 7. 1947.

⁷⁰ Napr. v Jablonke ich nútil poľský poručík podpísať hárkky, na ktorých bolo napísané: „*Teším sa, že som sa vrátil do Poľska a nezamýšľam z nej nikdy odísť a zostávam verným poľskej vláde.*“ (AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, šk. 106, zložka 39, Zápisnica napísaná na OVSO dňa 30. 1. 1946; šk. 106, zložka 41, Správa o služobnej ceste na československo-poľskom pohraničí na Spiši a Orave v dňoch 13. – 26. 4. 1946; šk. 106, zložka 41, Horná Orava – prenasledovanie Slovákov Poliakmi, správa OVSO z 31. 1. 1946, príloha č. 6.)

Akciu podpísovania takýchto hárkov spustilo *Towarzystwo Przyjaciół Spisza i Orawy* na čele s F. Machayom. Podpisy zbierali vojaci, ktorí ich neraz podpísovali sami. Túto akciu, ktorá „*znalazła swój epilog w koszu*“, ostro kritizovala aj poľská Koordinačná komisia pre záležitosti Spiša a Oravy. (AAN Varšava, f. MAP Varšava, sign. č. 774, Protokół Komisji Koordynacyjnej dla spraw Spisza i Orawy z 26. 6. 1946.)

⁷¹ AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, šk. 106, zložka 41, Správa o služobnej ceste na československo-poľskom pohraničí na Spiši a Orave v dňoch 13. – 26. 4. 1946.

⁷² Tamže, šk. 106, zložka 40, List štátneho tajomníka MZV Predsedníctvu Sboru povoreníkov z 8. 10. 1945.

⁷³ Dnes Stráne pod Tatrami.

⁷⁴ V roku 1952 bola obec z dôvodu zriadenia vojenského výcvikového priestoru Javorina násilne vystaňovaná. Postupne boli rozobraté obytné a hospodárske budovy, pričom ich materiál sa použil na stavbu ciest.

⁷⁵ Dnes Mlynica.

⁷⁶ ŠA v Žiline so sídlom v Bytči, f. KU, šk. 11, Zoznamy evakuantov 1945 – 1947; AMZV Praha, f. TO-O, šk. 16, zložka 1, Polické věci Orava – Spiš 1946.

NRHO, taktiež v Handlovej,⁷⁷ Solke⁷⁸ či blízkej obci Tužina, kde bolo začiatkom roku 1946 „143 duší“, ktoré „utekli pred Poľakami“ z Bukoviny-Podsklia.⁷⁹ Ich situácia taktiež nebola jednoduchá, a to najmä tých, ktorí odišli v prvej evakuačnej vlne, po pripojení územia k Poľsku, v máji až júli 1945, pretože zasiať vo svojich nových hospodárstvach už nestihli a „(...) žatvu po niemcach zobrali do kolhozu (...) už 9 mesacov žijeme za penaze a tuna ušetrene jak kto može i dobytok, ktorí sme ši zobrali z domu (...) mi horšej posli z oravy bo mi sme maličko doviezli lebo v ten čas rusi niehceli nič pustiť previest (...) hceme si niečo zasiat len niema čo albo za čo kupiť. mame tuna ťažký život, len s tým nas teší že sme pri slovensku pri svoich (...)“⁸⁰. Navyše prvé mesiace po skončení vojny vo viacerých oblastiach viazlo zásobovanie. Napr. v okrese Kežmarok chýbala múka, tuky, šatstvo, obuv, mäso, mydlo, cukor i iné každodenné potravné články.⁸¹ Tí, ktorým sa podarilo usadiť, či už na južnom Slovensku alebo v česko-moravskom pohraničí, získali opustené a vyrabované hospodárstva a boli nútení sa zadlžiť, aby mohli nakúpiť náradie a dobytok.⁸² Stávalo sa tiež, že už pridelené pozemky im boli odobraté a pridelené iným žiadateľom, napr. partizánom.⁸³ Viacerí evakuanti sa preto nakoniec rozhodli usadiť sa vo väčších mestách, kde si našli prácu v miestnych podnikoch. Pobočky KU s väčším počtom členov boli napr. v Turanoch nad Váhom⁸⁴, Turčianskom Sv. Martine,⁸⁵ Ružomberku,⁸⁶ Kral'ovanoch,⁸⁷ vo Svite⁸⁸ či v Trebi-

⁷⁷ ŠA v Žiline so sídlom v Bytči, f. KU, šk. 3, Soznam skupín slovenských utečencov z hornej Oravy z 5. 3. 1947.

⁷⁸ Dnes miestna časť Nitrianskeho Pravna.

⁷⁹ ŠA v Žiline so sídlom v Bytči, f. KU, šk. 2, List bývalého starostu Bukoviny-Podsklie zo dňa 27. 2. 1946.

⁸⁰ Tamže, šk. 2, List bývalého starostu Bukoviny-Podsklie zo dňa 30. 3. 1946.

⁸¹ ŠA v Prešove p. Archív Poprad, f. ONV Kežmarok, č. 120/1945 prez., Situačná správa Obvodného úradu MNV v Ľubici za mesiac september 1945; č. 120/1945 prez., Situačná správa OÚ v Holumnici zo dňa 26. 9. 1945.

⁸² ŠA v Žiline so sídlom v Bytči, f. KU, šk. 3, Správa KU o sociálnych pomeroch slovenských utečencov poslancovi Ľudovítovi Lincényimu zo 4. 12. 1946; Slováci z Oravy dvakrát uprchlíky. In: *Svobodné slovo*, 6. 7. 1947.

⁸³ AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, šk. 106, zložka 40, List štátneho tajomníka MZV Predsedníctvu sboru povereníkov z 8. 10. 1945.

⁸⁴ Tu boli zamestnaní najmä v miestnych drevozávodoch. ŠA v Žiline so sídlom v Bytči, f. KU, šk. 3, Soznam skupín slovenských utečencov z hornej Oravy z 5. 3. 1947.

⁸⁵ V Martine našli obživu v továrni Tatra. (Tamže.)

⁸⁶ V Ružomberku našli zamestnanie v miestnej celulózke. (Tamže.)

⁸⁷ Pomerne veľká časť utečencov tu pracovala v Kral'ovanských priemyselných podnikoch A. Kubelku. (ŠA v Žiline so sídlom v Bytči, f. KU, šk. 3, Soznam skupín slovenských utečencov z hornej Oravy z 5. 3. 1947; Žiadanky o legitimácie – Jozef Facul'ák.)

⁸⁸ Takmer všetci boli zamestnaní v Baťových závodoch. (Tamže, šk. 11, Zoznam

šove.⁸⁹ V menšom počte sa usadili v mnohých ďalších slovenských mestách a obciach, ako napr. Bratislava, Vysoká nad Kysucou – Kelčov, Hlohovec, Ilava, Litava, Liptovský Sv. Kríž, Dolná Strehová, Brezová pod Bradlom, Ivánka pri Nitre, Dolný a Horný Taráň,⁹⁰ Urmin,⁹¹ Andač,⁹² Prievidza, Podunajské Biskupice,⁹³ Šildern,⁹⁴ Stará Ľubovňa, Mníšek nad Popradom, Hrabovka, Nozdrkovce,⁹⁵ Trnava. Veľa utečencov sa usadilo tiež na Orave, napr. v Dolnom Kubíne, Veľkom Bysterci,⁹⁶ Oravskom Podzámku, Dlhej nad Oravou, Bobrove, Slanici,⁹⁷ Zubrohlave, Kline, Oravskej Polhore, Rabčiciach, Rabči, Veselom, Trstenej, Dolnom Štefanove, Suchej Hore, Podbieli, Zákamennom, Ústí nad Oravou,⁹⁸ Čimhovej a Liesku.⁹⁹

Časti Slovákov z inkorporovaných obcí boli pridelené hospodárstva v česko-moravskom pohraničí. Početné skupiny sa osídlili v okrese Frývaldov,¹⁰⁰ najmä v obciach Friedberg,¹⁰¹ Mikulovice, Ondrejovice a Cukmantl,¹⁰² kde sa mohli okrem iného zamestnať tiež v miestnych priemyselných podnikoch.¹⁰³ Zamestnanie a nový domov nachádzali aj v iných sliezskych, moravských i českých sídelných jednotkách ako napr. Moravská Ostrava,¹⁰⁴ Vítkovice,¹⁰⁵ Prostějov,¹⁰⁶

evakuantov – robotníci vo Svite.)

⁸⁹ Pracovali najmä na Novom Majeri a Bisco dvore. (ŠA v Žiline so sídlom v Bytči, f. KU, šk. 3, Soznam skupín slovenských utečencov z hornej Oravy z 5. 3. 1947; AMZV Praha, f. TO-O, šk. 16, zložka 1, Politické věci Orava – Spiš 1946.)

⁹⁰ Dnes Štefanovičová.

⁹¹ Dnes Mojmírovce.

⁹² Dnes časť obce Zbehy.

⁹³ Dnes mestská časť Bratislavy.

⁹⁴ Dnes Jánošíková, časť obce Dunajská Lužná.

⁹⁵ Súčasť Trenčianskych Biskupíc, dnes časť Trenčína.

⁹⁶ Dnes mestská časť Dolného Kubína.

⁹⁷ Obec bola zatopená počas budovania Oravskej priehrady.

⁹⁸ Pôvodná obec bola zatopená počas budovania Oravskej priehrady a v roku 1953 sa znovuvybuďovala na druhej strane tohto vodného diela.

⁹⁹ AMZV Praha, f. TO-O, šk. 16, zložka 1, Politické věci Orava – Spiš 1946.

¹⁰⁰ Na prvú schôdzu utečencov z Hornej Oravy prišlo 157 kolonistov z okresu. (ŠA v Žiline so sídlom v Bytči, f. KU, šk. 3, Zápisnica z Valného zhromaždenia uprchlíkov z hornej Oravy spísaná v Mikulovicach dňa 27. 11. 1946.)

¹⁰¹ Dnes Žulová.

¹⁰² Dnes Zlaté Hory.

¹⁰³ Napr. v závodoch FKZ Cukmantl. (ŠA v Žiline so sídlom v Bytči, f. KU, šk. 3, Soznam skupín slovenských utečencov z hornej Oravy z 5. 3. 1947.)

¹⁰⁴ Pracovali napr. v Starej ocelárne – Hutí alebo v baniach. (Tamže, šk. 3, Žiadanky o legitimácie – Alojz Hosaniak, Svetlák Jozef.)

¹⁰⁵ Pracovali v miestnych železiarňach. (Tamže, šk. 3, Žiadanky o legitimácie – Ján Král.)

¹⁰⁶ Viacerí našli zamestnanie v Kolínskych továrňach na kávové nahrážky. (Tamže, šk. 3, Žádost o udělení sňatku z 1. 3. 1947.)

Brno,¹⁰⁷ Čeminy, Lenora na Šumave, Zátoň,¹⁰⁸ Čelákovice, Teplice-Šanov¹⁰⁹, Horní Litvínov,¹¹⁰ Souš u Mostu¹¹¹ či Parník.¹¹² Slováci, ktorí sa usídlili v českom Sliezsku sa tu paradoxne stretávali so snahami o ich započítanie k poľskej menšine: „(...) tuna je nas vacej v Ostrave, všetcí zme z buk. Podskla z Oravy. Tuna nas povazuju ako polacy. Na Orave nas Polacy prenasledovali ze sme čechoslovacy a tu nas zas započítavaju ako polacy (...) Z Oravy sme museli utec bo sme boli v milicji čs to nas hceli pozatvarat že sme t'ahali za čsr (...)“.¹¹³

Veľká časť emigrantov sa však dlhú dobu zdržiavala stále v pohraničí a odtiaľ sa usilovala spravovať svoje majetky do doby kým, ako verili, neprípadnú odčlenené územia ČSR. Mnohokrát tu prebývali v nedôstojných podmienkach, v stodolách či maštaliach.¹¹⁴ Títo utečenci z pohraničia sa nechávali najímať na rôzne sezónne práce, kde boli vyplácaní v naturáliách, ktoré sa snažili prevážať pre svoje rodiny do domovských obcí v Poľsku. V tom im ale veľakrát bránili problémy s malým pohraničným stykom, ktorý bol pomerne často obmedzovaný.¹¹⁵ Mnohokrát sa preto pokúšali prejsť cez „zelenú hranicu“, prípadne aj legálne, avšak s tovarom, ktorý nebol povolený na prevoz. Zatiaľ čo československé orgány zvyčajne nad týmto „pašovaním“ privierali oči, poľské im tovar väčšinou odobrali a zaviedli voči nim trestné stíhanie, čím sa viaceré slovenské rodiny dostali do ťažkej situácie a hrozil im hlad. Niekedy však naopak vyživovali evakuantov ich príbuzní v Poľsku: „*Títo slovenskí utečenci z hornej Oravy živia sa prácou vlastných rúk, no, teraz v zimnej dobe ich polozenie je veľmi kritické, pretože mnohí*

¹⁰⁷ Boli zamestnaní napr. v stavebnej firme. (Tamže, šk. 3, Žiadanky o legitimácie.)

¹⁰⁸ Dnes časť obce Lenora.

¹⁰⁹ Teplitz-Schönau, dnes kúpeľné mesto Teplice v Ústeckom kraji. Slováci z bývalých inkorporovaných obcí Spiša tu pracovali najmä v sklárskej fabrike Mühling-Union, ktorá sa nachádzala v miestnej časti Řetenice. (Tamže, šk. 11, Zoznam evakuantov – robotníci v Svite.)

¹¹⁰ Dnes časť mesta Litvínov.

¹¹¹ Dnes časť mesta Most.

¹¹² Dnes časť Českej Třebovej, kde sa zamestnávali napr. v Spojených českých a moravských bavlnárskych závodoch. (Tamže, šk. 3, Žiadosť na povolenie pracovného úradu zo 4. 3. 1947 – Ignac Páleníček). Tamže, šk. 3, Soznam skupín slovenských utečencov z hornej Oravy z 5. 3. 1947.

¹¹³ Tamže, šk. 3, Pohl'adnica z KU od Oravcov z Ostravy z 17. 1. 1947.

¹¹⁴ Tamže, šk. 3, Správa KU o sociálnych pomeroch slovenských utečencov poslancovi Ľudovítovi Lincényimu zo 4. 12. 1946.

¹¹⁵ ŠA v Žiline so sídlom v Bytči p. Archív Dolný Kubín, f. ONV Trstená, šk. 30, sign. č. 1605/1945 prez., Poľskí štátni príslušníci činnosť čsl. konzulátu v Krakove; ŠA v Žiline so sídlom v Bytči, f. KU, šk. 3, List Úradu MNV v Tužine KU z 15. 11. 1946.

*sú bez práce a odkázaní iba na pomoc svojich príbuzných – príbuzných žijúcich na hornej Orave v Poľsku“.*¹¹⁶

Právne postavenie utečencov

Najväčší problém utečencom spočiatku spôsobovalo, že ako občania iného štátu nemali domovské právo v žiadnej slovenskej obci, a preto im v ČSR nemohli byť vydané hraničné priepustky, legitímácie, prídely, ale ani sociálne poistenie, ktoré bolo potrebné na prijatie do zamestnania.¹¹⁷ Po prvej hromadnej utečeneckej vlne Povereníctvo vnútra najskôr svojim výnosom č. 5.164-/5-IV/1-1945 zo dňa 13. septembra 1945 rozhodlo, že osoby z bývalého inkorporovaného územia, pokiaľ sú slovenskej národnosti, môžu byť uznané za československých štátnych príslušníkov, a to na základe nadobudnutého práva v zmysle ústavného zákona č. 255/1939 Sl. z., prípadne ústavného zákona č. 160/41 Sl. z. Pre vystavenie osvedčenia o československom štátnom občianstve bol poverený miestne príslušný ONV podľa bydliska, pričom pred jeho vydaním bol povinný previesť predpísané šetrenie o politickej a národnej spoľahlivosti.¹¹⁸ Tieto osvedčenia vydávali spočiatku evakuované MNV, resp. NRHO v Sklenom,¹¹⁹ neskôr vydával KU pre týchto ľudí potvrdenia, že ide o utečencov z oblastí obsadených Poľskom.¹²⁰ Keďže utečenci odchádzali do rôznych oblastí ČSR, nie všetky ONV im boli na základe týchto dokumentov ochotné osvedčenia o československom štátnom občianstve vystavovať.¹²¹ Navyše už vo februári 1946 na otázku ONV v Spišskej Starej Vsi odpovedalo Povereníctvo vnútra prípisom č. 1207/1-IV/1-1946 z 8. februára 1946, v ktorom konštatovalo, že osoby majúce domovské právo v bývalých inkorporovaných obciach nemožno pokladať za československých štátnych občanov a nemožno im vydať osvedčenie o československom štátnom občianstve. Takéto osoby mohli žiadať len o ude-

¹¹⁶ ŠA v Žiline so sídlom v Bytči, f. KU, šk. 3, Sťažnosť KU na zaobchádzanie čsl. bezpečnostných orgánov so Slováckmi z hornej Oravy z 30. 12. 1946.

¹¹⁷ ŠA v Žiline so sídlom v Bytči p. Archív Dolný Kubín, f. ONV Trstená, šk. 30, sign. č. 1605/1945 prez., Poľskí štátni príslušníci činnosť čsl. konzulátu v Krakove; ŠA v Žiline so sídlom v Bytči, f. KU, šk. 3, List Úradu MNV v Tužine KU z 15. 11. 1946.

¹¹⁸ ŠA v Žiline so sídlom v Bytči p. Archív Dolný Kubín, f. ONV Trstená, šk. 29, 1390/1945 prez., Vystaňovalci z bývalého inkorporovaného územia.

¹¹⁹ Pozri napr.: Tamže, šk. 29, sign. č. 1580/1945 prez., 1071/1945 prez., 1292/1945 prez., Osvedčenia o politickej spoľahlivosti.

¹²⁰ ŠA v Žiline so sídlom v Bytči, f. KU, šk. 2-10, Potvrdenia.

¹²¹ Napr. v Starej Ľubovni ich odmietali vystavovať. (ŠA v Žiline so sídlom v Bytči p. Archív Dolný Kubín, f. ONV Trstená, šk. 29, sign. č. 1390/1945 prez., Vystaňovalci z bývalého inkorporovaného územia.)

lenie československého štátneho občianstva. Pracovník Ministerstva zahraničných vecí (MZV) Matej Andráš navrhoval, aby dostávali aspoň osvedčenia, ktorými by sa mohli legitimovať pred československými úradmi a tie by s nimi následne nezaobchádzali ako s cudzincami.¹²² Takto bola definovaná aj žiadosť Zboru povereníkov Povereníctvu vnútra a financií z novembra 1946: „*aby ich orgány nerobili osobám slovenskej národnosti, ktoré z dôvodu politickej perzekúcie utečú z Poľska na územie ČSR prekážky ako cudzincom*“.¹²³ Ďalej M. Andráš navrhoval, aby boli mladší utečenci zamestnávaní v továrňach a starší usadzovaní na poľnohospodárskych usadlostiach, pretože v opačnom prípade sa budú zdržiavať v pohraničí, vyčkávať ako sa vyvinie situácia a usilovať sa o pripojenie k ČSR. Budú tiež nadalej udržiavať styky so svojimi príbuznými za hranicou a zvyšovať riziko nekontrolovateľného ilegálneho prechodu hraníc.¹²⁴ Na základe tohto odporúčania uložil Zbor povereníkov Osídľovaciemu úradu, aby sa spoločne s Povereníctvom pôdohospodárstva a pozemkovej reformy postaral o umiestnenie utečencov – Slovákov z Poľska – v rámci vnútornej kolonizácie a povereníctvam sociálnej starostlivosti, zdravotníctva a výživy, aby sa v rámci svojich možností postarali o núdzové zaopatrenie týchto utečencov.¹²⁵ Ešte v máji 1948 však riešila medziministerská komisia ministerstva vnútra a ministerstva sociálnej starostlivosti problém udeľovania štátneho občianstva utečencom z Poľska. Proti jeho udeľovaniu bol najmä rezort ministerstva vnútra, ktoré nechcelo riešiť túto otázku skôr ako bude vyriešená otázka majetkov zanechaných utečencami v Poľsku.¹²⁶

Slováci z obcí Spiša a Oravy pripojených k Poľsku, ktorí utekali do ČSR boli nakoniec postupne prekvalifikovaní z utečencov na reemigrantov,¹²⁷ a to i napriek tomu, že opúšťali Poľsko buď nelegálne „cez

¹²² AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, šk. 106, zložka 41, Správa o služobnej ceste na československo-poľskom pohraničí na Spiši a Orave v dňoch 13. – 26. 4. 1946.

¹²³ Tamže, šk. 106, zložka 41, Zápisnica z 15. zasadnutia Sboru povereníkov z 8. 11. 1946. Pozri aj SYRNÝ, M. – ŠMIGEL, M.: K problematike hornej Oravy a severného Spiša v rokoch 1945 – 1947: východiská a perspektívy výskumu. In: *Nepokojná hranica...*, s. 126.

¹²⁴ AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, šk. 106, zložka 41, Správa o služobnej ceste na československo-poľskom pohraničí na Spiši a Orave v dňoch 13. – 26. 4. 1946.

¹²⁵ Tamže, šk. 106, zložka 41, Zápisnica z 15. zasadnutia Sboru povereníkov SNR z 8. 11. 1946.

¹²⁶ Tamže, šk. 106, zložka 41, Záznam z medziministerskej porady z 20. 5. 1948.

¹²⁷ Svedčí o tom aj nariadenie Povereníctva vnútra v Bratislave z novembra 1949, ktorým povolilo, aby sa v prípade slovenských utečencov zo severného Spiša a Hornej Oravy výnimočne dočasne upustilo od požadovania cestovného pasu, ktorý bol

zelenú hranicu“, alebo prechádzali do Československa legálne na priepustky, ale naspäť sa už odmietali vrátiť. K legitímnej opcii týchto obyvateľov nikdy nedošlo, aj keď československá strana o to spočiatku mala záujem. V neformálnom rozhovore mal zistiť stanovisko poľskej vlády československý vyslanec Josef Hejret už začiatkom mája 1945¹²⁸ a prvý oficiálny návrh na možnosť premiestnenia slovenského obyvateľstva zo Spiša a Oravy do ČSR padol počas odovzdávania týchto území Poľsku 20. mája 1945 v Trstenej. Poľskí delegáti však z dôvodu nekompetentnosti odmietli túto otázku riešiť a súhlasili iba s vyst'ahovaním úradných orgánov a štátnych zamestnancov.¹²⁹ Druhýkrát nastolil možnosť výmeny poľského obyvateľstva z Tešínska za slovenských obyvateľov pripojených území Spiša a Oravy československý vyslanec vo Varšave Hejret začiatkom júna 1945 v rozhovore s ministrom zahraničných vecí Rzymowským¹³⁰ a 14. júna štátny tajomník MZV Clementis v rozhovore s ešte nevymenovaným vyslancom Poľskej republiky Wierbłowskiým, ktorý vzhľadom na úplne inú predstavu riešenia tešínskej otázky návrh nebral do úvahy.¹³¹ Ani zmluva o repatriácii z 21. septembra 1945, ktorá prejednikovala „*návrat do vlasti všech příslušníků jedné strany, kteří následkem válečných událostí anebo násilných činů okupanta octli se na území druhé strany*“,¹³² sa Slovákov zo Spiša a Oravy prakticky nedotkla. Využitá bola poväčšine na repatriáciu českého obyvateľstva zo Střelínska, kde bola zriadená Československá repatričná misia,¹³³ cez ktorú

pre cudzincov k pobytu v ČSR potrebný. Pri podávaní žiadosti k povoleniu pobytu mali byť títo utečenci vhodným spôsobom upozornení, že si do konca roku môžu na základe vyššie spomínaného zákona 74/1946 Sb. z. žiadať udelenie československého občianstva ako krajanovia vracajúci sa do vlasti – reemigranti. (ŠA v Prešove p. Archív Poprad, f. ONV Spišská Stará Ves, šk. 25, sign. č. 216/49, Utečenci zo Spiša a Oravy.)

¹²⁸ AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, šk. 106, zložka 39, Situace na území Horní Oravy a Spiše, které bylo připojeno k Slovensku na úkor Polska v roce 1939 z 8. 6. 1945.

¹²⁹ AAN Varšava, f. MAP Varšava, sign. 774, Przejęcie obszarów Spisza i Orawy – sprawozdanie z 23. 5. 1945.

¹³⁰ Rzymowski slúbil predložiť záležitosť poľskej vláde, pričom sám nevidel problém riešiť túto otázku na báze reciprocity. (AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, šk. 106, zložka 38, Situace na území Horní Oravy a Spiše z 12. 6. 1945.)

¹³¹ FRIEDL, J. – JIRÁSEK, Z.: *Rozpačité spojenectví. Československo-polské vztahy v letech 1945-1949*. Praha 2008, s. 88; KAMIŇSKI, M. K.: *Polsko-Czechosłowackie stosunki polityczne...*, s. 109.

¹³² Úmluva medzi Republikou československou a Republikou poľskou o repatriaci z 21. 9. 1945. In: *Dokumenty a materiály k dějinám československo-polských vztahů v letech 1944-1948*. Zost. W. Balcerak, V. Borodvčák a kol. Praha 1985, s. 74.

¹³³ AKPR Praha, f. Kancelář prezidenta republiky (KPR) 1948 – 1962, šk. 559, i.č. 2238, 307800, Reemigrace střelínských Čechů.

do konca júna 1946 prešlo 10 451 českých repatriantov, ktorí sa vrátili do ČSR vlakom a minimálne ďalších 1000, ktorí sa vrátili inými prostriedkami.¹³⁴

Výmenu Slovákov zo Spiša a Oravy za Poliakov z Tešínska navrhovala československá delegácia aj počas rokovaní vo februári 1946 v Prahe.¹³⁵ O začatí rokovaní o legálnom presídlení týchto obyvateľov do ČSR žiadal v novembri 1946 pražské MZV tiež Zbor povereníkov.¹³⁶ Avšak ani na žiadosť poľského veľvyslanectva z 5. mája 1947, aby bolo povolené presídlenie osôb poľskej národnosti žijúcich v okresoch Humenné a Prešov do Poľska, nereagovala československá strana požiadavkou na presťahovanie Slovákov zo Spiša a Oravy, ale žiadala doriešenie otázky Čechov na Střelínsku.¹³⁷ Slováci zo Spiša a Oravy sa o možnostiach reemigrácie informovali ešte koncom roku 1948, keď 4. novembra navštívila ministerstvo sociálnej starostlivosti ich delegácia.¹³⁸ Podľa informácií tohto ministerstva malo vtedy záujem o presídlenie vyše 8000 osôb.¹³⁹ Podobné číslo – 7800 uvádzal približne v rovnakom období tiež konzulát v Katovicich.¹⁴⁰ Československé veľvyslanectvo vo Varšave však túto reemigráciu z politických dôvodov nedoporučovalo. Hromadná reemigrácia z Poľska do ČSR skončila v roku 1949, pričom sa týkala výhradne obyvateľov českej národnosti. Po tomto termíne už dochádzalo len k individuálnej reemigrácii.¹⁴¹

Otázkou presídlenia Slovákov z Poľska sa však zaoberala československá diplomacia ešte aj začiatkom päťdesiatych rokov, kedy došlo

¹³⁴ Tamže, šk. 278, i.č. 1578, D 13850, Polsko – B Repatriace, 1946 Repatriační mise v Katovicích.

¹³⁵ AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, šk. 105, zložka 12, Československo-polská jednání /I/ a /II/ – zápis urobený 19. 2. 1946.

¹³⁶ Tamže, šk. 106, zložka 41, Zápisnica z 15. zasadnutia Sboru povereníkov SNR z 8. 11. 1946.

¹³⁷ AKPR Praha, f. KPR 1948 – 1962, šk. 367, i.č. 1841, 109006, 1949 – Přesídlení a výměna obyvatel mezi ČSR a Polskem.

¹³⁸ Tamže, f. Tajne 1945 – 1947, šk. 48, sign. T 2043/47, Repatriační a reemigrant akce – průběh.

¹³⁹ AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, šk. 126, zložka 32, Připomínka k reemigrácii z Polska z 19. 11. 1948.

¹⁴⁰ Tamže, šk. 126, zložka 36, Reemigrace z Polska z 10. 12. 1948.

¹⁴¹ AKPR Praha, f. Tajne 1945 – 1947, šk. 48, sign. T 2043/47, Repatriační a reemigrant akce – průběh.

V roku 1950 uskutočnil konzulát v Katovicich súpis možných uchádzačov na Střelínsku, kde prejavilo záujem o presťahovanie do ČSR 37 českých rodín. Československá diplomacia ich presťahovanie neodporúčala, pretože ich odchodom by došlo k zániku českej školy i krajanského spolku. (AKPR Praha, f. KPR 1948 – 1962, šk. 559, i.č. 2238, 307800, Reemigrace střelínských Čechů.)

k výraznému nárastu slovenských žiadostí o vyst'ahovanie do ČSR,¹⁴² čo pravdepodobne súviselo so snahou vysídliť časť obyvateľ'ov Spiša a Oravy na územia získané na západe Poľska¹⁴³ a neskôr aj s myšlienkou budovania priehrady na Dunajci.¹⁴⁴ Avšak na zásah československej diplomacie k hromadnému vysídleniu Slovákov na západ nedošlo a budovanie priehrady sa odsunulo na neskorší termín, a tak aj táto myšlienka legálneho vyst'ahovania Slovákov z Poľska do ČSR sa nakoniec neuskutočnila.

Organizácie na pomoc utečencom

Významnú pomoc pri začleňovaní a zorientovaní sa v nových podmienkach utečencom poskytlo niekoľko združení. Jednou z prvých organizácií, ktorá sa zapojila do takejto pomoci bol Zväz slovenskej mládeže (SSM) v Trstenej, pri ktorom vznikol referát *Horná Orava a Spiš*.¹⁴⁵ Už na zjazde mládeže v Ružomberku 26. augusta 1945 vypracovali Manifest Zväzu slovenskej mládeže v Trstenej ohľadom príslušnosti Hornej Oravy,¹⁴⁶ v ktorom sa dožadovali opätovného pripojenia Oravy i Spiša k ČSR. V septembri zaslali tento manifest všetkým ministerstvám, poverenictvám, ďalším štátnym orgánom a veľkému množstvu organizácií, podnikom i jednotlivcom v rámci ČSR. Spolu s týmto manifestom posielali aj žiadosť o podporu, čo im v podstate spočiatku umožnilo financovať svoju činnosť.¹⁴⁷ Proti činnosti trstenskej pobočky sa však čoskoro ohradilo SSM v Bratislave,¹⁴⁸ čo vyvrcholilo vzájomnou roztržkou na celoslovenskom zjazde SSM v Baťovanoch v marci 1946.¹⁴⁹ Pod vplyvom rastúceho napätia pristúpili vtedajší činní SSM v Trstenej v septembri 1945 spoločne s oravskými evakuantmi, podľa vzoru *American Liberation Committee for*

¹⁴² AMZV Praha, f. TO-0, šk. 17, Poměry na Oravě a Spiši – propaganda pro reemigraci, 13. 11. 1950.

¹⁴³ Začiatkom roku 1950 dostalo tzv. vysídľovacie dekréty približne 100 rodín zo Spiša a Oravy, čo predstavovalo cca 500 osôb. (AMZV Praha, f. TO-0, šk. 17, Situace slovenské národnostní skupiny v Polsku, 3. 4. 1950.)

¹⁴⁴ Z obce Fridman vtedy prejavilo záujem o presťahovanie na Slovensko 120 rodín – cca 600 osôb. (Tamže, šk. 16, Přesídlení obyvatel z obce Frýdman, 12. 4. 1951.)

¹⁴⁵ SNA, f. PV – bezp., šk. 454, sign. č. 16452, Hlásenie Oblastného veliteľstva NB v Ružomberku zo 7. 9. 1946.)

¹⁴⁶ AKPR Praha, šk. 373, i.č. 1928, 107170/49, Hranice územní změny, Orava a Spiš (připoj. k ČSR); Mládež hornej Oravy proti poľskej nadvláde. In: *Čas*, roč. 2, 1945, č. 198, s. 1.

¹⁴⁷ ŠA v Žiline so sídlom v Bytči, f. KU, šk. 1, Manifest Svazu slovenskej mládeže zo 7. 9. 1945.

¹⁴⁸ Tamže, šk. 2, List SSM v Bratislave Oslobodzovaciemu výboru v Trstenej z 27. 7. 1946.

¹⁴⁹ Tamže, šk. 2, List KU Karlovi Benešovi z 1. 10. 1946.

Spis and Orava,¹⁵⁰ k založeniu Oslobodzovacieho výboru v Trstenej.¹⁵¹ Na Spiši bola situácia trochu komplikovanejšia a delegácia utečencov z Horného Spiša, ktorá v októbri 1945 navštívila štátneho tajomníka MZV, sa sťažovala, že im nikto neposkytne žiadnu radu ani pomoc, ale chce sa ich čím skôr zbaviť. Štátny tajomník im navrhol, aby vytvorili komitét, ktorý by zastupoval ich záujmy a ktorému by mohli byť poskytnuté potravné články, aby prechodne dokázal stravovať utečencov.¹⁵² Tak vznikol Oslobodzovací výbor severného Spiša, ktorý fungoval ako komisia pri ONV v Spišskej Starej Vsi, pričom za cieľ si stanovil „sledovať politické, hospodárske i kultúrne polozenie slovenského obyvateľstva v obsadených obciach, zisťovať jednotlivé perzekúcie a prehmaty voči tam žijúcim Slovákom so strany poľských úradov, mať stály kontakt s obyvateľstvom obsadených obcí a spolupracovať v dorozumení s podobným výborom hornej Oravy v Trstenej (...) starať sa o zásobovanie utečencov z obsadeného územia a zisťovať prípady, aby sa toto zásobovanie nezneužívalo (...) v rámci tunajšieho ONV napomôcť snahám k pri-navrátaniu obsadených obcí k ČSR“.¹⁵³ Tieto dva spolky, ktorých hlavným cieľom bolo opätovné pripojenie Spiša a Oravy k Československu, neboli oficiálne zaregistrované a fungovali len „za tichého súhlasu nadriadených úradov“. V spojení s nimi bol aj zástupca MZV Matej Andraš, s ktorým prejednávali viaceré svoje aktivity.

Na čele oravského výboru stál utečenec z Jablonky Augustín Ďurčák,¹⁵⁴ spišský výbor viedol nedecký utečenec Ján Baďurík. Táto organizácia bola spočiatku výrazne podporovaná regionálnymi orgánmi, o čom svedčí napr. aj to, že súčasťou spomínanej komisie boli tajomníci oboch regulárne fungujúcich slovenských politických strán, demokra-

¹⁵⁰ *American Liberation Committee for Spis and Orava* vznikol z iniciatívy amerických Slovákov, ktorí žiadali oslobodenie utlačovaných Slovákov na Spiši a Orave a ich znovupripojenie ku Slovensku. Kvôli tomu spísali množstvo memoránd, ktoré zasielali politickým špičkám vtedajšieho sveta. Taktiež vyslali delegáta, ktorý preskúmal postavenie Slovákov na územiach pripojených k Poľsku. Komitét mal pobočky vo viacerých amerických mestách, kde žili slovenské enklávy, a to v Pittsburghu, Mocanaque, Chicagu, Cliftone i kanadskom Montreale. Viac o činnosti amerických Slovákov v tejto otázke pozri napr.: MATASOVSKY MATUSCHAK, I.: *The Abandoned Ones. The Tragic Story of Slovakia's Spiš and Orava Regions 1919-1948*. DeRosa-Walsh, 2008, s. 27-138; GÁREK, M.: *Horná Orava a severný Spiš v rokoch 1945 - 1947...*, s. 187-190.

¹⁵¹ SNA, f. PV – bezp., šk. 454, sign. č. 16452, Hlásenie OVNB v Ružomberku zo 7. 9. 1946.

¹⁵² AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, šk. 106, zložka 40, List štátneho tajomníka MZV Predsedníctvu sboru povereníkov z 8. 10. 1945.

¹⁵³ ŠA v Prešove p. Archív Poprad, f. ONV Spišská Stará Ves, Zápisnice zo zasadnutí ONV za rok 1945, Zápisnica z 10. 10. 1945, usn. č. 295.

¹⁵⁴ SNA, f. PV – bezp., šk. 454, sign. č. 16452, Hlásenie Oblastného veliteľstva NB v Ružomberku zo 7. 9. 1946.

tickej i komunistickej, ktorí sa spočiatku osobne angažovali vo viacerých aktivitách výboru. ONV v Trstenej i Spišskej Starej Vsi výboru dokonca bezplatne poskytlo k dispozícii svojho úradníka¹⁵⁵ a občasne aj menšie finančné prostriedky¹⁵⁶ i financie od štátu.¹⁵⁷ V januári 1946 sa obe organizácie spojili a vytvorili pod vedením Jána Baďuríka spoločný Oslobodzovací výbor pre Spiš a Oravu (OVSO). Poľská vláda reagovala na vznik a aktivity OVSO už v novembri 1945 protestnou nótou, v ktorej označila činnosť i názov organizácie za neakceptovateľné, lebo „*hovorit' o oslobodení po skončení druhej svetovej vojny je neprijateľné*“.¹⁵⁸ O mesiac neskôr vyjadril poľský chargé d'affaires v Prahe Staniewicz v rozhovore s riaditeľom politickej sekcie MZV Dvořáčkom počudovanie na tým, že československá vláda OVSO toleruje, pričom túto organizáciu označil za hlavného vinníka zlých pomerov na územiach Spiša a Oravy pripojených k Poľsku. V tom istom čase oznámil Staniewicz poľskému MSZ, že OVSO je iredentistickým zväzkom, ktoré je československými orgánmi tolerované, aby mohli využiť situáciu na Spiši a Orave pre odvetné opatrenia proti Poliakom na Tešínsku a taktiež, aby mohli tieto udalosti využiť na poškodzovanie poľsko-slovenských vzťahov.¹⁵⁹ Sťažnosti na činnosť OVSO, poťažne jeho zrušenie žiadala poľská strana opäť v januári,¹⁶⁰ februári¹⁶¹ či v júni 1946.¹⁶² Na základe týchto sťažností inštruovalo MZV v Prahe 6. februára 1946 Povereníctvo vnútra, aby vyrozumelo predstaviteľov OVSO, nech sa premenujú na Komitét pre utečencov z Hornej

¹⁵⁵ ŠA v Prešove p. Archív Poprad, f. ONV Spišská Stará Ves, Zápisnice zo zasadnutí ONV za rok 1945, Zápisnica z 10. 10. 1945, usn. č. 295.

¹⁵⁶ Tamže, Zápisnice zo zasadnutia rady, pléna a komisií ONV za rok 1947, Zápisnica z 21. 6. 1947, usn. 78; ŠA v Žiline so sídlom v Bytči, f. KU, šk. 3, ONV v Trstenej, udeľenie podpory z 1. 3. 1947.

¹⁵⁷ Keďže tieto Oslobodzovacie výbory neboli oficiálne zaregistrované, prostriedky od štátu na podporu utečencov im boli poukazované práve prostredníctvom ONV v Spišskej Starej Vsi. Najväčšiu podporu udelilo 14. 9. 1946 Povereníctvo sociálnej starostlivosti slovenským utečencom z Poľska vo výške 250 000 Kčs, ktorá vplynula na účet ONV v Spišskej Starej Vsi. Išlo však o peniaze z viazaných vkladov obyvateľov bývalých inkorporovaných obcí. (Tamže, f. KU, šk. 3, Slovenskí utečenci z hornej Oravy a Spiša – dopyt.)

¹⁵⁸ SNA, f. PV – bezp., šk. 454, sign. č. 16452, Hlásenie Oblastného veliteľstva NB v Ružomberku zo 7. 9. 1946.

¹⁵⁹ AMSZ Varšava, sign. 7-6/W-8/T-195, Správa chargé d'affaires v Prahe Romana Staniewicza MSZ vo Varšave z 19. 12. 1945; KAMIŃSKI, M. K.: *Polsko-Czechosłowackie stosunki polityczne...*, s. 193.

¹⁶⁰ AMZV Praha, f. ZU Varšava, šk. 106, zložka 41, Nóta MSZ z 24. 1. 1946.

¹⁶¹ Tamže, šk. 106, zložka 41, Nóta MSZ z 5. 2. 1946.

¹⁶² Tamže, šk. 106, zložka 42, Nóta MSZ z 24. 6. 1946.

Oravy a Spiša (KU), ktorý mal fungovať na spolkovom princípe.¹⁶³ Premenenie OVSO na KU nebolo len formálnou záležitosťou, ale malo aj navonok evidentne deklarovať oficiálne stanovisko československej vlády o nemennosti predmníchovských severných hraníc ČSR a malo dať jasne najavo, že ČSR sa nebude usilovať o „oslobodenie“ Spiša a Oravy, ale na druhej strane o utečencov z týchto území sa postará. To nakoniec potvrdzovali aj samotné stanovy KU, kde na rozdiel od stanov OVSO nebola ani zmienka o prinavrátaní Spiša a Oravy ČSR.¹⁶⁴

Medzi najdôležitejšie aktivity organizácie patrila morálna a materiálna pomoc poskytovaná utečencom. Časť z nich totiž prichádzala do ČSR s tým, že nemali zabezpečené ani ubytovanie, ani prácu a zachránili si útekem len svoj vlastný život. Boli to práve vyššie spomínané organizácie, ktoré na jednej strane neustále vytrvalo apelovali na československé úrady, aby tento problém nejakým spôsobom riešili a na strane druhej pomohli sa zorientovať evakantom v spleti zákonov a nariadení. Tieto organizácie sa stali sprostredkovateľmi pri nadobúdaní legitímácií utečenca, ktoré Slovákom z bývalých inkorporovaných území Spiša a Oravy umožňovali zotrvať v ČSR,¹⁶⁵ postarali sa viacerým utečencom o prvotné ubytovanie, prídely obnoseného šatstva i potravín¹⁶⁶ a taktiež študentom, ktorým bol pod rôznymi zámienkami znemožňovaný prechod cez hranicu, o finančnú podporu, aby mohli študovať naďalej v ČSR.¹⁶⁷

¹⁶³ MELNÍKOVÁ, M.: Formovanie severných hraníc Slovenska v 20. storočí. In: *Od poznania do zrozumienia. Polacy, Czesi, Słowacy w XX wieku*. Rzeszów 1999, s. 154-155; GAREK, M.: Horná Orava a severný Spiš v rokoch 1945 – 1947..., s. 202; ŠA v Žiline so sídlom v Bytči, f. KU, šk. 2, List KU Karlovi Benešovi z 1. 10. 1946.

¹⁶⁴ Tamže, šk. 3, Stanovy Komitétu utečencov hornej Oravy a Spiša v Trstenej z 3. 11. 1946; AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, šk. 106, zložka 41, Stanovy Komitétu utečencov hornej Oravy a Spiša v Trstenej.

¹⁶⁵ ŠA v Žiline so sídlom v Bytči, f. KU, šk. 2, Legitimácie – zaslanie zo dňa 11. 11. 1946.

¹⁶⁶ Napr. v januári 1947 získali od Presídľovacieho a repatriačného strediska Poverenictva sociálnej starostlivosti v Bratislave 17 vriec obnoseného šatstva a obuvi UN-NRA. (Tamže, šk. 3, Ošatenie pre reemigrantov utečencov z hornej Oravy, 20. 1. 1947.) Podporu vo forme šatstva i potravín (hrach, kondenzované mlieko, sušená zelenina) im poskytol tiež Červený kríž. (Tamže, šk. 3, Rozdelenie zahraničnej zásielky z daru v januári 1947.)

¹⁶⁷ Tieto položky boli financované z uvoľnených viazaných vkladov slovenských utečencov – išlo o pol milióna Kčs, ktoré na stravovanie utečencov poskytla SNR a 250 tis. Kčs, ktoré boli využité na podporu študentov. (Tamže, šk. 3, Správa KU o sociálnych pomeroch slovenských utečencov poslancovi Ľudovítovi Lincényimu zo 4. 12. 1946; šk. 2, Utečenci z hornej Oravy – hlásenie zo 4. 11. 1946.)

Predstavitelia KU, OVSO i SSM, ktorí svoju činnosť vykonávali výlučne na dobrovoľníckej báze, si svojím pôsobením veľmi rýchlo získali medzi utečencami dôveru a tí sa na nich obracali s najrôznejšími žiadosťami od osobných až po vecné problémy. Na základe výpovedí utečencov a v spolupráci s americkými Slovákmi pochádzajúcimi z území Spiša a Oravy pripojených k Poľsku, ktorí niekoľkokrát navštívili svoje rodné obce, vypracovávali memorandá a rezolúcie, ktoré osobne prinášali alebo zasielali slovenským a československým štátnym orgánom i zahraničným politikom a diplomatom. V nich upozorňovali na ťažké postavenie Slovákov na spomínaných územiach a dožadovali sa plebiscitu.¹⁶⁸ Informácie z týchto memoránd boli často predmetom diplomatických nót a listov MZV poľským zastupiteľským úradom v ČSR a na ich základe boli vyslané na spomínané územia komisie, ktoré mali dané incidenty prešetriť.

Od 1. novembra 1946 začal vychádzať z podnetu oravského KU obežník *Horná Orava – severný Spiš*¹⁶⁹ podávajúci dôležité informácie pre utečencov v ČSR, ale taktiež informácie týkajúce sa ich domovských obcí, atrocít zo strany Poľska, ktoré však boli uvádzané bez bližšieho určenia, aby sa tak vyhlo ďalším perzekúciám obyvateľstva,¹⁷⁰ či správy o činnosti KU a zahraničných Slovákov. Celkovo vyšlo 30 čísel, posledné 25. januára 1948.¹⁷¹ Okrem vydávania obežníka, ktorý bol určený predovšetkým utečencom, sa predstavitelia KU usilovali dostať spišsko-oravskú otázku aj do povedomia širšej slovenskej verejnosti, a to prostredníctvom článkov v tlači,¹⁷² vo vysielaní Československého rozhlasu,¹⁷³ vytvorením propagačných diapozitívov o situácii na Spiši a Orave, ktoré boli rozposielané všetkým väčším slovenským kinám so žiadosťou o trojtýždňové vysielanie,¹⁷⁴ či podporou vydania publikácií, ktoré opisovali priebeh (česko)slovensko-poľského sporu o Spiš a Oravu, postoj obyvateľstva k pripojeniu k Poľsku a dokazovali historické, etnické i jazy-

¹⁶⁸ AMZV Praha, f. TO-O, šk. 16, Slovenskí utečenci z hornej Oravy a Spiša – opatrenie.

¹⁶⁹ ŠA v Žiline so sídlom v Bytči, f. KU, šk. 2, Horná Orava – severný Spiš – obežník č. 1; šk. 3, List KU Jozefovi Vojtasovi zo 4. 12. 1946; List KU Vladimírovi Kulaviakovi z 21. 2. 1947.

¹⁷⁰ Tamže, šk. 3, Zápisnica o výborovej schôdzke KUSO z 10. 11. 1946 vo Svite.

¹⁷¹ Tamže, šk. 3-7, Horná Orava – severný Spiš – obežníky.

¹⁷² Pozri napr.: Čo sa to deje na hornej Orave? In: *Čas*, roč. 2, 1945, č. 74, s. 1; Mládež hornej Oravy proti poľskej nadvláde. In: *Čas*, roč. 2, 1945, č. 198, s. 1; Slováci hornej Oravy a Spiša žalujú. In: *Demokrat*, 30. júla 1947, s. 3; V záujme zlepšenia pomerov medzi ČSR a Poľskom. In: *Demokrat*, 22. júla 1947, s. 3; Slováci z Poľska žiadajú pripojenie k ČSR. In: *Demokrat*, 3. júla 1947.

¹⁷³ ŠA v Žiline so sídlom v Bytči, f. KU, šk. 1, Manifest Sväzu slovenskej mládeže zo 7. 9. 1945.

¹⁷⁴ GAREK, M.: Horná Orava a severný Spiš v rokoch 1945 – 1947..., s. 206.

kové nároky Slovákov na spomínané územia.¹⁷⁵ Zaujímavou podpornou akciou bolo vyhotovenie 10 000 kusov pohľadníc s motívom utečencov a nápisom „*Protestujeme proti zabratiu hornej Oravy a Spiša*“ a tiež s motívom ruky, ktorá nožom rozrezáva Československo s nápisom „*Orava – Spiš Nedáme rezat' z tela národa*“. Tieto pohľadnice boli v počte 10 až 20 kusov zasielané na predaj slovenským úradom i iným inštitúciám, pričom zisk z nich bol použitý na ciele KU.¹⁷⁶ Predstavitelia KU sa usilovali udržiavať kontakty s činiteľmi pochádzajúcimi zo Spiša a Oravy, ktorí pôsobili na rôznych úrovniach štátnej správy či samosprávy, pričom apelovali na ich lokálpatriotizmus. Takéto spojenie mali napríklad s trstenským rodákom, ktorý pracoval ako osvetový referent pri Povereníctve pre školstvo a osvetu Štefanom Horom,¹⁷⁷ rodákom z Batizoviec, a krajovým poslancom Ľudovítom Linczéyom,¹⁷⁸ rodákom z Oravy, a krajovým poslancom Jánom Balážom,¹⁷⁹ či s už spomínaným rodákom zo Ždiaru Matejom Andrášom.¹⁸⁰ Oporou im bol aj rodák zo Zákamenného a spišský biskup Ján Vojtaššák.¹⁸¹

Po podpise Zmluvy o priateľstve a vzájomnej pomoci medzi ČSR a Poľskom z 10. marca 1947 a najmä po postupnom uchopení moci komunistami v ČSR, ktoré vyvrcholilo vo februári 1948, sa stala činnosť KU nepohodlnou pre ďalšiu internacionalistickú spoluprácu dvoch socialistických krajín.

Poliaci neustále naliehali na jeho zrušenie¹⁸² a preto v novembri 1947 Povereníctvo vnútra vyzvalo KU, aby vykonávali svoju činnosť ako pobočka Slovenskej ligy v Bratislave, pretože „*smlúvou o priateľskom pomere medzi ČSR a Poľskom sú obidve strany zaviazané vyhýbať*

¹⁷⁵ Ide napr. o publikáciu Alojza Miškoviča, ktorú vydal pod pseudonymom BIELOVODSKÝ, A.: *Severné hranice Slovenska*. Bratislava 1946, 169 s. a o brožúrku *Slovo ľudu Hornej Oravy a Spiša rodákom v Československu a svetovej verejnosti*. Zost.: Komitét utečencov zo Spiša a Oravy. Bratislava 1947, 85 s.

¹⁷⁶ SNA, f. PV – bezp., šk. 454, sign. č. 16452, Hlásenie Oblastného veliteľstva NB v Ružomberku zo 7. 9. 1946.

¹⁷⁷ ŠA v Žiline so sídlom v Bytči, f. KU, šk. 1, Manifest Sväzu slovenskej mládeže zo 7. 9. 1945.

¹⁷⁸ Tamže, šk. 2, Odpis listu American Liberation Committee for Spiš and Orava Oslobodzovaciemu výboru v Spišskej Starej Vsi.

¹⁷⁹ MATASOVSKY MATUSCHAK, I.: *The Abandoned Ones...*, s. 46.

¹⁸⁰ SNA, f. PV – bezp., šk. 454, sign. č. 16452, Hlásenie Oblastného veliteľstva NB v Ružomberku zo 7. 9. 1946.

¹⁸¹ Spišský biskup Vojtaššák sa angažoval v pomoci slovenským utečencom z Poľska v ČSR napr. zbierkami obnoseného šatstva. (ŠA v Žiline so sídlom v Bytči, f. KU, List biskupského úradu KU z 6. 2. 1947.)

¹⁸² AMZV, f. TO-0, šk. 16, Rozhovor štátneho tajomníka dr. Vladimíra Clementisa s poľským charge d'affaires Staniewiczom dňa 27. 11. 1947.

sa všetkému, čo by ich vzájomný priateľský pomer mohlo kalit".¹⁸³ Následne Povereníctvo vnútra svojim výnosom č. 74/1-V/3-1948 zo dňa 23. januára 1948 nariadilo ONV v Trstenej, Spišskej Starej Vsi a Kežmarku likvidáciu KU. Zatiaľ čo ONV v Kežmarku KU bez pripomienok zlikvidoval, ONV v Trstenej a Spišskej Starej Vsi sa proti likvidácii ohradili a o možnosť ďalšej existencie intervenovali u samotného ministra zahraničných vecí Jána Masaryka. Svoju existenciu odôvodňovali tým, že pracujú v záujme ochrany utečencov a navyše v Krakove existuje *Związek Spisza i Orawy*, ktorý evidentne pracuje proti záujmom ČSR a „*tento je trpený*".¹⁸⁴

Napriek tomu bola na základe výnosu Povereníctva vnútra č. 74/1-V/3-1948 zo dňa 3. februára 1948 činnosť KU dňom 1. marca 1948 zastavená. Zároveň boli vyzvaní všetci funkcionári, aby do 2. apríla odovzdali všetky písomnosti i celý majetok.¹⁸⁵ V neskoršom období boli niektorí členovia organizácií, ktoré sa angažovali v pomoci utečencom perzekvovaní komunistickým režimom za „*štvavú revizionistickú činnosť proti bratskému národu poľskému a rozvracanie dobrého pomeru medzi ČSR a Poľskom*".¹⁸⁶ Napriek tomu mnohí až do konca svojho života v rámci svojich možností pomáhali či už Slovákom z Poľska na území Československa alebo slovenskému národnému hnutiu v Poľsku.

¹⁸³ Tamže, šk. 16, List Povereníctva vnútra v Bratislave KU v Trstenej z 22. 11. 1947.

¹⁸⁴ Tamže, šk.16, List č. 74/7-V/3-1948 Povereníctva vnútra MZV z 18. 3. 1947.

¹⁸⁵ ŠA v Žiline so sídlom v Bytči, f. KU, šk. 5, Likvidácia Komitétu utečencov hornej Oravy a Spiša, 1. 4. 1948; GAREK, M.: Horná Orava a severný Spiš v rokoch 1945 - 1947..., s. 207-208.

¹⁸⁶ ŠA v Prešove p. Archív Poprad, f. ONV Spišská Stará Ves, č. 256/1951.

UTEČENCI Z POLSKA (1945 – 1948)¹

Jiří Friedl

Na úvod

Rozsiahle migrácie obyvateľstva patrili k charakteristickým javom v povojnovej Európe. Nadväzovali na presuny spôsobené vojnou, počas ktorej sa milióny ľudí ocitli ďaleko od svojich domovov kvôli vojnovým akciám (utečenci, vojnoví zajatci) a represiam nacistického Nemecka (väzni, nútene nasadení atď.). Po vojne bolo nutné pomôcť im vrátiť sa domov, a tak sa repatričné vlaky stali jedným z charakteristických rysov Európy prvých povojnových mesiacov a rokov.²

Stredovýchodnú Európu poznamenal v tom čase ešte jeden veľký migračný pohyb – vyhánanie a vysídľovanie príslušníkov národnostných menšín. Vytvorenie národnostne homogénnych štátov malo posilniť ich vnútornú stabilitu. Nešlo pritom len o príslušníkov poraze-

¹ Nastolenej problematike sme sa venovali v článku „Československá armáda a uprchlíci z Poľska 1945 – 1948“, ktorý bol publikovaný v zborníku: POLNAR, S. – ŘEPA, T. a kol. (eds.): *Ozbrojené síly a československý stát II*. Brno: Univerzita obrany, 2021, s. 103-118. Pre potreby tejto publikácie bol pôvodný text upravený, v niektorých pasážach a v poznámkovom aparáte doplnený a preložený do slovenčiny. Podrobnejšie sa téme migrácie z Poľska v povojnových rokoch 1945 – 1948 venujeme v našej monografii: FRIEDL, J.: *Domů, a za svobodu. Role Československa v migracích obyvatel Polska v letech 1945–1948*. Praha: Academia, 2020. Autor ďakuje Michalovi Šmigel'ovi za preklad do slovenčiny a doplnenie niektorých ďalších údajov, najmä k ukrajinským utečencom z Poľska.

² K tejto problematike už existuje rozsiahla literatúra. Spomenieme preto napr.: SHEPHARD, B.: *The Long Road Home: The Aftermath of the Second World War*. London: Vintage Books, 2010; AHONEN, P. et al. (eds.): *People on the Move: Forced Population Movements in Europe in the Second World War and Its Aftermath*. Oxford – New York: Routledge, 2008; WYMAN, M.: *DPs. Europe's Displaced Persons, 1945–1951*. Ithaca – London: Cornell University Press, 1998; BACHER, D. – KARNER, S. (eds.): *Zwangsarbeiter in Österreich 1939–1945 und ihr Nachkriegsschicksal. Ergebnisse der Auswertung des Aktenbestandes des „Österreichischen Versöhnungsfonds“*. Innsbruck – Wien – Bozen: Studienverlag GmbH, 2013; JACOBMEYER, W.: *Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Ausländer. Die Displaced Persons in Westdeutschland 1945–1951*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1985. Problematiku repatriácie československých občanov spracovali: VACULÍK, J.: *Poválečná repatriace československých tzv. přemístěných osob (Displaced Persons)*. Brno: Pedagogická fakulta MU, 2004; KASÍKOVÁ, J.: *Ať mohou přijeti. Organizace poválečné repatriace a návratů 1942–1947*. Praha: Academia, 2017; JANKECH, J.: *Židovská otázka na Slovensku (1945–1953). Kniha III. Repatriácia a emigrácia slovenského židovstva v rokoch 1945 – 1949*. Banská Bystrica: Belianum, 2017. K problematike sovietskej repatriáčnej akcie na území ČSR: ŠMIGEL, M.: *Sovietska repatriáčna akcia a jej špecifiká na Slovensku (1944–1952)*. In: ŠMIGEL, M. – TIŠLIAR, P. a kol.: *Migračné procesy Slovenska (1918 – 1948)*. Banská Bystrica: Belianum, 2014, s. 452-471.

ných národov. K vysídľovaniu a presídľovaniu prispievali aj geopolitické zmeny. Charakteristické boli okrem iného aj pre Poľsko, ktoré z geografického hľadiska prešlo výraznou premenou a posunulo sa na západ (stratilo svoje východné územia v prospech ZSSR). V dôsledku toho bolo v rokoch 1944 – 1946 okolo 1,25 mil. Poliakov presídlených zo západnej Ukrajiny, Bieloruska a Litvy na bývalé nemecké územia, ktoré pripadli Poľsku po vojne. Ukrajinské obyvateľstvo obývajúce juhovýchodné okraje Poľska bolo recipročne vysídľované na sovietsku Ukrajinu (bezmála 490 tis. osôb)³ a jeho zvyšky, okolo 140 tis. Ukrajincov, boli neskôr v rámci „Akcje Wisła“ (1947) deportovaní na severovýchod Poľska.⁴

V súvislosti s postupným delením Európy na Západ a sovietsky blok bol od konca vojny viditeľný ešte jeden migračný pohyb – utečenecký, najčastejšie s cieľom dostať sa na demokratický Západ. Je pritom do značnej miery spätý s obyvateľmi Poľska, ktorých časť sa z krajiny – ovládanej už od roku 1944 komunistami – rozhodla ilegálne odísť. Tento migračný pohyb sa významne dotkol Československa, keďže cez jeho územie viedli niektoré trasy na Západ. Československé bezpečnostné zložky pritom týchto utečencov sledovali s neskrývaným podozrením. A práve to, aký vzťah k utečencom z Poľska mali vojenské a bezpečnostné zložky Československa, resp. akú úlohu zohrali pri prípadnej starostlivosti o nich, budeme zvlášť sledovať v kontexte problematiky.

Kategorizácia utečencov

Československo sa po vojne stretlo s niekoľkými skupinami utečencov z Poľska. Prvú tvorili utečenci, pre ktorých bolo Československo len tranzitnou krajinou v ich ceste na Západ – najčastejšie do

³ Uvedené číselné údaje o presídlení Poliakov a Ukrajincov podľa: ŠMIGEL, M. – KMEŤ, M.: Výmeny obyvateľstva v strednej a východnej Európe v kontexte druhej svetovej vojny (na pozadí percepcie a názorov). In: *Povoynové migrácie a výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom*. Eds. Z. Sáposová, Š. Šutaj. Prešov: Universum, 2010, s. 61. Podrobnejšie k problematike týchto presídlení pozri: MIRONOWICZ, E.: *Polityka narodowościowa PRL*. Białystok: Wyd. Białoruskiego Towarzystwa Historycznego, 2000; CIESIELSKI, S.: *Przesiedlenie ludności polskiej z Kresów Wschodnich do Polski, 1944-1947*. Warszawa: Neriton, 2000; EBERHARDT, P.: *Migracje polityczne na ziemiach polskich (1939-1950)*. Poznań: Instytut Zachodni, 2010; KABACZIJ, R.: *Wygności na stepy. Przesiedlenia ludności ukraińskiej z Polski na południe Ukrainy w latach 1944-1946*. Warszawa: Związek Ukraińców w Polsce, 2012.

⁴ DROZD, R. (ed.): *Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918-1989)*. T. II. „Akcja „Wisła”. Warszawa: Tyrsa, 2005; PISULIŃSKI, J.: *Akcja specjalna „Wisła”*. Rzeszów: Libra, 2017; MOTYKA, G.: *Akcja „Wisła” ’47. Komunistyczna czystka etniczna*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2023.

americkej okupačnej zóny v Nemecku. Patrili sem najmä kuriéri antikomunistického podzemia (tí sa, samozrejme, väčšinou pohybovali v oboch smeroch – z Poľska aj do Poľska) a ľudia, ktorí nesúhlasili s komunistickým režimom, alebo sa chceli zachrániť pred perzekúciou. Často tiež mierili za svojimi príbuznými, ktorí sa po vojne rozhodli zostať na Západe (napr. vojaci poľskej armády na Západe). Nechýbali však ani ľudia, ktorí utekali z Poľska kvôli zlým hospodárskym pomerom, s vidinou lepšieho života (alebo aj dobrodružstva) na Západe. Počty takýchto utečencov je možné len odhadovať, zrejme išlo len o stovky osôb.⁵

Oveľa mohutnejší utečenecký prúd tvorili poľskí Židia, snažiaci sa dostať na Západ alebo do Palestíny. V lete 1946, kedy ich príliv vrcholil, prekračovalo československé hranice na určených priechodoch pri Náchode a Broumave aj niekoľko tisíc Židov denne. Podľa odhadov celkovo v rokoch 1945 – 1948 prešlo cez Československo 150 – 160 tisíc poľských Židov. Starali sa o nich československé úrady spolu so židovskými organizáciami.⁶

Špecifickou skupinou tranzitujúcich cez územie Československa boli tzv. banderovci – príslušníci Ukrajinskej povstaleckej armády (UPA). Pohyby oddielov UPA z juhovýchodného Poľska však predstavujú osobitnú tému (vrátane nasadenia proti nim jednotiek čsl. armády), ktorej sa historici už obšírne venovali.⁷ Preto jej v tomto príspevku nebude venovaná pozornosť.

Utečenci, pre ktorých bolo Československo cieľovou krajinou alebo aspoň dočasným útočiskom, tvorili druhú skupinu. Patrili medzi nich Poliáci, ktorí po zadržaní tvrdili, že hľadajú v ČSR prácu (je však otázne, či v skutočnosti nešlo o tranzitujúcich a s uvedením tohto dôvodu nespájali nádej, že nebudú vrátení späť alebo potrestaní). Podľa preštudovaného materiálu však nešlo o častý zjav. V porovnaní s nimi bolo oveľa viac utečencov z Kladska, Hlubčicka a Ratiborska (spolu okolo 6 tisíc osôb). Išlo o obyvateľstvo väčšinou českého pôvodu, kto-

⁵ Pozri: FRIEDL, J.: *Domů, a za svobodu. Role Československa v migracích obyvatel Polska v letech 1945–1948*, s. 252.

⁶ Porovnaj menné zoznamy: Národní archiv (NA) Praha, f. Ministerstvo sociální péče – repatriace, inv. č. 842, k. 758; Státní okresní archiv Náchod, f. Okresní národní výbor Broumov, inv. č. 530, k. 458. Doposiaľ neprekonanou prácou na tému emigrácie/útekov Židov do Palestíny po 2. svetovej vojne stále zostáva kniha Yehudy Bauera. BAUER, Y.: *Flight and Rescue. Břichah*. New York: Random House, 1970.

⁷ Porovnaj: FIALA, J.: *Zpráva o akci B*. Praha: Vyšehrad, 1994; ŠMIGEL, M.: *Banderovci na Slovensku (1945 – 1947)*. Banská Bystrica: UMB, 2008; ŘEPA, T.: *Banderovci. Politické souvislosti, následky, zneužití tématu komunistickou propagandou, návaznost na hybridní konflikt v současnosti*. Praha: Academia, 2019.

ré sa snažilo zachrániť pred odsunom do Nemecka alebo pred perzekúciou zo strany poľských úradov kvôli svojim sympatiám k Československu (nárokujúcim si tieto územia po vojne). Prekračovali preto ilegálne hranice s cieľom nájsť dočasné útočisko, než budú tieto územia pripojené k Československu.⁸

S rovnakými motívmi sa stretávame aj u utečencov z hornej Oravy a severného Spiša (dovedna okolo 6,5 tisíc osôb). Nespokojnosť tamojších Slovákov s tým, že musia žiť v Poľsku – po predchádzajúcich niekoľkých rokoch hospodárskej konjunktúry v rámci vojnovej Slovenskej republiky – spôsobovala rast napätia nielen medzi nimi a poľskými úradmi, ale aj antikomunistickým podzemím. Aj oni pokladali Československo za dočasné útočisko. Verili, že ich obce budú čoskoro pripojené ku Slovensku, resp. ČSR a že sa situácia upokojí a vrátia sa domov.⁹

Zatiaľ čo pre utečencov z Kladska, Horného Sliezka, hornej Oravy a severného Spiša sa takmer okamžite organizovala sociálna starostlivosť, v oveľa zložitejšej situácii sa ocitli Ukrajinci (Rusíni) z juhovýchodného Poľska, ktorí v prvých povojnových rokoch utekali na územie severovýchodného Slovenska. Utekali z obáv pred vysídlením do Sovietskeho zväzu, ako aj pred vojenskými akciami v súvislosti s aktivitami UPA vo východnom poľsko-slovenskom pohraničí. Ich pobyt na území Československu bol však veľmi krátky a zo strany úradov aj nežiaduci.¹⁰

Po definitívnom uchopení moci komunistami vo februári 1948 utečenectvo z Poľska cez územie ČSR na Západ, resp. do Československa, výrazne kleslo. Silné stráženie západnej hranice spôsobilo, že táto trasa prestala byť atraktívna.¹¹ V máji 1948 vznikol štát Izrael, čo

⁸ Podrobnejšie: HLUŠIČKOVÁ, R.: *Kladsko a Československo v letech 1945–1947. Studie a dokumenty*. Hradec Králové – Wrocław: ÚHV Pedagogické fakulty Vysoké školy pedagogické, 1999; JANÁK, D.: K otázke tzv. hornoslezských uprchlíkov na Hlučínsku, Opavsku a Krnovsku v letech 1945–1955. In: *Slezský sborník*, 93, 1995, č. 1-2, s. 83-89; JANÁK, D.: Neklidná hranice, I.–II. (Slezské pohraničí v letech 1945–1947). In: *Časopis Slezského zemského múzea, série B – vědy historické*, 42, 1993, č. 1, 2, s. 63-75, 147-168.

⁹ MAJERÍKOVÁ-MOLITORIS, M.: Utečenci z hornej Oravy a severného Spiša a ich osídlenie na Slovensku. In: ŠMIGEL, M. – TIŠLIAR, P. a kol.: *Migračné procesy Slovenska (1918 – 1948)*. Banská Bystrica: Belianum, 2014, s. 535-561; MAJERÍKOVÁ-MOLITORIS, M.: *Vojna po vojne. Severný Spiš a horná Orava v rokoch 1945 – 1947*. Banská Bystrica – Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2015.

¹⁰ ŠMIGEL, M. – HALCZAK, B.: Keď „krik a plač bolo počuť po všetkých horách“. Hromadné úteky Ukrajincov z Poľska na územie východného Slovenska (1946). In: ŠMIGEL, M. – TIŠLIAR, P. a kol.: *Migračné procesy Slovenska (1918 – 1948)*. Banská Bystrica: Belianum, 2014, s. 562-588.

¹¹ Napriek tomu sa aj v nasledujúcich desaťročiach Poliaci pokúšali cez Českoslo-

významne zmenilo možnosti emigrácie pre zvyšky poľských Židov. Aj územné spory medzi Československom a Poľskom prestali byť na programe dňa.

Utečenci pred komunistickým režimom

České krajiny sa s nimi stretli tesne pred koncom vojny. Poľská Svätokrížska brigáda Národných ozbrojených síl (Narodowe Siły Zbrojne – NSZ) patrila k nacionalistickej časti poľského odboja, ktorej vedenie dospelo k tomuto záveru na konci vojny: Nemci smerujú k neodvratnej porážke, avšak Poľsko musí čeliť novej totalite – tentoraz komunistickej. Medzi Poliakmi (nielen nacionalisticky orientovanými) bolo pomerne rozšírené presvedčenie, že po vojne vypukne konflikt medzi anglosaskými mocnosťami a Sovietskym zväzom, ktorý povedie k oslobodeniu Poľska od komunistov. Cieľom NSZ bolo zachovať sily pre tento boj. Svätokrížska brigáda sa preto vydala peším pochodom na Západ – v ústrety anglosaským vojskám. Bolo to však za cenu určitej spolupráce s Nemcami, ktorá dodnes nebola uspokojivo objasnená.¹²

Brigáde prialo šťastie a koniec vojny ju zastihol pri Holýšove (juhozápadne od Plzne). Tesne pred príchodom Američanov jej vojaci oslobodili tamojšiu pobočku koncentračného tábora Flossenbürg. Američania považovali Poliakov za spojencov a držali nad nimi ochrannú ruku. Jednotka však vyvolávala množstvo dohadov o svojej minulosti a spolupráci s Nemcami, ktoré nerozptýlili ani odpovede ich veliteľov na jasne položené otázky. Český odbojár štábný kapitán Josef Trnka, ktorý po oslobodení v máji 1945 skúmal pomery v západočeskom pohraničí, nečakane narazil na brigádu pri

vensko dostať na Západ. V niektorých prípadoch však za to zaplatili životom. MAŠKOVÁ, T. – RIPKA, V.: *Železná opona v Československu. Usmrcení na československých štátnych hraniciach v letech 1948–1989*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2015; MOŽNÝ, P.: *Vražda strážmistra SNB Bohuslava Kroupy*. In: *Severní Morava. Vlastivědný sborník*, roč. 57, sv. 99. Šumperk 2013, s. 40–45. Jednu z utečeneckých trás vedúcej cez Jizerské hory antikomunistické podzemie udržovalo ešte niekoľko rokov po februári 1948. Porovnaj: MROCZKOWSKI, L. A.: *Ostatni list do matki. Wspomnienia żołnierza wyklętego*. Łomianki: Wydawnictwo internetowe e-bookowo, 2017.

¹² Brigáda poskytla niekoľko skupín vojakov, ktorých Nemci vysadili v tyle Červenej armády. Podrobnejšie: WĘGRZYŃ, D.: „Tam i z powrotem“. Skoczkwowie spadochronowi oraz grupy piesze Brygady Świętokrzyskiej i ich powrót do kraju w początkach 1945. In: *Polskie Oddziały Wartownicze przy armii amerykańskiej w latach 1945–1989*. Eds. M. Mazanek-Wilczyńska, P. Skubisz, H. Walczak. Szczecin: Instytut Pamięci Narodowej, 2011, s. 77–106. Podrobnejšie o pobyte Svätokrížskej brigády na českom území: FRIEDL, J.: *Vojáci – psanci. Poľská Svätokrížská brigáda Národných ozbrojených síl na českém území v roce 1945*. Praha: Vojenský historický ústav, 2015.

Holýšove. „*Odkiaľ ste prišli do týchto českých dedín? Na to som dostal nejasnú odpoveď,*“ – napísal vo svojom hlásení.¹³

Napätie medzi miestnymi obyvateľmi a Poliakmi, ktorí kvôli nedostatku zásob od Američanov rekvirovali potraviny od civilistov, postupne rástlo. Negatívny postoj Poliakov k Sovietskemu zväzu prižívoval nedôveru Čechov. Preto koncom mája 1945 československé vojenské velenie vymenovalo poručíka Aloisa Petáka za styčného dôstojníka pri Svätokrížskej brigáde. Dostal za úlohu najmä riešiť spory medzi Poliakmi a miestnym obyvateľstvom. Z jeho hlásení vyplýva, akou náročnou bola táto úloha a ako pobyt brigády na československom území sprevádzalo množstvo incidentov.¹⁴ Napriek napätým vzťahom si Poliaci uvedomovali pomoc, ktorej sa im dostávalo od československých úradov a vojska. Tesne pred odchodom brigády do Bavorska (6. augusta 1945) sa jej veliteľ plukovník Antoni Szacki prišiel na veliteľstvo československej 11. divízie v Plzni rozlúčiť a poďakovať za „*ubytovanie, ktoré dostali na našom území*“. Poliaci vrátili aj dve poľné kuchyne, ktoré im požičala československá armáda.¹⁵

Svätokrížska brigáda bola pre Čechov prvou skúsenosťou s Poliakmi utekajúcimi pred komunistickým režimom. Avšak zahmlievaním svojej minulosti,¹⁶ protisovietskymi postojmi (pre drvivú väčšinu Čechov v tom čase nepochopiteľnými) a správaním sa k civilnému obyvateľstvu brigáda bohužiaľ prispela k tomu, že Poliaci utekajúci cez Československo na Západ boli vnímaní ako nebezpeční. Ostražitosť zvýšila aj vražda poručíka Josefa Šindelára a jeho vodiča Vlastimila Malinu pri Šluknove skupinou Poliakov (bývalých príslušníkov AK), utekajúcich do americkej zóny. Vyšetovania okolností smrtiporučíka Šindelára a jeho vodiča Malinu sa ujali vyšetrovatelia Obranneho spravodajstva (OBZ),¹⁷ medzi ktorými bol aj neslávne známy

¹³ Státní oblastní archiv Plzeň, f. Oblastní velitelství Sboru národní bezpečnosti (SNB), inv. č. 56, k. 20. Správa z Horšovského Týna z 21. 5. 1945; FRIEDL, J.: *Vojáci – psanci*, s. 47.

¹⁴ Petákové hlásenia, ktoré sa našli pri práci na knihe *Vojáci – psanci*, sú publikované v: FRIEDL, J.: *Vojáci – psanci*, s. 96-111. Až po vydaní knihy sa podarilo objaviť správu č. 9 (jej obsah je známy z iných dokumentov a nemení závery uvedené v knihe). Vojenský ústredný archív – Vojenský historický archív Praha, f. Ministerstvo národnej obrany 1945, inv. č. 3909, k. 68, č. j. 11928. Hlásenie poručíka Aloisa Petáka č. 9 z 25. 7. 1945.

¹⁵ Tamže, s. 79-80.

¹⁶ V rozpore s realitou sa vydávala za jednotku Zemskej armády (Armia Krajowa – AK). BRZOZA, C.: Pierwsze kontakty Brygady Świętokrzyskiej NSZ ze Sztabem Naczelnego Wodza. In: *Zeszyty Historyczne WiN-u*, 1999, č. 13, s. 215-224.

¹⁷ Archívne zdroje sa zmieňujú aj o zapojení NKVD do vyšetrovania: Archiv bezpečnostních složek (ABS), f. Různé bezpečnostní spisy po roce 1945 (RBS), sign. 304-226-3, s. 18-19. Správa č. 2 z 11. 7. 1945.

štábný kapitán Vilém Dovara. Poliakov, ktorých Američania vydali na žiadosť československých orgánov (počas transportu sa pri Duchcove pokúsili o útek; niekoľko z nich zahynulo v následnej prestrelke), mučili, aby sa tak priznali, že poručík a jeho vodiča zastrelili po dohode s Werwolfom. V skutočnosti to nebola pravda. Poliacci zlikvidovali dvoch Čechov ako nepohodlných svedkov, ktorí by mohli zmariť ich pokus dostať sa k Američanom.¹⁸ Pred civilnými vyšetrovateľmi Poliacci svoje výpovede odvolali. Súdny proces sa nakoniec neuskutočnil, keďže československé orgány sa rozhodli vydať Poliakov do Poľska. Naopak sa pred súd dostal V. Dovara, ktorý bol napokon odsúdený za nezákonnosti spáchané v severočeskom pohraničí (prípád zatknutých Poliakov sa však nestal súčasťou obžaloby).¹⁹

OBZ sa najaktívnejšie činilo pri monitorovaní nelegálnej migrácie Poliakov cez Československo na Západ. Svätokrížska brigáda už počas svojho presunu cez Protektorát na jar 1945 vytvorila prevádzачské trasy, po ktorých po vojne utekali z Poľska napríklad rodinní príslušníci dôstojníkov brigády.²⁰ Veľké obavy v OBZ vyvolal útek niektorých členov plzenskej pobočky poľskej repatriačnej misie počas odchodu amerických vojsk zo západných Čiech. Ukázalo sa totiž, že delegatúra slúžila aj ako ilegálna bunka pomáhajúca poľským utečencom. Pritom aj po odchode Američanov zostala Plzeň dôležitým tranzitným bodom pre utečencov.

V januári 1946 OBZ 2. vojenskej oblasti (VO-2) hlásilo: „Počet Poliakov, ktorí sa dočasne aj trvalo zdržiavajú v Plzni, je stále značný. Pri kontrole hotelových registrácií [bolo] zistené, že za posledných 14 dní prenocovalo v plzenských hoteloch 30 Poliakov, ktorí neprešli poľským repatriačným úradom. Väčšinou smerujú na západ. Predstierajú, že sú repatriační pracovníci z Drážďan, Mníchova, Frankfurtu atď. Počet Poliakov žijúcich v súkromí nemožno uviesť, pretože nie všetci sú policajne hlásení. Odhaduje sa, že len v Plzni žije okolo päťdesiat Poliakov. Činnosť Poliakov v našom priestore je nežiaducou. Cestujú z Nemecka cez Plzeň do Prahy a iných miest v ČSR na rôzne

¹⁸ Podrobnejšie o vražde Šindelára a Malinu: FRIEDL, J.: Jak to bylo s vraždou v lese Botzenberg? Příspěvek k ilegálním útekům polských občanů přes Československo na Západ a k poměrům v pohraničí v roce 1945. In: *Historie a vojenství*, 65, 2016, č. 4, s. 74-86.

¹⁹ STANĚK, T.: *Poválečné „excesy“ v českých zemích v roce 1945 a jejich vyšetřování*. Praha: Ústav pro soudobou dějiny AV ČR, 2005, s. 149-150.

²⁰ SZACKI, A.: *Byłem dowódcą Brygady Świętokrzyskiej*. Warszawa – Kraków: Mireki, 2014, s. 210; ŻARYN, J.: *„Taniec na linie, nad przepaścią“*. Organizacja Polska na wychodźstwie i jej łączność z krajem w latach 1945–1955. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2011, s. 249.

*americké a poľské doklady. Cestujú aj na falošné doklady cez ČSR do Poľska a potom späť.*²¹

Najväčší nápor Poliakov utekajúcich pred komunistickým režimom bol zaznamenaný na jar 1946, čo súviselo so zásahmi poľskej bezpečnosti proti antikomunistickému podzemiu. Veľmi aktívne bolo OBZ 3. vojenskej oblasti (VO-3), ktorému podliehalo aj Sliezsko. Práve cez Těšín viedli frekventované utečenecké a kuriérske trasy. Napríklad 30. apríla 1946 boli vo Fryštáte zatknuté dve kuriérky – Wanda Kraszewska a Irena Tomalak. Vyšetrovatelia našli u nich niekoľko zvitkov mikrofilmov s nafotenými dokumentmi o situácii v Poľsku. Po dôkladných výsluchoch, počas ktorých sa OBZ nepodarilo zistiť skutočnú totožnosť I. Tomalak (stále vystupovala pod krycím menom Maria Niedźwiecka), boli obe ženy 17. mája 1946 odovzdané do Poľska, kde ich vojenský súd poslal do väzenia na osem (W. Kraszewska; prepustená v roku 1950) a pätnásť rokov (I. Tomalak; prepustená v roku 1956).²²

Často sa stávalo, že vojaci poľskej armády na Západe (Polskie Siły Zbrojne – PSZ) alebo poľskí príslušníci strážnych oddielov v americkej zóne cestovali cez Československo do Poľska, aby vyzdvihli svojich rodinných príslušníkov.²³ „*Pri príležitostných náhlých vlakových prehliadkach, najmä nočných spojov na tunajšej stanici, vykonávaných za účasti československých vojenských orgánov, bolo v poslednom čase zadržaných niekoľko osôb prevažne poľskej národnosti. Ide*

²¹ ABS, f. Hlavní správa vojenské kontrarozvědky (HSVK), sign. 302–134–5, s. 9. Správa OBZ VO-2 z 17. 1. 1946. O úteku plzenskej delegatúry porovnaj: FRIEDL, J.: Delegatura Polskiej Misji Repatriacyjnej w Pilźnie. Udział w nielegalnych przerzutach Polaków oraz uciezka pracowników na Zachów w 1945 roku. In: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, 142, 2015, č. 1, s. 135–148.

²² Príbeh kuriérskej dvojice už predtým spracoval: PLACHÝ, J.: Perzekuce polských občanů v Československu po roce 1945. In: *Slovanství ve středoevropském prostoru. Pardubická konference (22. – 24. dubna 2004)*. Eds. D. Hrodek. Praha: Libri; STRED – Středoevropský dialog, 2004, s. 369; (dostupné elektronicky https://pl.wikipedia.org/wiki/Irena_Tomalak [citováno k 24. srpnu 2020]); (dostupné elektronicky https://pl.wikipedia.org/wiki/Wanda_Kraszewska-Ancerewicz [citováno k 24. srpnu 2020]); MAZUR, G.: Kraszewska-Ancerewicz, Wanda. In: *Zeszyty Historyczne WiN-u 5*, 1996, č. 9 s. 226–228; Dokumenty k prípadu W. Kraszewskej a I. Tomalak pozri: ABS, f. HSVK, sign. 302–427–4. Za upozornenie, že Irena Tomalak používala krycie meno Maria Niedźwiecka, ďakujem Dariuszovi Dąbrowskému z Ústavu pamäti národa vo Vroclavi.

²³ Poliáci, ktorí sa rozhodli zostať v okupovanom Nemecku, sa k nim pridali, aby si zabezpečili živobytie. Tieto jednotky sa často považovali za zárodok poľskej armády v budúcom konflikte medzi Západom a Východom. Porovnaj: BRZOZA, C.: Zapomniana armia. Polskie oddziały wartownicze w Europie (1945–1951). In: *Zeszyty Historyczne*, 1996, t. 116, s. 3–21.

väčšinou o príslušníkov poľských zahraničných vojenských jednotiek pri americkej armáde [rozumej strážnych oddielov zriaďovaných v tom čase americkými okupačnými úradmi; Poliáci do nich mohli vstupovať – pozn. autor.], v amer. vojenských uniformách, ktorí ilegálne prekračujú čsl.-poľské hranice a vracajú sa cez naše územie späť do Nemecka, resp. aj do Francúzska k svojim jednotkám,“ – hlásila 4. marca 1946 plzenská oblastná pobočka Zemskej štátnej bezpečnosti v Čechách. Z výsluchov vyplynulo, že hlavným cieľom týchto vojenských migrantov bolo spojenie s rodinnými príslušníkmi.

Vojakom totiž stačila na prekročenie hranice len priepustka vydaná niektorým z československých úradov v zahraničí alebo repatriáčnymi dôstojníkmi. Veliteľ československej vojenskej misie pri americkej armáde v Nemecku plukovník generálneho štábu Vítězslav Josef Rosík už vo februári 1946 upozorňoval na nebezpečné dôsledky, ktoré by takýto postup mohol mať pre vzťahy s Poľskom. „Pri tejto príležitosti by som chcel upozorniť aj na cestovanie Poliakov z americkej okupačnej zóny cez ČSR do Poľska,“ – písal plukovník v správe pre ministerstvo zahraničných vecí. „Existuje vážna obava, že Poliáci – prívrženci býv. poľskej vlády v Londýne [...] využívajú územie Československa na cestovanie do Poľska s cieľom odvieť svojich príbuzných alebo cenný majetok [sic!]. Je veľmi oprávnený predpoklad, že môže ísť o osoby, ktoré boli poverené, aby vytvárali v Poľsku organizácie proti varšavskej vláde. Ocitli by sme sa v nepriaznivej situácii, keby takéto osoby boli zadržané v Poľsku – s falošnými cestovnými dokladmi, ku ktorým však bolo priložené úradné povolenie československého styčného dôstojníka v Regensburgu na prekročenie čsl. hraníc na ceste do Poľska a späť.“ Plukovník Rosík preto nariadil svojim podriadeným, aby vydávali priepustky cez československé hranice s najväčšou opatrnosťou. „Treba však brať do úvahy aj to, že je ťažké odmietnuť povolenie na prechod cez čsl. hranice, pretože by to mohlo viesť k reakcii Varšavy, že zdržujeme repatriáciu a cestovanie ich osôb do Poľska,“ – upozornil plukovník Rosík na druhú stranu problematiky.²⁴

Ďalším problémom bolo, že poľské pohraničné orgány Poliakom zabavovali doklady. Preto im pri ceste späť do americkej zóny nezostávalo nič iné, ako ilegálne prekročiť československo-poľskú hranicu, najčastejšie „v oblasti Českého Těšína“. Vyskytli sa dokonca prípady, „keď sa jednotlivci alebo malé skupiny dobrovoľne hlásili na najbližších čsl. posádkových veliteľstvách, ktoré ich potom po informatívnych výsluchoch

²⁴ Archiv Ministerstva zahraničních věcí (AMZV) ČR, f. Generální sekretariát – odbor A, k. 207, zl. 6234. Hlásenie plukovníka J. V. Rosíka z 15. 2. 1946.

prepúšťali ďalej do vnútrozemia“. Dokonca aj v sprievode československého dôstojníka.²⁵

Žiadať o pomoc československé vojenské orgány sa nie vždy oplátilo. Ak sa Poliaci dostali do rúk OBZ, znamenalo to namiesto pomoci komplikácie. Historikovi Jiřímu Plachému sa podarilo zdokumentovať niekoľko takýchto prípadov. Napríklad 22. februára 1946 orgány OBZ v Českom Těšíne zadržali skupinu piatich Poliakov – príslušníkov strážnych jednotiek v americkej zóne. Niektorí sa pokúšali ilegálne previesť svoje manželky cez hranice do Československa. OBZ ich najprv chcelo vrátiť do Poľska, ale keď sa ukázalo, že dvaja z mužov majú americké a francúzske občianstvo, situácia sa stala chúlостivou, pretože vydanie ostatných do Poľska (proti ich vôli) by mohlo spôsobiť medzinárodný škandál.²⁶

Podobne sa postupovalo aj v prípade štyroch príslušníkov PSZ, ktorí boli 22. februára 1946 zatknutí v Novom Bohumíne spolu so ženou „*typu barovej tanečnice. Na príkaz veliteľstva OBZ boli všetci eskortovaní do Plzne*“.²⁷ Menej šťastia mali kapitán Stefan Koźniewski (nar. 1894), poručík Kazimierz Gwojdzinski (nar. 1900) a poručík Henryk Cap (nar. 1914) z 2. poľského zboru v Taliansku. Naivne sa obrátili na československé bezpečnostné orgány, aby im pod falošnými menami umožnili prejsť do Poľska, odkiaľ chceli odvieť svoje rodiny. Obvodné spravodajské oddelenie v Českom Těšíne im po dohode s OBZ povolenie skutočne udelilo a 23. februára 1946 dôstojníci prekročili hranice pri Zebrzydowiciach. Lakonický text telegramu adresovaného ministerstvu vnútra bol jasný: „*Bolo zariadené, že na poľskej strane budú zatknutí.*“²⁸

V tejto súvislosti sa vynára otázka, či a do akej miery spolupracovali československé a poľské bezpečnostné zložky pri chytaní utečencov z Poľska (najmä kuriérov a členov protikomunistického odboja). Zo skúmaných materiálov vyplýva, že nešlo o koordinovanú spoluprácu. Naopak, spravodajské služby oboch krajín v tom čase pracovali proti sebe a, ako už upozorňoval J. Plachý, utečenci sa stali pre československé bezpečnostné služby zdrojom informácií o situácii v Poľsku. Niekedy boli dokonca využívaní pri spravodajskej činnosti proti

²⁵ ABS, f. Odbor politického zpravodajství ministerstva vnitra (OPZMV), sign. 2M/13337, s. 76. Správa plzenskej oblastnej pobočky Zemskej štátnej bezpečnosti v Čechách z 4. 3. 1946; ABS, f. OPZMV, sign. 2M/13359, s. 316. Nariadenie ministerstva vnútra z 11. 3. 1946.

²⁶ PLACHÝ, J.: Perzekuce polských občanů v Československu po roce 1945, s. 366-367.

²⁷ ABS, f. OPZMV, sign. 2M/13385, s. 122. Správa ministerstva vnútra z 25. 2. 1946.

²⁸ ABS, f. OPZMV, sign. 2M/13385, s. 122-123. Správa ministerstva vnútra z 25. 2. 1946; PLACHÝ, J.: Perzekuce polských občanů v Československu po roce 1945, s. 367.

svojmu severnému susedovi. J. Plachý spomína prípad kapitána poľskej armády (a majora AK) Henryka Sikorského (nar. 1915), o ktorom v dokumentoch nachádzame nasledujúce informácie: „*Menovaný bol podľa dohody medzi OBZ a 2. odd. VO-3 prevedený z Poľska do ČSR, bol členom AK a obával sa, že teraz bude stíhaný za svoju minulosť, ako je to v prípade jeho priateľov. Teraz ho bude využívať 2. oddiel. VO-3.*“²⁹

Poľskí Židia

Početnú skupinu utečencov z Poľska tvorili Židia. Dôvodov, prečo sa rozhodli opustiť Poľsko, bolo niekoľko. Dôležitý bol psychologický aspekt. Mnohí zostali sami, pretože ich príbuzní zahynuli počas holokaustu. Aj poľsko-židovské vzťahy neboli z viacerých dôvodov dobré, skôr naopak. Bohužiaľ, už v auguste 1945 došlo v Krakove k pogromu na Židov,³⁰ ktorých Poliaci často obviňovali z aktívnej účasti na etablovaní komunistického režimu v Poľsku. Spolu s rastúcou aktivitou sionistických kruhov propagujúcich emigráciu do Palestíny sa zvyšoval počet Židov, ktorí sa rozhodli opustiť Poľsko. Keďže nebolo ľahké vycestovať, resp. získať povolenie na vstup do cieľovej destinácie (Palestína, krajiny západnej Európy alebo USA), väčšina Židov sa rozhodla odísť ilegálne. Tým, ktorí podporovali sionizmus a túžili sa dostať do Palestíny, pomáhala najmä tajná organizácia Bricha (hebrejsky „útek“).

So židovskými utečencami z Poľska sa v Československu stretávame už v letných mesiacoch roku 1945. Z preštudovanej dokumentácie nevyplýva, že by sa československá armáda výrazne podieľala na riešení tohto problému. Vzhľadom na špecifiká tejto migrácie išlo o záležitosť, ktorá spadala predovšetkým pod ministerstvo sociálnej starostlivosti a ministerstvo vnútra. Druhý z uvedených rezortov dlhodobo trval na tom, aby poľskí Židia bez platných dokladov neboli vpúšťaní do Československa. Židia prichytení pri nelegálnom prekro-

²⁹ ABS, f. HSVK, sign. 302-163-1, s. 108; Tamže, sign. 302-229-7, s. 81. Spravodajské hlásenie VO-3 k 1. 3. 1946; PLACHÝ, J.: Československo jako tranzitní země polské emigrace po roce 1945. In: *Slovenská republika 1939 - 1945 očami mladých historikov IV: zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie, Banská Bystrica 14. - 15. apríla 2005*. Eds. M. Šmigel, P. Mičko. Banská Bystrica: FHV Univerzity Mateja Bela, 2005, s. 467. Naopak, intenzívna spolupráca bola nadviazaná už v roku 1946 počas likvidácie oddielov UPA. HANZLÍK, F. - POSPÍŠIL, J. - POSPÍŠIL, J.: *Sluha dvou pánů*. Vizovice: Lípa, 1999, s. 86 a n.

³⁰ CICHÓPEK, A.: *Pogrom Żydów w Krakowie 11 sierpnia 1945*. Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny, 2000. O povojnových poľsko-židovských vzťahoch pozri najmä: GROSS, J. T.: *Strach. Antysemityzm w Polsce tuż po wojnie. Historia moralnej zapaści*. Kraków: Znak, 2007; CHODAKIEWICZ, M. J.: *Po zagładzie. Stosunki polsko-żydowskie 1944-1947*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2008; CAŁA, A.: *Żyd - wróg odwieczny? Antysemityzm w Polsce i jego źródła*. Warszawa: Nisza, 2012, s. 453-477.

čení hraníc boli preto vracaní späť, čo sa však často nezaobišlo bez veľmi emotívnych scén.³¹

Ešte 11. marca 1946 ministerstvo vnútra zdôrazňovalo, že všetci poľskí občania bez platných dokladov musia byť vrátení do Poľska.³² Vyskytovali sa však prípady, keď sa tento ministerský pokyn nedodržieval a bezpečnostné zložky z času na čas predávali Židov pracovníkom ministerstva sociálnej starostlivosti alebo židovským organizáciám, s pomocou ktorých potom pokračovali v ceste na Západ. Najviac takýchto prípadov bolo zaznamenaných v Náchode a jeho okolí, keď viedla jedna z hlavných utečeneckých trás. Motívy tejto tolerance ilustruje správa bezpečnostného referenta Okresného národného výboru (ONV) v Broumове Josefa Brandejsa o zadržaní mladého manželského páru, ktorý sa – podobne ako mnoho ďalších utečencov – sťažoval na zlé životné podmienky v Poľsku, pogromy, vraždy a okrádanie Židov: „*Ich výpovede o situácii v Poľsku boli natoľko presvedčivé, že v noci z 20. na 21. marca 1946 boli internovaní v Broumове a neboli poslaní späť do Poľska. Bolo vidieť, že poľská pohraničná stráž len čaká na príležitosť – aby prekročili hranice späť do Poľska, kde by ich okamžite uväznili a určite by ich pripravili o všetok majetok, ktorý niesli v dvoch kufroch. Boli tak odoslaní na Okresný národný výbor v Náchode, kde bol o celom prípade informovaný Dr. Torsch, ktorý je predsedom židovskej náboženskej obce v Náchode. Dnes prišla telefonická správa z Okresného národného výboru v Náchode, že manželia [...] sa s policajnou eskortou vracajú do Broumova a že majú byť držaní v zbernom tábore dovtedy, kým nerozhodne o ich prípade ministerstvo vnútra, pán konzul Dr. [Ladislav] Novák.*“ Broumovský bezpečnostný referent sa dokonca prihovárал, aby Československo nebránilo židovským utečencom v ceste a aby vláda intervenovala u Medzinárodného Červeného kríža „*v tom zmysle, aby Židia, ktorí trpeli snád' najviac zo všetkých národov počas Hitlerovho režimu, netrpeli ďalej v takzvanom demokratickom Poľsku*“.³³

Postup broumovského ONV však kritizoval dôstojník OBZ z posádky v Novom Meste nad Metují, nadporučík Břetislav Hrubý. Trval na dodržaní príkazu, že všetci, ktorí ilegálne prekročili hranice, či už jednotlivo

³¹ Porovnaj napr.: ABS, f. RBS, sign. 304-223-1, s. 51. Správa ministerstva vnútra z 27. 9. 1945.

³² ABS, f. OPZMV, sign. 2M/13359, s. 316. Nariadenie ministerstva vnútra z 11. 3. 1946.

³³ ABS, f. RBS, sign. 304-257-6, s. 4-5. Správa bezpečnostného referenta ONV Broumov z 22. 3. 1946. Josef Brandejs neskôr publikoval svoje spomienky o povojnovom pôsobení v Broumове. O židovských utečencoch sa však nezmiňuje. BRANDEJS, J.: Broumovsko po válce. In: *Souvislosti* 14, 2005, č. 2, s. 169-181.

alebo hromadne, by mali byť vypočutí, potrestaní a odovzdaní poľským orgánom. „Všetky osoby, ktoré neoprávnene prekročili štátnu hranicu a boli zadržané, budú odovzdané príslušnej stanici SNB [Sboru národnej bezpečnosti – pozn. autor.], ktorá po spísaní stručného protokolu odovzdá tieto osoby trestnému referentovi ONV na potrestanie za neoprávnené prekročenie hranice. [...] Je absolútne neprípustné, aby takéto osoby boli odovzdané repatriačnému úradu,“ – zdôraznil nadporučík, pričom mal zjavne na mysli židovských utečencov.³⁴

V lete 1946 sa prívlev poľských Židov výrazne zvýšil, takže situáciu musela riešiť priamo pražská vláda.³⁵ Diskrétno otvorila hranice a starostlivosťou o utečencov poverila ministerstvo sociálnej starostlivosti. V spolupráci s Americkým židovským distribučným výborom (American Jewish Joint Distribution Committee) organizovalo tranzitné transporty do amerických okupačných zón v Nemecku a Rakúsku. Eskorty a stráženie tranzitných táborov v Náchode, Broumove, Prahe a Devínskej Novej Vsi zabezpečovala SNB. Celkovo československé orgány poskytl pomoc 115 tis. židovským utečencom z Poľska.³⁶ Československá armáda sa na „nevýdarenej repatriácii“ – ako bola táto akcia, trvajúca až do jari 1948, nazývaná – nepodieľala.

Ostatné skupiny utečencov z Poľska

Zatiaľ čo vyššie uvedené skupiny utečencov využívali Československo najmä ako tranzitnú krajinu na ceste na Západ, stretávame sa súčasne aj s utečencami, pre ktorých bola ČSR cieľovou krajinou alebo aspoň dočasným útočiskom.

Predovšetkým to boli utečenci v dôsledku územných sporov medzi Československom a Poľskom v Sliezsku. Pražská vláda vzniesla po vojne nároky na Kladsko, Hlubčicko a Ratiborsko, pričom v ich prípade okrem iného argumentovala aj tým, že tamojšie obyvateľstvo je českej národnosti alebo českého pôvodu. Poľská vláda tieto požiadavky odmietla a naopak snažila sa čo najrýchlejšie vysídliť miestne obyvateľstvo a nahradiť ho Poliakmi. Keďže hranica na Odre a Lužickej Nise bola oficiálne len provizórna, konanie poľskej vlády možno považovať za pochopiteľnú snahu vytvoriť situáciu, aby zmeny západnej hranice už neboli možné. Ako to už v prevratných časoch

³⁴ Státní okresní archiv Náchod, f. Okresní národní výbor Náchod, k. 5, inv. č. 1077. Správa nadporučíka Břetislava Hrubého z 19. 3. 1946.

³⁵ *Československo a Izrael v letech 1945–1956. Dokumenty.* Eds.: M. Bulínová, J. Dufek, K. Kaplan, V. Šlosar. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993, dok. č. 5, s. 32-35.

³⁶ NA Praha, f. Ministerstvo průmyslu 1945–1950, k. 487, inv. č. 2495, sign. P 2530–82. Závěrečná zpráva o nezdařené repatriaci z 9. 9. 1948.

býva, administratíva nefungovala dobre, dochádzalo k mnohým nezákonnostiam i násilnostiam a terčom útokov boli aj ľudia hlásiaci sa na sporných územiach k českej národnosti. Niektorí z nich sa preto rozhodli utiecť do Československa, kde chceli počkať na zlepšenie situácie alebo na pričlenenie Kladska, Hlubčicka a Ratiborska k republike.

Československé úrady poskytli kladským a hornosliezskym utečencom (ako ich vtedy nazývali) základnú pomoc pri zabezpečení ubytovania, práce a inej sociálnej podpory. Boli tiež založené organizácie angažujúce sa v pomoci týmto ľuďom. Zo skúmanej dokumentácie však nevyplýva, že by sa v nej nejakým spôsobom podieľala armáda. Išlo o záležitosť, ktorá spadala najmä pod ministerstvo vnútra, sociálnej starostlivosti a pod miestne úrady.³⁷

To isté sa týkalo aj utečencov z hornej Oravy a severného Spiša. Ani v tomto prípade do starostlivosti o nich československá armáda nezapájala. Je však potrebné pripomenúť, že tieto oblasti už neboli predmetom sporu medzi Československom a Poľskom. Od rozhodnutia konferencie veľvyslancov v júli 1920 patrili poľskému štátu, ale po porážke Poľska Nemeckom v septembri 1939 boli pridelené (ako odmena za podporu Nemecka) Slovensku. Po vojne sa hranica vrátila tam, kde bola pred septembrom 1938.³⁸

Miestne obyvateľstvo hlásiace sa k slovenskej národnosti však žiadalo, aby sa horná Orava a severný Spiš stali súčasťou Československa. Poľská správa to vnímala ako pokus o narušenie integrity poľského územia a podľa toho so Slováckmi aj zaobchádzala. Spolu s činnosťou odbojových skupín antikomunistického podzemia (ktoré vystupovali aj proti Slovákom) a všeobecne neutešenými pomermi v juhovýchodnom pohraničí vznikla situácia, ktorú mnohí miestni Slováci riešili útekem na územie Slovenska.³⁹

Angažovanie sa armády bol naopak dost' významné pri poslednej skupine utečencov – Ukrajincoch (Rusínoch) z juhovýchodného Poľska. Vzhľadom na ich presídlenie do ZSSR v rokoch 1944 – 1946, a aj kritické podmienky spôsobené bojmi medzi oddielmi Ukrajinskej povstaleckej armády (UPA, banderovci) a poľskou armádou v ich sídelnom regióne, často hľadali bezpečie na československom území.

Československé bezpečnostné zložky mali pomerne presné informácie o tom, čo sa deje na druhej strane hranice. Tá však bola len slabo

³⁷ Pozri literatúru v pozn. 7.

³⁸ AMZV ČR, f. Žourek, k. 106, zl. 19. Správa Josefa Hejreta z 12. 6. 1945.

³⁹ Pozri literatúru v pozn. 8.

strážená,⁴⁰ a tak do slovenského pohraničia prenikali nielen banderovci (v rámci tzv. propagandistických rejdov), ale občas aj poľské skupiny (buď lúpežné alebo antikomunistické podzemie). Tento jav sa prejavoval na celej slovensko-poľskej hranici, ale najväčšiu intenzitu dosiahol na jej východnom úseku v októbri a novembri 1945. Neutešená bezpečnostná situácia a najmä aktivity banderovcov nútili československé vojenské velenie sústrediť viac síl a začať akcie na vytlačenie skupín UPA späť do Poľska.⁴¹

Ukrajinské obyvateľstvo z pohraničných obcí na poľskej strane sa z vyššie uvedených dôvodov ocitlo v ťažkej situácii, ktorú čoraz častejšie riešilo útekem do Československa. Prvé hromadné úteky sú v prameňoch zaznamenané začiatkom októbra 1945. V hlásení oddelenia Finančnej stráže v Runine (okres Snina) sa uvádza, že 7. októbra 1945 sa objavilo 149 utečencov (z toho 67 detí vo veku do pätnásť rokov) s niekoľkými desiatkami hospodárskych zvierat (kone, kravy, teľatá, ovce). Pred financami opísali, ako ich poľskí vojaci najprv prinútili vystáňovať sa z domov, potom ich okradli a nechali napospas osudu. Keď sa Ukrajinci vrátili do svojich dedín, našli svoje príbytky vyrabované alebo vypálené. Preto sa najprv ukryli v lesoch, ale zhoršujúce sa poveternostné podmienky ich prinútili prekročiť československo-poľskú hranicu. Prosili, aby mohli zostať v Československu, „kým sa naša otázka vystáňovania nevyrieši“, a boli ochotní prijať akúkoľvek prácu. Úrady však ich prosby nevyslyšali a nariadili utečencom návrat do Poľska.⁴² Tento postup pokračoval aj v nasledujúcich mesiacoch: všetky osoby z Poľska, ktoré prekročili hranice bez povolenia, mali byť okamžite vrátené späť.⁴³

Kvôli neúspechom v bojoch s UPA v juhovýchodnom Poľsku museli aj poľskí vojaci niekedy prekročiť československé hranice. Hoci nešlo o utečencov v pravom zmysle slova, aj tento jav si zaslúži pozornosť. Spočiatku išlo o jednotlivcov, ale 26. a 27. marca 1946 pod tlakom oddielov UPA ustúpilo do Československa v priestore Lupkovského priesmyku 160 poľských vojakov s 31 koňmi.⁴⁴ Podľa medziná-

⁴⁰ „Obce pogranicze“ 1945–1946. *Sytuacja w południowo-wschodniej Polsce w dokumentach czechosłowackich*. Eds. M. Śmigiel, B. Halczak, R. Drozd. Warszawa: Tyrsa, 2015.

⁴¹ ŚMIGIEL, M.: *Banderovci na Slovensku (1945 – 1947)*, s. 106, 114; „Obce pogranicze“ 1945–1946..., dok. č. 1, s. 25–26.

⁴² ŚMIGIEL, M. – HALCZAK, B.: Keď „plač a krik bolo počuť po všetkých horách“, s. 568–569; ŚMIGIEL, M.: *Banderovci na Slovensku (1945 – 1947)*, s. 178–179.

⁴³ *Letopis UPA*, t. 48. *UPA vo svetle slovenských a českých dokumentov (1945 – 1948)*. Kniha prvá: *Rejdy UPA v dokumentoch vojenských a bezpečnostných štruktúr ČSR (1945 – 1946)*. Ed. M. Śmigiel. Toronto – Lviv: Litopys UPA, 2010, dok. č. 106, s. 336, pozn. 1.

⁴⁴ Povereníctvo vnútra vo svojej správe uvádza, že hranice prekročilo celkovo 616

rodného práva im hrozilo odzbrojenie a internácia v Československu. Veliteľ 4. vojenskej oblasti (VO-4) generál Michal Širica o tom skutočne uvažoval. Zároveň si však bol vedomý výnimočnosti situácie, a preto radšej požiadal svojich nadriadených o pokyny. Aj keď vzťahy medzi Československom a Poľskom neboli v tom čase príliš dobré (po krachu februárových rokovaní nič nenasvedčovalo tomu, že by oba štáty mohli v dohladnom čase uzavrieť spojeneckú zmluvu a vyriešiť územné spory), evidentne prevážil záujem bojovať proti spoločnému nepriateľovi – UPA. Po dohode s ministerstvom zahraničných vecí vydal gen. Širica podriadeným veliteľom tento pokyn: „*Ak sa preukáže, že poľské vojsko, ktoré ustúpilo na naše územie do Medzilaboriec, je skutočne vládnym vojskom, a že ustúpilo pod tlakom Benderovcov, zaobchádzajte s ním ako so spojencom. Vydajte im stravu a preveďte ich s naším malým sprievodom cez štát. hranicu s ich plným výstrojom a výzbrojou*“.⁴⁵

Poliaci ocenili pomoc československých orgánov. Už 28. marca sa prvá skupina vrátila do Poľska (samozrejme, nie cez Lupkovský priesmyk, ale ďalej na západ) a na druhý deň ju nasledovala druhá skupina 56-tich mužov. Ako posledný dorazil do Nového Sącza 4. apríla 1946 oddiel pod vedením poručíka Mieczysława Trzezińskiego.⁴⁶

Ústup poľskej jednotky ukázal, ako ľahko sa severovýchodné Slovensko môže stať regulárnym bojiskom. Jednoduché pozorovanie diaľnic na poľskej strane sa preto mohlo vypomstiť. Riešením bola koordinácia akcií proti UPA a výmena informácií, na ktorých sa československé a poľské armádne velenie dohodlo 6. mája 1946 v Českom Těšíne.⁴⁷

Ako poznamenal poľský historik Grzegorz Motyka, jedným z efektov nadviazania užšej spolupráce v boji proti UPA bol aj nekompromisný postoj československých orgánov k ukrajinským utečen-

poľských vojakov, čo je v rozpore s protokolom vypracovaným v súvislosti s ústupom Poliakov do Československa (pozri nasledujúcu poznámku). „*Obce pogranicze*“ 1945–1946, dok. č. 22, s. 85.

⁴⁵ *Letopis UPA, t. 48. UPA vo svetle slovenských a českých dokumentov (1945 – 1948). Kniha prvá: Rejdy UPA v dokumentoch vojenských a bezpečnostných štruktúr ČSR (1945 – 1946)*, dok. č. 123, s. 375.

⁴⁶ Archiwum Straży Granicznej Szczecin, f. Dowództwo Wojsk Ochrony Pogranicza, sign. 217/331, s. 231. Operačné hlásenia oddielu č. 38 WOP za obdobie od 17. do 29. 3. 1946.

⁴⁷ *Dokumenty a materiály k dějinám československo-poľských vzťahů v letech 1944–1948*. Eds. W. Balcerak a kol. Praha: Academia, 1988, dok. č. 66, s. 152–154; MOTYKA, G.: *Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM, 2015, s. 593–594; Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych (AMSZ) Warszawa, f. Zespół Depesz (ZD), w. 4, t. 49. Šifrogram z Prahy do Varšavy č. 2383 z 3. 5. 1946.

com.⁴⁸ Pokračujúce vysídľovanie Ukrajincov z juhovýchodného Poľska spolu s bojom proti oddielom UPA generovalo viac utečencov hľadajúcich útočisko na československom území. V apríli a máji 1946 ich prílev vrcholil a neoverené správy hovorili o niekoľkých tisícoch utečencov, ktorí sa sústreďovali na severovýchodnom Slovensku (obzvlášť v okrese Medzilaborce).⁴⁹ Utekajúci Ukrajinci prinášali správy o prípadoch krutého zaobchádzania s nimi v Poľsku. Keď sa dozvedali, že budú musieť opustiť Československo, padali na kolena „hovoriac, že radšej zomrú, aby sme ich postrieli, ale do Poľska späť nepôjdu“.⁵⁰

Už 18. mája 1946 začalo veliteľstvo skupiny „Oceľ“ (špeciálna vojenská skupina určená na boj proti UPA na východnom Slovensku) s prípravami na odsun utečencov do Poľska. Vyčlenené armádne jednotky a oddiely Národnej bezpečnosti (NB) mali za úlohu do 20. mája 1946 sústrediť utečencov a zabezpečiť hranice tak, aby po odovzdaní poľským orgánom Ukrajinci nemohli opäť utiecť do Československa. Zničenie táborov, zemľaniek a bunkrov utečencov v lesoch mali na starosti ženisti a v prípade potreby bola pripravená na nasadenie aj rota tankov.⁵¹ Aby sa predišlo nepríjemnostiam, utečenci boli pri súpise ubezpečení, že budú odvezení buď do československého vnútrozemia alebo do ZSSR. Keď však Ukrajincom začínal byť zrejмый skutočný cieľ ich presunu, veľmi emotívne protestovali. „Mnohí z príslušníkov, a to jak z mužov, žien a dospelejších detí, sa hádzali na zem a žiadali svoje odstrelenie skôr, než budú odovzdané poľským orgánom. Taktiež svoj dobytok chceli mnohí odovzdať na území ČSR a tvrdili, že tento im bude Poliakmi stejne odobratý, preto sú rozhodnutí ponechať ho u nás,“ – konštatovalo sa v súhrnnom hlásení o odsune ukrajinských utečencov.⁵²

Výsledky tejto bezpečnostnej operácie v okrese Medzilaborce boli nasledovné: „V celku bolo sústredené a presťahované: 4011 osôb, 277 povozov, 366 koní, 382 kráv, 90 baranov, 354 kôz a nespočítaný počet hydiny – husi, kačky a sliepky. (...) Akcia vystahovania tohto obyvateľ-

⁴⁸ MOTYKA, G.: *Ukrajníška partyzantka 1942–1960*, s. 594.

⁴⁹ ABS, f. Banderovci, sign. 307–95–22, s. 35. Hlásenie okresného veliteľa NB v Medzilaborciach z 10. 5. 1946; ŠMIGEL, M. – HALCZAK, B. Keď „plač a krik bolo počut' po všetkých horách“, s. 573.

⁵⁰ ABS, f. Banderovci, sign. 307–95–22, s. 34. Hlásenie OBR v Humennom z 10. 5. 1946; ŠMIGEL, M. – HALCZAK, B.: Keď „plač a krik bolo počut' po všetkých horách“, s. 575.

⁵¹ ŠMIGEL, M. – HALCZAK, B.: Keď „plač a krik bolo počut' po všetkých horách“, s. 578; „*Obce pogrnicze*“ 1945–1946, dok. č. 48, s. 140–141.

⁵² ABS, f. Banderovci, sign. 307–95–22, s. 38. Hlásenie styčného dôstojníka poverenictva vnútra pri veliteľstve Oceľ z 23. 5. 1946; ŠMIGEL, M. – HALCZAK, B.: Keď „plač a krik bolo počut' po všetkých horách“, s. 579.

stva sa začala dňa 20. mája 1946 o 7.00 hod. a skončila dňa 21. mája 1946 o 02.00 hod.“ Vojaci a príslušníci NB sústredili celkovo tri skupiny Ukrajincov, ktorých eskortovali na poľskú stranu. „Prvá skupina bola sťahovaná z úseku Čertižné – Habura, lesnou cestou cez kopec Meretišov do Jasiel, kde bolo odovzdaných 250 osôb. Druhá skupina bola sústredená v Kalinove a presťahovaná cez Vydraň, Palotu do Radoszyce, v počte 2711 osôb. Tretia skupina bola sústredená nad obcou Palota a presťahovaná do Radoszyce v počte 1050 osôb“.⁵³

Prúdy utečencov s niekoľkými stovkami kusov dobytká a vozov predstavovali žalostnú scénu. „Celkový obraz sťahujúcich sa poskytoval úžasnú biedu po stránke zásobovania a po stránke zdravotnej,“ – uvádzalo sa v súhrnnej správe o odsunutí ukrajinských utečencov. „Mnoho detí zo sťahujúceho sa obyvateľstva bolo v chorom stave a bez patričnej výživy.“ Podobný opis sa zachoval od jedného z mníchov baziliánskeho rádu v Medzilaborciach: „Strašný obraz... [...] Voz za vozom, kde s jedným koňom, kde s dvoma, kde so zapriahnutou kravkou, kde kravka s koňom; ktorý nemali koňa, a možno mu zahynul po ceste, sám sa zapriahol a zhrbený ťahal voz, žena mu pomáhala. Takmer na každom voze malé deti stúlené k sebe ako zmoknutí holúbkovia, zabalení do handier, kde troje, kde štvoro. Peši popri vozoch ženy, muži, naboso, odratí, vyhľadovaní, počernení po ťažkých prežitých trápeniach, so strachom v neistú budúcnosť hnali svoje statky, kravy, ovce, kozy. Niektorí tiahli so sebou telihu, niektorí len detský vozík. Na jednom voze sedí dievča zošalené z prežitého, široko rozprestiera ruky a niečo vykladá, žena sedí pri nej, sama plače a uspokojuje šialenú“.⁵⁴ Vojaci sa snažili utečencom aspoň čiastočne pomôcť. Pomáhali im ťahať vozy a tých, ktorí boli veľmi slabí alebo chorí na to, aby mohli ísť pešo, prevážali na nákladných autách. Utečencom rozdávali chlieb, konzervy, cigarety atď.⁵⁵

Časť utečencov sa nepodarilo pred zotmením odovzdať poľským orgánom. Príslušníci NB za asistencie armády len vytlačili utečencov za hranice, odkiaľ – podľa hlásenia styčného dôstojníka poverenictva vnútra pri veliteľstve „Oceľ“ – pokračovali sami po ceste cez Radoszyce na Kulaszne.⁵⁶ Niektorí utečenci však využili skutočnosť, že ich

⁵³ ABS, f. Banderovci, sign. 307-95-22, s. 38, Hlásenie styčného dôstojníka poverenictva vnútra pri veliteľstve Oceľ z 23. 5. 1946; „Obce pogranicze“ 1945-1946, dok. č. 52, s. 149-151; ŠMIGEL, M. – HALCZAK, B.: Keď „plač a krik bolo počuť po všetkých horách“, s. 579-580.

⁵⁴ Cit. podľa: ŠMIGEL, M. – HALCZAK, B.: Keď „plač a krik bolo počuť po všetkých horách“, s. 581-582.

⁵⁵ Tamže, s. 582.

⁵⁶ ABS, f. Banderovci, sign. 307-95-22, s. 38, Hlásenie styčného dôstojníka povere-

Poliaci oficiálne neprevzali, a pokúsili sa o návrat. Československí dôstojníci nevedeli, čo s nimi majú robiť, a po vyhostení za hranice im jednoducho povedali: „*Teraz chod'te, kam chcete*“. Aj napriek zvýšenej ochrane hranice nebolo v silách československých bezpečnostných zložiek ju hermeticky uzavrieť. Niektorí utečenci boli zadržaní a po výsluchu vrátení do Poľska,⁵⁷ ale niektorým Ukrajincom sa podarilo vrátiť do svojich táborísk na slovenskej strane.

Súčasne s akciou vystaňovania utečencov z pohraničného pásma v okr. Medzilaborce aj v iných okresoch severovýchodného Slovenska došlo k raziám na ukrajinských utečencov z Poľska, ktoré v súčinnosti vojska, príslušníkov NB a členov miestnych národných výborov pretrvávali do 24. mája 1946. Napríklad v lesoch severne od Telepoviec (dnes Osadné) v okrese Snina bolo odhalených niekoľko desiatok rodín z Balnice a Solinky. Zaisťované osoby boli bezpodmienečne eskortované na hranice a odovzdávané poľským orgánom. V dobe od 20. do 24. mája 1946 bolo odsunutých zo severovýchodného Slovenska na poľskú stranu celkovo 4600 ukrajinských utečencov.⁵⁸

To však nezabránilo ďalším a opakovaným útekom Ukrajincov z juhovýchodného Poľska na Slovensko a ich ukrývaniu sa v pohraničných lesoch. Poučení májovými skúsenosťami sa utečenci už vyhýbali kontaktom s československými bezpečnostnými zložkami a do dedín si chodili po jedlo len v nevyhnutných prípadoch a najmä pod rúškom noci. Zátahy proti nim, a tiež proti tým, ktorým sa podarilo neoprávnene získať povolenie národných výborov na pobyt a dostali sa do vnútrozemia, preto pokračovali aj v ďalších mesiacoch roku 1946.⁵⁹ Tých, ktorých chytili, sústredovala NB najprv v dočasných sústredovacích strediskách pri niektorých okresných veliteľstvách NB na severovýchodnom Slovensku. Keďže tieto strediská sa ukázali ako príťaž pre bezpečnostné štruktúry v okresoch, začalo sa uvažovať o zriadení centrálného utečeneckého tábora v Strážskom pri Humennom.

níctva vnútra pri veliteľstve Ocel' z 23. 5. 1946; ŠMIGEL, M. – HALCZAK, B.: Keď „plač a krik bolo počuť po všetkých horách“, s. 579-580.

⁵⁷ „*Obce pogranicze*“ 1945–1946, dok. č. 46, s. 135.

⁵⁸ ŠMIGEL, M.: Lemkovskí utečenci na Slovensku (1946) : hromadné prechody na územie krajiny, internácia v Strážskom a odsun. In: *Lemkowie, Bojkwowie, Rusini : historia, współczesność kultura materialna i duchowa. Tom 2.* Eds. Š. Dudra et al. Zielona Góra - Słupsk: „Druk-Ar“, 2009, s. 108-109. Porovnaj: DROZD, R.: *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944-1989.* Warszawa: Tyrsa, 2001, s. 46; MOTYKA, G.: *Ukraińska partyzantka 1942–1960*, s. 593.

⁵⁹ ŠMIGEL, M. – HALCZAK, B.: Keď „plač a krik bolo počuť po všetkých horách“, s. 582-583.

Tábor bol aktivizovaný nariadením Povereníctva vnútra v Bratislave zo dňa 24. júla 1946 s účinnosťou od 5. augusta 1946. O naliehavosti zriadenia tábora v Strážskom svedčí aj tá skutočnosť, že v priebehu prvých troch týždňov jeho existencie bolo v ňom sústredených 135 osôb a do konca augusta ďalších 70 osôb. Medzi internovanými boli nielen chytení Ukrajinci z Poľska, ale aj utečenci z býv. Podkarpatskej Rusi. K 10. septembru 1946 bolo v tábore sústredených celkovo 250 osôb (vrátane 25 detí), z toho 210 pôvodom z Poľska a 40 zo sovietskej Ukrajiny (Podkarpatska). Koncom októbra 1946 bol utečenecký tábor v Strážskom zrušený a internovaní utečenci boli presunutí do Bratislavy, kde ich prevzali poľská a sovietska repatriačná misia.⁶⁰

Podľa historikov Michala Šmigela a Bohdana Halczaka ilegálne úteky Ukrajincov pokračovali aj v roku 1947 a ojedinele aj začiatkom roku 1948, avšak drsné poveternostné podmienky nedovoľovali dlhší pobyt v lesoch na severovýchodnom Slovensku. Postupne sa aj títo utečenci stali obeťami deportačných akcií. Akcie poľskej armády proti UPa nakoniec viedli v roku 1947 k prechodu jednotlivých oddielov z juhovýchodného Poľska cez Československo na Západ. Ukrajinskú otázku v Poľsku definitívne doriešila deportačná Akcia „Wisla“.⁶¹

Záver

Po druhej svetovej vojne ľudia utekali z Poľska najmä z politických a národnostných dôvodov. Popri vlne židovských utečencov rezonovala vo vnútornom živote Československa aj problematika kladských a hornosliezských utečencov, utečencov z hornej Oravy a Spiša.⁶²

⁶⁰ Tamže, s. 583-585, 587.

⁶¹ Pozri literatúru v pozn. 4.

⁶² Problematike židovských utečencov sa venovala tlač a otázky súvisiace s utečencami zo Sliezska, hornej Oravy a Spiša sa dokonca stali predmetom diskusií v parlamente. Pozri: *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna*, tlač č. 55, interpelácia z 12. 12. 1945 (online: http://www.psp.cz/eknih/1945pns/tisky/t0055_00.htm, [cit. 6. 11. 2020]); tlač č. 105, interpelácia z 9. 1. 1946 (http://www.psp.cz/eknih/1945pns/tisky/t0105_00.htm, [cit. 6. 11. 2020]); tlač č. 343, interpelácia z 28. 3. 1946 (http://www.psp.cz/eknih/1945pns/tisky/t0343_00.htm, [cit. 6. 11. 2020]). Odpovede na interpelácie pozri: tlač č. 415, odpoveď z 6. 5. 1946 (online: http://www.psp.cz/eknih/1945pns/tisky/t0415_00.htm, [cit. 6. 11. 2020]); tlač č. 278, odpoveď z 18. 3. 1946 (http://www.psp.cz/eknih/1945pns/tisky/t0278_00.htm, [cit. 6. 11. 2020]). K utečencom zo Sliezska: tlač č. 343, interpelácia z 26. 3. 1946 (http://www.psp.cz/eknih/1945pns/tisky/t0343_00.htm, [cit. 6. 11. 2020]); tlač č. 127, interpelácia z 23. 1. 1946 (http://www.psp.cz/eknih/1945pns/tisky/t0127_00.htm, [cit. 6. 11. 2020]); tlač č. 398, odpoveď na interpeláciu z 15. 4. 1946 (http://www.psp.cz/eknih/1945pns/tisky/t0398_00.htm, [cit. 6. 11. 2020]).

Otázky súvisiace so starostlivosťou o nich spadali do kompetencie ministerstiev vnútra a sociálnej starostlivosti. Armáda do nich prakticky nezasahovala. Jej pozornosť sa sústredila na členov poľského antikomunistického odboja a kuriérov zabezpečujúcich spojenie s poľským exilom. Obzvlášť aktívne po nich pátrala OBZ, ktorá ich považovala za nebezpečný element a súčasne ako zdroj informácií o situácii v Poľsku. Prípád skupiny T. Kuncewicza je zároveň ďalším príkladom nezákonností páchaných príslušníkmi OBZ. Na severovýchodnom Slovensku sa vojenské jednotky angažovali pri akciách vyhodenia utekajúceho ukrajinského obyvateľstva späť do Poľska. Nasadenie armády bolo v tomto prípade spôsobené sústredením v oblasti niektorých jednotiek, určených na zamedzenie prienikov UPA z Poľska.

**Ukrajinskí (rusínski) utečenci z Poľska skrývajúci sa v lesoch
na slovensko-poľskej hranici (1946)**

Zdroj: ABS Praha, f. 307-61-9.

POLITICKY MOTIVOVANÁ EMIGRÁCIA ZO SLOVENSKA PO ROKU 1945*

Marek Syrný

Zatiaľ čo v októbri 1946 evidovalo prvé provizórne sčítanie prítomného civilného obyvateľstva na Slovensku vyše 3,3 milióna osôb, v roku 1950 to bolo iba o asi 100 tisíc viac.¹ Tento malý rozdiel malo na svedomí občas až neuveriteľné množstvo rôznych dobrovoľných i nútených presunov, deportácií, výmen obyvateľstva, reemigrácií aj politicky motivovaných odchodov z krajiny do exilu. A práve pri tých posledne menovaných sa v našom príspevku viac pristavíme. Konkrétnejšie budeme analyzovať najmä dve veľké vlny politicky motivovaného vysťahovalectva zo Slovenska – ľudácky exil po roku 1945 a exil po komunistickom prevrate vo februári 1948.

Skôr však, ako začneme opisovať ich povojnový a protikomunistický príbeh, pristavme sa trochu celkovo pri fenoméne vysťahovalectva zo Slovenska v modernej ére a najmä pri presunoch obyvateľstva, spôsobených II. svetovou vojnou. Tú môžeme všeobecne považovať aj za základný predpoklad nami opisovaných útekov do cudziny.

V moderných slovenských dejinách rozoznávame niekoľko vln exodov z vlasti. Pred 20. storočím to boli najmä presuny za prácou na tzv. Dolnú zem v rámci vnútornej kolonizácie či odchody za lepšou pôdou, menším daňovým a poddanským zaťažením, či väčšou náboženskou slobodou. Koncom 19. a ešte aj v prvých desaťročiach 20. storočia to bolo zasa značne intenzívne vysťahovalectvo za „lepším“ životom do USA, čiastočne do Francúzska a podobne. Spomínané opúšťanie domova Slováckmi malo skôr ekonomickú dimenziu.

Až príchod skutočne moderných štátov 20. storočia aj s ich politickými ideológiami, najmä presadenie sa represívnych totalitných režimov fašizmu/nacizmu či komunizmu, znamenalo diametrálne novú dimenziu odchodov do emigrácie. Nastolením nedemokratického a s nacistickým Nemeckom kolaborujúceho ľudáckeho režimu nastalo prvé veľké obdobie útekov do politického exilu. Stovky až tisíce

* Štúdiá je výstupom z projektu VEGA č. 1/0108/2022 „*Reflexia vplyvu stalinského režimu v ZSSR na slovenskú politiku a spoločnosť v rokoch 1935–1956*“ a VEGA č. 1/0639/20 „*Utečenci na Slovensku. Historická skúsenosť krajiny s utečeneckými vlnami v 20. storočí*“.

¹ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol – ŠMIGEL, Michal: Pohyb etník, etnické hranice, etnický priestor na Slovensku v 1. polovici 20. storočia. In: ŠMIGEL, Michal, TIŠLIAR, Pavol a kol.: *Migračné procesy Slovenska (1918–1948)*. Banská Bystrica: Belianum, 2014, s. 18.

obyvateľov Slovenska opúšťalo svoje domovy, aby mohli v zahraničí realizovať svoj sen o politickej slobode, aby sa mohli postaviť na odpor agresii mocností Osi, či jednoducho aby uniklo pred represiami, ktoré ich čakali na Slovensku.

Zatiaľ čo II. svetová vojna spôsobila s ohľadom k etnickej štruktúre obyvateľstva najmä zásadný úbytok slovenských Židov a prenesene aj karpatských Nemcov, tragické židovské deportácie či naopak koncovojnové emigrácie a neskôr nútené deportácie desaťtisícov Nemcov ani zďaleka neukončili obrovské presuny obyvateľstva na Slovensku. A to ani „štátotvorného“ slovenského. Úbytkom židovskej a nemeckej komunity, resp. ešte v rokoch 1938-1939 aj núteným vystaňovaním väčšiny Čechov (ktorí sem prišli najmä po roku 1918), významne vzrástol objem Slovákov v etnickej štruktúre krajiny. A to aj vďaka pokračujúcemu odlivu židovského obyvateľstva aj po vojne (povojnový antisemitizmus na Slovensku a odchody do vznikajúceho židovského štátu v Palestíne), dobrovoľným odchodom časti nemeckej komunity nespádajúcej pod nútené deportácie (dôsledok povojnovej protinemeckej averzie slovenského okolia), ale najmä „proslovenským“ reemigráciám či nútenému odchodu desaťtisícov Maďarov.² Z Maďarska sa po vojne vrátilo na Slovensko vyše 80 tisíc dolnozemskej krajiny a ďalších vyše 20 tisíc z Rumunska, a niekoľko tisíc z Juhoslávie či Bulharska.³ Ďalšie tisíce utiekli z Poľska z území, ktoré Slovenský štát zabral pri nacistickom útoku v septembri 1939 a ovládal počas vojny.⁴ Slováci však paradoxne po vojne neprúdili iba jednosmerne späť na Slovensko, ale aj z neho.

Ludácka emigrácia z roku 1945

Okrem desaťtisícov, ktorí po vojne odišli zo Slovenska za vidinou lepšieho ekonomického uplatnenia sa v českom pohraničí vyludnenom po deportovaných Nemcoch,⁵ prišlo k výraznému politicky moti-

² Bližšie pozri napr. HRUBOŇ, Anton a kol.: *Migračné pohyby z krajín a medzi krajinami V4 v historickej perspektíve*. Banská Bystrica: Belianum, 2017, s. 88-97; ŠUTAJ, Štefan: *Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945-1948*. Bratislava: Slovenská akadémia vied, 1993, s. 57-149.

³ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol – ŠMIGEL, Michal: Pohyb etník, etnické hranice, etnický priestor na Slovensku v 1. polovici 20. storočia. In: ŠMIGEL, Michal, TIŠLIAR, Pavol a kol.: *Migračné procesy Slovenska (1918-1948)*. Banská Bystrica: Belianum, 2014, s. 34-36.

⁴ MAJERÍKOVÁ-MOLITORIS, Milica: *Vojna po vojne*. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 141-148.

⁵ Bližšie pozri: NOSKOVÁ, Helena: *O pôvodu Slovákov v Čechách*. Praha: Trilabit, 2001, s. 10-26.

vovanému odlivu tisícov Slovákov, obávajúcích sa povojnovej odplaty či povojnovej politickej situácie v obnovenom Československu.

Túto politickú emigráciu označuje podľa jej politickej profilácie za „ľudácku“, lebo jej predstavitelia boli – až na malé výnimky - v takej či onakej miere spojení s predošlými štruktúrami a režimom kolaborantského Slovenského štátu z rokov 1939-1945. Ľudácka emigrácia sa fakticky začala tvoriť od prvých mesiacov roku 1945, kedy prichádzalo k postupnému vojenskému zaberaniu územia Slovenského štátu sovietskou, rumunskou či československou armádou a naopak vytlačaniu nemeckých a maďarských vojsk doznievajúcej vojnovéj koalície Osi. K viac-menej individuálnej emigrácii pred frontom do nacistického zázemia v ešte Nemcami ovládanej Európe na západ od Slovenska sa najmä v apríli pridáva aj masová a relatívne riadená evakuácia civilnej (predstavitelia ľudáckeho režimu, stranícky a administratívny aparát a ich rodiny, čiastočne aj nepolitickí evakuanti) a vojenskej zložky (najmä HG, ale aj Domobrana a HM) ľudáckeho režimu. Jej početnosť sa odhaduje na cca 6 tisíc osôb.⁶ Tie neutekali iba z čisto z politických príčin strachu z povojnových perzekúcií a súdneho potrestania za ich vojnovú kolaboráciu s nacizmom. Opúšťali Slovensko tiež zo všeobecného strachu z prechodu frontu a príchodu Červenej armády, ktorú v nacistami ovládanej Európe predchádzala oficiálnou propagandou hyperbolizovaná povesť „barbarského“ správania sa na ňou dobitých územiach. Najmä príslušníci branno-bezpečnostných jednotiek a formácií Slovenského štátu, ktoré pomáhali nemeckej brannej moci v udržiavaní kontroly nad slovenským územím po Slovenskom národnom povstaní či sa priamo podieľali na perzekúciách povstalcov, odboja či Židov, resp. aktívne pomáhali Nemcom v zastavení bojového postupu Spojencov sa snažili v čo najväčšom počte a čo najskôr dostať do zajatia americkej armády. Tu mohli predpokladať „prívetivejšie“ zaobchádzanie ako v sovietskom zajatí. Celkové počty všetkých osôb ľudáckeho režimu, resp. tých, ktorí utiekli zo strachu pred príchodom frontu na jar 1945 odhaduje až na 10 tisíc osôb. Niekoľko tisíc sa ich však po pár mesiacoch vrátilo späť.⁷ Či už preto, lebo sa presvedčili, že príchod Červenej armády a československej moci

⁶ HRUBOŇ, Anton: „Dovidenia, Slovensko!“ Evakuácia režimových činovníkov a vojenských jednotiek z územia Slovenskej republiky v prvých mesiacoch roku 1945. In: ŠMIGEL, Michal, TIŠLIAR, Pavol a kol.: *Migračné procesy Slovenska (1918-1948)*. Banská Bystrica: Belianum, 2014, s. 408-409.

⁷ LETZ, Róbert: Slovenský politický exil a komunizmus v európskom kontexte. In: JAŠEK, Peter (ed.): *Politický exil z krajín strednej a východnej Európy*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2017, s. 21-22.

nie je pre nich takým ohrozením, ako im to vykresľovala nacistická či ľudácka propaganda, resp. volili radšej neistí návrat domov ako hľadanie ešte neistejšej existencie v zahraničí. Boli to ale samozrejme najmä tí, ktorí sa z titulu svojej funkcie či aktivít v ľudáckom režime nemuseli a priori obávať privysokého trestu v obnovenom Československu.

Aj keď evakuačné plány a línie „pochodu“ zo Slovenska boli dané a vybrané už dávnejšie, spočiatku sa aktivistická ľudácka administratíva, režimisti či predstavitelia Domobrany alebo bojových jednotiek POHG s evakuáciou neponáhľali. Nepredpokladali tak rýchly postup Červenej armády k Bratislave, resp. sa stále dúfalo k nejakej zázračnej bojovej zastavenie sovietskeho postupu. Rýchly posun Červenej armády k Bratislave koncom marca 1945 však spustil vlnu masového exodu ďalej na Záhorie a po pár dňoch ďalej do Rakúska či Nemecka. Tu už boli nemeckou stranou vyhladené miesta k dočasnému/prechodnému pobytu evakuovaných slovenských kolaborantov. Pôvodne pripravené časové plány a lokalizácie (pre vládu, prezidentskú kanceláriu, poslancov, funkcionárov HSLS, HM a predstaviteľov kultúrneho života Kremsmünster, a pre HG Ried s okolitými obcami) však už nebolo možné plne realizovať. Plánovaný organizovaný ústup sa vplyvom neočakávane rýchleho sovietskeho postupu skôr zmenil na útek.⁸

Keď 31. marca 1945 dostala vláda výzvu opustiť Bratislavu, do večera už prezident Tiso a väčšina ministrov a sprievodnej suity bola na Záhorí, kde sa v Holíči zdržala až do obsadenia Bratislavy 4. apríla. Na druhý deň potom cez Hodonín dorazila táto skupina zhruba dvoch stovák „najvyšších“ ľudáckych evakuantov do Kremsmünsteru, kde našli útočisko aj v prilahlých dedinách. Väčšina vlády prebývala v budove benediktínskeho kláštora, kde okrem nich a ďalších prichádzajúcich zo Slovenska boli umiestnení aj predstavitelia Szálasiho režimu. Tu najvyšší evakuovaní predstavitelia ľudáckeho režimu prečkali koniec vojny. Po obsadení mesta Američanmi podpísali za vládu Slovenského štátu 8. mája formálnu kapituláciu do rúk amerického veliteľa a spolu s niekoľkými ďalšími vrcholnými ľudáckymi predstaviteľmi sa dostali do amerického zajatia. Prezidentovi Tisovi, ktorý sa od tejto skupiny krátko predtým odpojil, sa podarilo ešte nejaký čas ukrývať v kláštore v Altöttingu, kde bol však v júli vďaka neopatrnosti svojho okolia vy-

⁸ HRUBOŇ, Anton: „Dovidenia, Slovensko!“ Evakuácia režimových činníkov a vojenských jednotiek z územia Slovenskej republiky v prvých mesiacoch roku 1945. In: ŠMIGEL, Michal, TIŠLIAR, Pavol a kol.: *Migračné procesy Slovenska (1918-1948)*. Banská Bystrica: Belianum, 2014, s. 410.

pátraný orgánmi CIC a nedobrovoľne sa tak pripojil k zvyšku Američanmi väznenej ľudáckej elity. Viacerým evakuovaným vrcholným predstaviteľom ľudáckeho režimu sa však podarilo uniknúť osudu amerických zajatcov a rôznymi spôsobmi si zachovali osobnú slobodu v západnom svete. Najskôr prevažne ako neznámi utečenci, snažiaci sa splynúť s tisíckami iných, ktorí sa podobne ako oni skrývali pre niekdajšiu kolaboráciu s nacizmom či fašizmom, resp. masou povojnových migrantov, ktorí sa po vojne vracali do svojich predvojnových domovov či hľadali nové povojnové existencie.⁹ Takýmto spôsobom sa podarilo vyhnúť sa zajatiu niekdajšiemu ministrovi vnútra a zahraničných vecí a neskoršiemu hlavnému aktérovi ľudáckeho exilového ťaženia proti obnove Československa Ferdinandovi Ďurčanskému. Ten sa koncom apríla odpojil od hlavnej vládnej skupiny exulantov a hľadal individuálne možnosti dostať sa do bezpečného zahraničia cez Švajčiarsko, kde sa snažil využívať kontakty na niekdajších veľvyslancov Slovenského štátu pôsobiacich v Berne či vo Vatikáne, resp. sa spoliehal na pomoc proľudáckej slovenskej krajskej komunity. Okrem neho sa podarilo dostať do bezpečného exilu mimo prvotný záujem amerických či československých spravodajských orgánov aj exministrovi národnej obrany Štefanovi Haššíkovi. A rôznymi spôsobmi (často s pomocou niektorých predstaviteľov Vatikánu či Karola Sidora) aj viacerým predstaviteľom ľudáckej intelektuálnej elity (historik František Hrušovský, spisovateľ a niekdajší predseda Matice slovenskej Jozef Cíger-Hronský, filozof Štefan Polakovič, publicista Konštantín Čulen či literárny vedec Stanislav Mečiar.¹⁰ Nie každému sa ale snaha o individuálne hľadanie optimálnej útekovej cesty na Západ resp. najmä do bývalým kolaborantom prívetivej autoritatívnej Argentíny podaril. Zajatiu a vydaniu československým orgánom sa napr. nevyhol bývalý veliteľ HG a minister vnútra Alexander Mach.¹¹

⁹ Bližšie pozri napr. VARINSKÝ, Vladimír: Slovenská politická emigrácia z roku 1945 a formovanie zahraničného odboja. In: ŠMIGEL, Michal, TIŠLIAR, Pavol a kol.: *Migračné procesy Slovenska (1918-1948)*. Banská Bystrica: Belianum, 2014, s. 444-447.

¹⁰ Niekoľko desiatok „matičiarov“ na čele s Cígerom-Hronským sa dostalo cez Nemecko, Rakúsko a hlavne Taliansko ďalej na Západ resp. do Argentíny tak, že využívali kontakty bývalých slovenských dôstojníkov v týchto krajinách a v Taliansku resp. v Ríme požívali „pohostinnosti“ Sidora, ktorí im zabezpečil ubytovanie. Následne aj Štefan Polakovič, Jozef Cincík či Mikuláš Šprinc vedeli nájsť „dobré spojenia“ na príslušných talianskych úradoch aj u okupačnej armády, aby sa dostali k osobným dokumentom, ktoré im umožnili ďalej cestovať. KRUŽLIAK, Imrich: Exilové osudy J. C. Hronského. In: *Biografické štúdie* 24, 1997, s. 38-39.

¹¹ Bližšie k tejto exilovej vlne pozri: HRUBOŇ, Anton: „Dovidenia Slovensko“. Evakuácia režimových činníkov a vojenských jednotiek z územia Slovenskej republiky v prvých

Pri skúmaní spôsobov, ktorými sa desiatky najpoprednejších osobností ľudáckeho exilu napokon dostali do exilu a unikli zatknutiu a vydaniu československým orgánom, zaujíma najpoprednejšie miesto „talianska cesta“. Podobne ako aj v prípade mnohých iných predstaviteľov niekdajších nacisticko-fašistických režimov a kolaborantov, voľnejšie a neusporiadanejšie politické pomery v povojnovom Taliansku, spolu s ústretovosťou časti talianskej politiky i vatikánskych kruhov a vďaka mnohým kontaktom vybudovaným počas vojny, Apeninský polostrov sa stával hlavnou únikovou trasou a prestupným útočiskom aj pre slovenských ľudí. V Ríme sa mnohí mohli obrátiť na bývalého veľvyslanca pri Svätej stolici Karola Sidora a viacerých iné osobnosti, ktoré tu pôsobili ešte z vojnových čias, a nový taliansky režim ich nechal bez problémov neverejne pôsobiť v krajine.¹²

Väčšina politicky aktívnych príslušníkov ľudáckeho režimu, ktorí na jar 1945 evakovala zo Slovenska, odchádzala do emigrácie aj preto, lebo tu očakávala nejakým spôsobom zachovanie slovenskej štátnosti a režimu. A pri istej blahosklonnosti západných administratív pokračovanie svojich politických aktivít v podmienkach exilu na čele s prezidentom Tisom a evakuovanou vládou. Fakticky si to predstavovali ako obdobu druhého československého exilu. Akurát teraz v ľudáckej verzii. Ich kalkulácie (podobne ako tie Hitlerove) sa však výrazne zmýlili v ochote Západu podporovať ich protisovietsku politiku aj za cenu tichej podpory a tolerovania ich aktivít počas vojny. K novej „horúcej“ vojne k ich sklamaniu neprišlo a ani postupná kryštalizácia tej novej „studenej“ vojny im nedávala záruky takých politických aktivít, v aké pri odchode zo Slovenska dúfali. Západné veľmoci spravidla československými orgánmi identifikované a požadované ľudácke osobnosti vydávali k trestnému stíhaniu v Československu. Preto v prvých povojnových rokoch nebol ľudácky exil v zahraničí príliš verejne činný a organizovaný. Zlom nastal až v roku 1947. V súvislosti s iránskou, gréckou či tureckou krízou začínalo byť zrejmé, že Západ sa bude na prípadné aktivity svojich „včerajších“ nepriateľov z pronacistického tábora pozerat' cez prizmu gradujúcich protisovietskych nálad už menej rigorózne či dokonca ústretovejšie.

Ďalším limitom politicky motivovanej emigrácie a jej ďalšieho spoločenského pôsobenia bola aj samotná početnosť tých, ktorí boli ešte

mesiacoch roku 1945. In: ŠMIGEL, Michal, TIŠLIAR, Pavol a kolektív: *Migračné procesy Slovenska (1918-1948)*. Banská Bystrica: Belianum, 2014, s. 411-414.

¹² KUBÍK, Peter: Slovenský politický exil v Itálii 1945-1949. In. *Securitas Imperii* 21, 2012, č. 2, s. 28-33.

ochotní verejne sa angažovať. Z tých cca 5 tisíc osôb, ktoré v prvej, t.j. ľudáckej povojnovej exilovej vlne ostali v zahraničnom exile, sa odhaduje, že sa nejako politicko-spoločensky prejavovali asi 3 tisícky z nich (najmä v Bavorsku, Taliansku a Rakúsku) a zvyšné 2 tisícky sa „stratili“ rozptýlené po celom svete bez záujmu o exilovú politiku či spoločenský aktivizmus.¹³

Ako prvý začal exilovými politickými aktivitami hýriť Ferdinand Ďurčanský. Jeho prívrženci už v marci 1947 spustili tajne z Talianska rozhlasové vysielanie so silne protikomunistickým a protičeským zameraním, idealizujú niekdajší Slovenský štát.¹⁴ Neskôr sa okolo Ďurčanského grupovali najmä radikálnejšie osobnosti niekdajšieho ľudáckeho režimu. Pritom on samotný vykazoval až obdivuhodnú (aj keď zmysluprázdnu) schopnosť zaplavovať rôzne západné inštitúcie desiatkami memoránd. Tie ich mali presvedčiť o potrebe odmietania povojnovej československej „komunistickej“ a prosovietskej štátnosti a naopak osožnosti pokračovania ľudáckej slovenskej štátnosti.¹⁵ Ďurčanský po prechodnom pobyte v Rakúsku a Taliansku založil v januári 1946 Slovenský akčný výbor, ktorý postupne vytváral svoje pobočky v Nemecku, Rakúsku, Španielsku, Taliansku, USA či v Argentíne. Po svojom odsúdení Národným súdom v Bratislave na trest smrti radšej v decembri 1947 odcestoval do Argentíny, ktorej autoritatívny režim Juana Peróna bol ústretový voči mnohým nacistickým a fašistickým utečencom z povojnovej Európy.¹⁶ Tu našlo zázemie aj viacero jeho spolupracovníkov, napr. básnik Rudolf Dilong tu vydával *Slovenské zvesti*, typické svojim tvrdým nacionalizmom a konzervatívnym katolicizmom. Postupne sa ťažisko činnosti Ďurčanského tábora presúva z Argentíny do USA, kde v roku 1949 založili *Slovenský oslobodzovací výbor*, a s príchodom samotného Ďurčanského do Mníchova najmä do Nemecka.¹⁷ Tu vydával viaceré periodiká prezentujúce jeho „vodcovské“ danosti v exile a ním presadzovanú exilovú politiku. Medzi najznámejšie patril *Slovák v slobodnom svete*.¹⁸

¹³ Tamtiež, s. 26-27.

¹⁴ LETZ, Róbert: Slovenský politický exil a komunizmus v európskom kontexte. In: JAŠEK, Peter (ed.): *Politický exil z krajín strednej a východnej Európy*. Bratislava: Ústav politických vied, 2017, s. 23.

¹⁵ Pozri bližšie napr.: Archiv bezpečnostních složek (ABS) Praha, f. 302, zložka 149/1; Archiv Ústavu T. G. Masaryka, f. Edvard Beneš III, Varia 73/P80.

¹⁶ AUGUSTÍNOVÁ, Denisa: Druhá svetová vojna a Argentína ako útočisko európskych fašistov. In: *Vojnová kronika*, r. 2021, č. 1, s. 40-43.

¹⁷ JIRÁSEK, Zdeněk – TRAPL, Miloš: *Exilová politika v letech 1948-1956*. Olomouc: Centrum pro československé exilová studia, 1996, s. 10

¹⁸ Už jeho prvé číslo nenechávalo nikoho na pochybách, aké je politické krédo Ďurčan-

Popri Ďurčanskom, ktorého štýl exilovej politiky bol aj pre mnohých bývalých ľudákov príliš radikálny a ťažko stráviteľný, druhé epicentrum ľudáckeho exilu sa vytvorilo okolo niekdajšieho veľvyslanca Slovenského štátu vo Vatikáne Karola Sidora. Hoci pôvodne tiež patrilo k mladšej a revolučnejšej zložke ľudovej strany a bol na čele Hlinkových gárd od ich vzniku v roku 1938, v marci 1939 ako polonofil „vsadil na zlú kartu“ a na rozdiel od vzniku samostatného Slovenska pod patronáciou nacistického Nemecka videl skôr cestu vo vzniku štátu v kooperácii s katolíckym Poľskom. To však napokon pri vzniku Slovenského štátu nezohrávalo nijakú významnejšiu úlohu a Berlín si od Bratislavy bez väčších problémov vynútil jeho stiahnutie z najvyššej orbity vtedajšej ľudáckej politiky za to, že odmietol v marci 1939 vyhlásiť samostatné Slovensko na pokyn Hitlera. Tiso teda „odpratal“ Nemcami netolerovaného Sidora do zátišia diplomatickej služby vo Vatikáne, kde Sidor bez väčších problémov prečkal turbulencie II. sv. vojny a vytvoril si aj pre povojnové obdobie množstvo podstatných zahraničných kontaktov. Tým, že od roku 1939 jeho mladícka revolučnosť postupne chladna a racionalizovala sa, a vďaka tomu, že sa nijak výraznejšie „nezašpinil“ pronacistickou politikou, stal sa ideálnym predstaviteľom umierneného ľudáckeho exilu ako protiváhy radikálnej dobrodružnosti Ďurčanského skupiny. Sidor, na rozdiel od Ďurčanského, realisticky nepredpokladal vypuknutie ostrého vojnového konfliktu medzi sovietskym blokom a Západom, ktorý by u Západu „omilostil“ niekdajšiu ľudácku kolaboráciu s Hitlerom a spravil by ju automaticky favoritom pri úvahách Západu čo s Československom ako moskovským satelitom. A hoci bol podobne negatívne vyhranený voči Čechom a československej štátnej platforme ako Ďurčanský, aj v súvislosti s ich charaktermi ich odlišoval najmä spôsob, akým si predstavovali dosiahnutie slovenskej štátnosti v budúcnosti. Ďurčanský staval na radikalizme, niekedy až „bezbrehom“ aktivizme, silne protibolševickej a protičeskej propagande. Svoju argumentáciu slovenskej štátnosti postavil na obhajobe niekdajšej ľudáckej štátnosti a idey kontinuity Slovenského štátu, ktorého existencia bola násilne prerušená sovietskou a českou „okupáciou“. V tejto súvislosti sa snažil presvedčiť Západ o jeho omyle, keď súhlasili s obnovením Československa počas vojny. Naopak Sidor bol geopoliticky omnoho reál-

ského a jeho Slovenského oslobodzovacieho výboru, ktorý toto periodikum vydával. Hneď prvé slová prvého článku s úderníckym názvom „Stále vpred!“ z októbra 1954 zvestovali: „Pokračujeme v práci a v boji, ktorý sme začali v roku 1945; začali vo chvíli, keď bolo Slovensko znásilnené Červenou armádou a keď použitím nemravných prostriedkov nanucovaná bola Slovákom česká nadvláda...“.

nejší.¹⁹ Uvedomoval si, že s nekritickým schvaľovaním všetkého, čo priniesol ľudácky Slovenský štát v rokoch 1939-1945 nemá šancu na demokratickom Západe, ktorý ešte donedávna bojoval s fašizmom a nacizmom (vrátane Slovenského štátu), preraziť. Snažil sa preto zmeniť obraz Slovenska s niekdajšieho Hitlerovho prisluhovača na obeť veľmocenskej politiky Nemecka počas vojny, pričom bohabojný katolícky slovenský ľud stále túži po vlastnom národnom štáte. Ale už demokratickom, aj v prípadnej širšej stredoeurópskej konfederácii úzko spolupracujúcej s demokratickými západnými veľmocami. Zatiaľ čo Ďurčanský sa spoliehal najmä na revolučnosť slovenskej nacionálnej myšlienky a jej odhodlaných aktivistov, Sidor skôr predstavoval „pokojnú silu“, využívajúc väčšie sympatie krajankej komunity aj národno-katolíckych spolkov, najmä v USA.

Sidor sa do komunistického prevratu v Československu v roku 1948 príliš ešte politicky neprejavoval. Až komunistický prevrat, prísun tisícok nových emigrantov zo Slovenska a najmä jednoznačnejší negatívny postoj Západu voči skomunizovanému Československu primäl Sidora na početné apeli svojich prívržencov, aby započal organizovať vlastnú exilovú akciu. Ešte v roku 1948 preto zakladá Slovenskú národnú radu v zahraničí, ktorej predchodkyňu, presadzujúcu demokratickú slovenskú štátnosť, ešte počas vojny stvoril Peter Prídavok. Ďalším významným Sidorovým spolupracovníkom bol niekdajší generálny tajomník ľudovej strany a ďalší „odloženec“ ľudáckej politiky v diplomacii Jozef M. Kirschbaum. Podobne ako Sidor sa dostal počas vojny do nemilosti nemeckého tútora Slovenského štátu a väčšinu vojny prežil ako veľvyslanec v neutrálnom Švajčiarsku.²⁰

Spočiatku tvorilo prosidorovskú exilovú sieť množstvo krajan-ských a exilových organizácií slovensko-národného a kresťansko-demokratického zamerania, vrátane rôznych pomocných organizácií zameriavajúcich sa na podporu Slovákov v utečeneckých táboroch v Taliansku (Slovenská tlačová kancelária, Slovenský pomocný výbor), Nemecku či Rakúsku (Slovenská katolícka federácia, Slovenský sociálny výbor, Strana slovenskej kresťanskej demokracie). Sidorovi prívrženci vydávali tiež niekoľko exilových periodík. V Ríme vychádzal rovnomenný časopis s prílohou „Hlas Svätého otca“, v Rakúsku a Nemecku sa šírila časopis *Slobodné Slovensko*, v Paríži vychádzal *Slo-*

¹⁹ Porovnaj: VARINSKÝ, Vladimír: Slovenská politická emigrácia z roku 1945 a formovanie zahraničného odboja. In: ŠMIGEL, Michal, TIŠLIAR, Pavol a kol.: *Migračné procesy Slovenska (1918-1948)*. Banská Bystrica: Belianum, 2014, s. 449.

²⁰ Časť jeho správ z Bernu z roku 1945 pozri napr.: SNA Bratislava, f. Národný súd, A 893, k. 60.

venský národ. Po presťahovaní sa Sidora do Kanady v roku 1950 sa aj ťažisko jeho a jeho exilového tábora presúva na severoamerický kontinent. Tu sa môže opierať o silnú a početnú podporu zo strany katolíckych krajanov, reprezentovaných najmä Slovenskou ligou v Amerike. Sidorova ľudácko-exilová umiernenějšía politika tak získava priestor na sebaaprezentáciu aj vo viacerých krajanových periodikách.²¹ Fakticky sa stáva v tej dobe v povojnovom slovenskom exilovom svete najvplyvnejšou. Cieľom Sidorovej *Slovenskej národnej rady v zahraničí* bolo vytvorenie stredoeurópskej federácie, kde by boli Slováci zastúpení samostatne. Už v roku 1953 však Sidor zomiera a postupne tak bledne aj vplyv jeho politického tábora, ktorého čiastočne v ľudáckom spektre vytláča neustály aktivizmus Ferdinanda Ďurčanského a jeho prívržencov. Ďurčanského radikalizmus a snahy riadiť a „robiť odboj“ na Slovensku zo zahraničia však zároveň znamenali stratu slobody a perzekúcie mnohých kuriérov, ktorých vysielal na Slovensko, ako aj osôb, ktoré im pomáhali či iba nechtiac prišli s nimi do styku.²²

Okrem týchto dvoch najvýznamnejších politických osobností ľudáckeho exilu existovali aj ďalšie ľudácke organizácie, ktoré zhromažďovali desiatky aktivistov s cieľom obnovy Slovenského štátu. Často ich organizovali bývalí príslušníci branno-bezpečnostných zložiek Slovenského štátu. Nazdávali sa, že by mohli byť Západu osožní v boji proti sovietskemu imperializmu a komunizmu a vďaka toho si u nich zabezpečiť obnovenie slovenskej samostatnosti. Takto sa už v decembri 1945 vytvoril okolo Ladislava Jankoviča *Slovenský revolučný odboj*. Personálne čerpal najmä s niekdajších vysokoškolákov zapojených koncom vojny v spravodajských či veliacich štruktúrach Hlinkovej mládeže.²³ Bývalí armádni predstavitelia sa zasa často angažovali v organizácii posledného ministra národnej obrany Slovenského štátu Štefana Haššíka²⁴, a mladí ľudácki aktivisti tiež v *Bielej légii* okolo

²¹ JIRÁSEK, Zdeněk – TRAPL, Miloš: *Exilová politika v letech 1948-1956*. Olomouc: Centrum pro československé exilová studia, 1996, s. 8-9.

²² Rozhovor s Emilom Dohnancom, 7.6.2002. Archív autora.

²³ LETZ, Róbert: Slovenský politický exil a komunizmus v európskom kontexte. In: JAŠEK, Peter (ed.): *Politický exil z krajín strednej a východnej Európy*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2017, s. 24.

²⁴ Haššík, štylizujúc sa po polohy stále funkčného ministra obrany stále existujúceho Slovenského štátu, založil v polovici septembra 1945 v Kirchbergu *Úniu slovenských kombatanov*, v ktorej mu zdarne sekundoval bývalý náčelník hlavného štábu Haššíkovho ministerstva plk. Jozef Parčan. Až do roku 1951 bola jej činnosť iba formálna, lebo na americkej strane nebola ochota podporovať takéto obskurné „veteránske“ organizácie bývalých pronacistických kolaborantov. S príchodom Kórejskej vojny a s vnútornou zmenou v americkej najvyššej administratíve došlo k oživeniu organi-

Jozefa Vicena.²⁵ Všetky tieto skupiny spájala myšlienka obnovenia slovenskej štátnosti, aj keď vzhľadom na preferencie ich hostiteľských krajín (USA, Veľká Británia, Francúzsko, Spolková republika Nemecko) už nie totalitne ľudáckej, ale demokratickej. Rozdeľovali ich najmä početné osobné averzie, často majúce základy ešte vo vojnových časoch rivalít v ľudáckej verchuške Slovenského štátu, resp. sa odlišovali v spôsoboch a dôraze, akými chceli novú slovenskú štátnosť dosiahnuť.²⁶

Pofebruárová emigrácia po roku 1948

Neuplynuli ani tri roky od prvej povojnovej vlny emigrantov, ktorí z politických príčin opúšťali územie Slovenska a po komunistickom prevrate vo februári 1948 prišla nová príčina exilu. Podobne ako v roku 1945 to boli reprezentanti „porazených“ politických síl. Teda predstavitelia demokratických politických strán, unikajúcich z Československa pred reálnou či potenciálnou hrozbou represívnej odplaty nového komunistického režimu voči všetkým, ktorí sa protivili komunistickej totalite. So stovkami demokratických politikov rôzneho rangu (od ministrov či poslancov resp. členov Slovenskej národnej rady, cez predstaviteľov stranických aparátov až po okresných a miestnych predstaviteľov Demokratickej či sociálno-demokratickej

zácie aj s ohľadom k vízií možného ostrého stretu bipolárnych hegemonov v Európe. Po ukončení aktívnych bojov v Kórey sa však aj Eisenhowerova administratíva postupne upokojila a nevyžývala už k aktívnemu oslobodeniu európskych národov v sovietskej sfére vplyvu, čoho smutnou dohrou bola ešte maďarská „kontrarevolúcia“ z roku 1956. Po maďarských udalostiach už na aktivity takto zameranej exilovej organizácie fakticky nebolo reálnych príčin a ona sama sa postupne dostala do umŕtvovacieho režimu. Vo svojom vrcholnom období však mala relatívne dosť pobočiek (okrem USA či Kanady aj v Argentíne či Čile, resp. v Nemecku, Francúzsku či Taliansku). Od roku 1953 vydali aj niekoľko čísel obnoveného časopisu *Domobrana*. Vzhľadom k jednoznačne radikálnym postojom tejto organizácie aj v rámci ľudáckeho exilu (na rozdiel od niektorých ľudáckych politikov, pri tu organizovaných vojenských predstaviteľoch Slovenského štátu by sa veľmi ťažko hľadali spôsoby ako „prehliadnuť“ ich pronicistický aktivizmus počas vojny...) odmietali s nimi bližšiu spoluprácu ako krajanské organizácie, tak najmä Sidorov exilový tábor. Prirodzene naopak však vedeli nájsť spoločnú reč s Ďurčanského exilovou líniov. PÚČIK, Miloslav: Počiatky činnosti Únie slovenských kombatantov v exile. In: *Slovensko a druhá svetová vojna*. Bratislava: Vojenský historický ústav, 2000, s. 401-407.

²⁵ Bližšie k problematike pozri napr. VARINSKÝ, Vladimír: *Jozef Vicen a Biela légia*.

Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, s. 37-61.

²⁶ Bližšie pozri napr. HRUBOŇ, Anton – PRANDO ŠUŠOVÁ, Patrizia: *Ľudácka politická emigrácia po roku 1945*. In: SYRNÝ, Marek (ed.): *Politický exil zo Slovenska po februári 1948 v československom a východoeurópskom kontexte Studenej vojny*. Turany: Tlačiareň P+M, 2001, s. 112-121.

strany alebo Strany slobody) odchádzali zo Slovenska aj tisíceky prívržencov týchto strán resp. osôb, ktoré sa obávali nového politického režimu. Mnohí si nevedeli predstaviť spoločenské či verejné „fungovanie“ v totalitnej komunistickej krajine, iní prišli resp. očakávali, že prídu o svoje hospodárske pozície a postate. Ďalší utekali pred vidinou zhoršenia všeobecných životných podmienok a z túžby zažiť slobodu a prosperitu v slobodnom „kapitalistickom“ Západe.

Aj čo i len približné vyjadrenie počtu Slovákov, ktorí po februári 1948 opustili Slovensko či Československo a z prevažne politických dôvodov utiekli na Západ, je veľmi zložitá. Vplýva na to najmä fakt, že všetky sumárnejšie štatistiky príliš nerozlišujú či neoddeľujú zvlášť slovenskú účasť na pofebruárovom exile, ale komplexnejšie údaje máme iba celkovo pre celé Československo, t.j. jest spolu s nepochybne masívnejšou českou emigráciou. Z tohto celkového československého hľadiska môžeme potom hovoriť o zhruba 10 tisícoch emigrantov, ktorí opustili Československo do júla 1948 a o viac ako 40 tisícoch, ktorí ho opustili do prvej polovice 50tych rokov.²⁷ Viaceré reálne odhady celkového počtu utečencov z Československa v prvých dvoch rokoch po februárovom prevrate vravia o približne 20 až 25 tisícoch. Medzi desaťtisícami utečencov na Západ po februári 1948 tvorili Slováci niekoľkotisícovú komunitu, ktorá zhruba zodpovedala vtedajšiemu pomernému zastúpeniu Slovákov na celkovej československej populácii (t.j. asi štvrtine), ale akýkoľvek bližší odhad by bol príliš špekulatívny.²⁸ Pri hrubom odhade tam môžeme hovoriť o asi 10 tisícoch Slovákov, ktorí opustili Československo v reakcii na komunistický prevrat a inštalovanie totalitného komunistického režimu siahajúceho na ich politickú a spoločenskú slobodu či výrazne obmedzujúceho až likvidujúceho súkromné podnikanie a iniciatívu.

Pofebruárový exil zo Slovenska je však voči iným vlnám politickej emigrácie interesantný najmä svojou štruktúrou, politickými cieľmi

²⁷ KAPLAN, Karel: *Poúnorový exil 1948-49*. Liberec: Dialog, 2007, s. 27-28.

²⁸ Jediné konkrétnejšie pomerné číslo o slovenskej účasti na pofebruárovom exode nám ponúka evidenčná kniha utečeneckého tábora v Regensburgu, kde Slováci tvorili zhruba 1/6 z československých utečencov. Bližšie pozri: ČELOVSKÝ, Bořivoj: *Uprchlíci po „Vítězném únoru“*. Ostrava: Tilia, 2004, s. 22-29.

Treba si však uvedomiť, že Slováci prirodzene skôr využívali „zelené“ prechody blízko slovenských hraníc do Rakúska, kde tunajšie utečenecké tábory ponúkali nacionálne odlišnejší obraz o štruktúre utečencov, ako tábory vzdialenejšie od Slovenska. Napríklad v Linzi tvorilo zastúpenie Slovákov až 1/3 v skladbe tunajšieho utečeneckého tábora. Literárny archív Slovenskej národnej knižnice (LA SNK) v Martine, f. Jozef Lettrich, k. 5. *Správa Mateja Joska z „preverovacej“ táborevej komisie z novembra 1948 až februára 1949*.

a limitujúcim prostredím Studenej vojny. Tá nakoniec množstvo jeho slovenských predstaviteľov donútila časom zmieriť sa s patovou situáciou nemennosti „frontu“ medzi Východom a Západom. Otupila rokmi ich počiatočnú aktivitu a entuziazmus. Donútila ich zväčša iba sa integrovať do západnej spoločnosti bez možnosti akokoľvek ovplyvňovať vývoj na Slovensku či aspoň reálnejšie snívať o zmene režimu a návrate domov.

Na to, aby boli ľudia ochotní opustiť svoje domovy, rodinu, priateľov, prácu či spoločenské zázemie treba dostatočnú „silu“, faktory či motiváciu, ktorá ich presvedčí o nutnosti zanechať dovtedajšie istoty a vydať sa na dráhu neznámej a zložitejšej budúcnosti. Pokiaľ hovoríme o politickom exile po komunistickom prevrate vo februári 1948, bez väčšej námahy vieme identifikovať niekoľko skupín emigrantov a ich väčšiu motiváciu. Najľahšie identifikovateľnou skupinou sú samozrejme poprední politici nekomunistických strán, v prípade Slovenska najmä Demokratickej strany (DS), ktorí sa po komunistickom prevzatí totálnej moci v krajine cítili byť ohrození. Už krátko po vyústení februárovej vládnej krízy boli priamo ohrození 8 poslanci DS. Jozef Staško, Ján Kempný a Miloš Bugár už boli predtým obvinení a zhruba od jesene 1947 sa nachádzali vo väzbe. Koncom februára 1948 k nim pribudli trestné oznámenia aj na samotného predsedu strany Jozefa Lettricha, podpredsedu Jána Ursínyho, posledného zostávajúceho generálneho tajomníka Fedora Hodžu, povereníka Mateja Joska a prácu ŠtB kritizujúceho poslanca Štefana Blaška.²⁹ Fakticky sa v hľadáčkiku komunistickej polície ocitlo takmer kompletne vedenie DS. Okrem týchto zatknutí a trestných pokračovaní, od 22. februára do 1. marca 1948 sa uskutočnilo zadržanie ďalších 173 osôb. Až na malé výnimky išlo o funkcionárov DS, ktorí sa bránili komunistickému prevzatiu úplnej moci, resp. ich nová moc považovala za potenciálnych nepriateľov komunistického režimu. Okrem nich, hneď v prvých dňoch po prevrate bolo z ústredných orgánov v Bratislave prepustených 334 osôb³⁰ (opäť najmä činovníkov DS). Z „očistou“ od svojich bývalých kolegov nelenil ani pofebruárový parlament či Slovenská národná rada. S pomocou nových kolaborujúcich vedení nekomunistických strán, najčastejšie cez tzv. ústredné akčné výbory týchto strán,

²⁹ Slovenský národný archív (SNA) Bratislava, f. Ústredný výbor KSS – generálny tajomník (ÚV KSS – GT), k. 2128. *Správa o získaní poslancov parlamentu pre nový režim, 4.3.1948.*

³⁰ SNA Bratislava, f. Povereníctvo vnútra – sekretariát (PV-sekr.), k. 189. *Správa VII. odboru Povereníctva vnútra o vývoji situácie na Slovensku od 20. februára do 2. marca 1948.*

boli zo zákonodarných, vládnych a iných orgánov odvolaní všetci nepohodlní a nelojálni predstavitelia nekomunistických strán. V prípade DS takto bolo jej prokomunistickým Ústredným akčným výborom „vyhodených“ zo štátnych orgánov i zo samotnej strany 24 poslancov a členov SNR.³¹ V tejto všeobecnej atmosfére komunistických udaní, čistiek a avizovaného ďalšieho pohonu na predstaviteľov nekomunistických strán odmietajúcich monopol komunistickej strany, viacerí z ostrakizovaných predstaviteľov DS sa rozhodli radšej pre útek z krajiny, ako by mali čakať, pokiaľ ich príde zadržať polícia. Niektorým, ktorí ešte neboli políciou príliš sledovaní, sa podarilo uniknúť relatívne jednoducho cez „zelenú“ hranicu s Rakúskom či Nemeckom.³² Iným, ktorí boli príliš dôležití, aby neboli políciou sledovaní, sa dostávali na Západ často za veľmi dramatických udalostí. Napríklad „zosadený“ predseda DS a SNR Jozef Lettrich sa musel najskôr lšťou dostať z políciou stráženej bratislavskej vily, kde prebýval. Do Rakúska sa mu podarilo uniknúť iba s pomocou najbližšej rodiny a niekoľkých málo zasvätených (bývalý vojenský dôstojník pri Predsedníctve SNR, miestny prevádzkač cez rieku Moravu z obce Hochštetno...), ktorí neváhali riskovať pre jeho záchranu.³³ Niekdajší podpredseda vlády za DS Štefan Kočvara unikol pred potenciálnou represiou nového komunistického režimu z 1. na 2. apríla 1948 cez Český les. Ďalší poprední činitelia tejto strany, pokiaľ sa im už náhodou predtým nepodarilo utiecť na Západ (ako napr. F. Hodža, R. Fraštacký), sa pod dojmom utužovania komunistickej moci a neustávajúcich „čistiek“ ešte iba rozhodovali o vhodnom termíne a ceste úteku. Mnohým sa to napokon podarilo, napriek ich niekedy nejednoznačnému postoju voči predošlej komunistickej taktike (M. Ferjenčík). Iní napokon ostali doma

³¹ SNA Bratislava, f. Demokratická strana (DS), k. 4. *Obežník Ústredného akčného výboru DS – Strany slovenskej obrody s informáciami o realizácii očisty v strane.*

³² Koncom roku 1948 bolo zo všetkých Čechov a Slovákov v utečeneckých táborech i mimo nich evidovaných 7 595 osôb v Nemecku, 1 209 v Rakúsku, 2 049 v Taliansku (a ďalších asi 100 mimo táborov), 1 070 vo Francúzsku (a ďalších cca tisíc mimo tábory), približne 2 tisíc vo Švajčiarsku (väčšinou samostatne), 600 vo Veľkej Británii (samostatne alebo na prácu z táborov v Nemecku), približne 100 v Holandsku, Švédsku a Belgicku, asi 60 v Nórsku (hlavne deti z Nemecka), okolo 50 v Luxembursku a pod. KAPLAN, Karel: *Poúnorový exil 1948-49*. Liberec: Dialog, 2007, s. 19.

Pri zmienovaných počtoch treba mať ale na zreteli, že malú časť z uvedených emigrantov môžu reprezentovať ešte aj príslušníci ľudáckej emigrácie po roku 1945, ktorú západné či československé orgány a úradníci striktne v štatistike neodlišovali.

³³ Pozri svedectvo Ota Batelku na stránkach ÚPN (<http://www.upn.gov.sk/sk/oto-batelka-1920/>), resp. ČELKO, Vojtech: Začiatky emigrácie Jozefa Lettricha vo svetle korešpondencie s jeho osobným tajomníkom Mirovom Haviarom. In: *„Spoznal som svetlo a už viac nechcem tmú“*. Pocta Jozefovi Jablonickému. Bratislava 2005, s. 136.

(ako napr. I. Pietor).³⁴ Z demokratického krídla slovenskej politiky sa na jar roku 1948 objavili v exile Jozef Lettrich, Martin Kvetko, Samuel Belluš, Rudolf Frašťacký, Fedor Hodža, Mikuláš Franek, Michal Múdry, Emanuel Böhm, Michal Zibrín, Štefan Blaško, Kornel Filo, Pavel Vi-boch, Matej Josko, Štefan Kočvara, Vladimír Bunža a ďalší. Neskôr k nim pribudol „nestraník“ gen. Mikuláš Ferjenčík. Túto skupinu dopĺňali politici bývalej Strany slobody a Strany práce: Pavol Blaho, Jozef Dieška, Jozef Mrázek a ďalší.³⁵

Až na zopár „vyvolených“ vrcholných predstaviteľov - zaujímavých pre západné vlády a úrady, resp. majúcih u nich dobré konexie, cesta všetkých ostatných za slobodou a prosperitou (či aspoň priemernou životnou úrovňou a zabezpečením) bola omnoho trnistejšia. Prvotnú eufóriu z úspešného prekročenia hraníc a uniknutia z uzavierajúcej sa republiky vystriedali obligátne všedné utečenecké problémy a procedúry.³⁶ Po úradných, policajných a spravodajských výsluchoch sa dostala drvivá väčšina emigrantov do utečeneckých táborov, zriaďovaných okupačnými či vládnymi orgánmi alebo mezinárodnými organizáciami pre pomoc utečencom (*IRO – International Refugee Organisation*). O politicky významnejšie osobnosti a dôstojníkov armády a bezpečnosti prejavovala záujem vyššia administratíva a sústredovala ich v zvláštnych pobytových miestach.³⁷ Mimo tábory zostávali tí, o ktorých sa postarali príbuzní či známi. Relatívne dobre bolo, resp. mohlo byť postarané o študentov. Pre nich existovali viaceré podporné pro-

³⁴ Porovnaj: LA SNK Martin, f. Jozef Lettrich, k. 6. *List Štefana Kočvaru Jozefovi Lettrichovi, Frankfurt a. M., 10. 4. 1948.*

³⁵ LIČKO, John Miloslav: *Ako chutí cudzina*. Bratislava: Kalligram, 1999, s. 41.

³⁶ Najčastejšie sa prekračovala hranica so západnými pásmami v Nemecku, ďalej cez Rakúsko či cez sovietske zóny v Nemecku i Rakúsku. Okrem pozemných „zeleňých hraníc“ sa unikalo aj cez Dunaj. Niektorým významnejším politikom, dôstojníkom a podobne pomáhali pri úteku aj zahraničné spravodajské či úradné orgány (ambasády...). Po preniknutí hraníc sa väčšina emigrantov stretávala najskôr s hliadkami pohraničnej polície, ktorá ich nasmerovala do sústredovacích zhromaždišť. Tu sa podrobili výsluchu americkými spravodajskými orgánmi, pri ktorých často asistovali prekladatelia z radov utečencov a podobne. Následne boli utečenci zadelení do stálych utečeneckých táborov, kde často čakali celé mesiace, pokiaľ získali povolenia na vycestovanie do niektorej krajiny Západnej Európy, USA či Austrálie.

³⁷ Ako napríklad Oberursel pri Frankfurte, kde významnejší zostávali iba krátky čas a menej významní boli potom preradení do klasických utečeneckých táborov. K spravodajskému overovaniu a získávaniu informácií orgánmi americkej CIC, resp. k „starostlivosti“ o politicky významné osobnosti v špeciálnych zariadeniach pre prominentov bližšie pozri: ČELOVSKÝ, Bořivoj: *Uprchlíci po „Vítězném únoru“*. Ostrava: Tilia, 2004, s. 10-11.

jekty, realizované západnými vládami či verejným sektorom, ale tiež podpornými exilovými organizáciami.³⁸

Životné podmienky v táboroch boli rôzne a spravidla aj dosť ťažké. Situácia sa čiastočne zlepšila až v letných mesiacoch roku 1948, kedy sa tábory dostali pod správu Medzinárodnej organizácie pre utečencov.³⁹ Mnohých dlhý pobyt v provizóriu tábora negatívne psychicky poznačil. U mnohých sa prirodzene dostavila dezilúzia z toho, do akých pomerov sa dostali po opustení istôt a zázemia, ktoré mali doma. Frustrácia sa prirodzene zväčšovala s časom, ktorý museli tráviť v táboroch, pokiaľ nedostali víza a iné povolenia vo vysnívanej krajine, či aspoň v takej, ktorá ich bola schopná a ochotná akceptovať. Ale ani po príchode do prijímajúcej krajiny problémy s prispôbovaním sa novej realite neustávali. Museli si nájsť zamestnanie a ubytovanie, vytvoriť nové sociálne kontakty a väzby, vybudovať nový život a existenciu. A to všetky pri komplikáciách, ktoré spôsobovala prvotná jazyková bariéra, ktorú mnohí prekonávali dlho. Mnohí lepšie vzdelaní ľudia si museli hľadať málo platenú i manuálnu prácu a do často klesol ich spoločenský status voči tomu, aký zastávali vo vlasti. Integráciu v novej krajine a spoločnosti mali samozrejme uľahčenú tí, ktorí tu už mali svojich príbuzných či známych. Významnejší politici mohli využiť tiež svoje prípadné politické kontakty. Obyčajným utečencom potom v zaradení sa do novej reality pomáhali tiež relatívne početné krajské a charitatívne organizácie.⁴⁰

Popri prvých skromných politických aktivitách hneď v prvých mesiacoch nového exilu, väčšinu bývalých politikov zamestnávala najmä otázka nutnosti postarať sa čo možno najlepšie o tisíce pofebruárových emigrantov. Tí boli roztrúsených po viacerých utečeneckých táboroch a snažili sa už začať nový život v prijímajúcich krajinách. Zakladali sa preto mnohé podporné organizácie pre utečencov.

³⁸ Napríklad už v apríli 1948 bolo v Norimbergu sídlo Zväzu československého demokratického študentstva, ktorého tajomníkom bol predfebruárový referent/tajomník v kabinete podpredsedu vlády Š. Kočvaru S. Ondruš. Tento exilový zväz bol personálne zabezpečovaný výrazne študentskými funkcionármi obdobného študentského zväzu z čias prvej, resp. povojnovej ČSR. Centrála Zväzu bola v Paríži a cieľom tejto organizácie bolo najmä umožnenie ukončiť vysokoškolské štúdium svojim členom. Celkový počet študentov bol v spomínanom apríli 1948 383, z toho 40 až 50 Slovákov. Okrem toho sa už vtedy črtali možnosti cca stovky štipendiálnych miest v USA. LA SNK Martin, f. Jozef Lettrich, k. 6. *List Štefana Kočvaru Jozefovi Lettrichovi, Londýn, 12. 4. 1948.*

³⁹ RAŠKA, Francis D.: *Opuštění bojovníci. Historie Rady svobodného Československa.* Praha. Academia, 2009, s. 14.

⁴⁰ Bližšie pozri: KAPLAN, Karel: *Pouňorový exil 1948-49.* Liberec: Dialog, 2007, s. 8-13.

K najvýznamnejším z nich patrila *Americký fond pre československých utečencov* (American Fund for Czechoslovak Refugees Inc.) v New Yorku.⁴¹ Pri zrode tejto sociálnej inštitúcie 4. mája 1948, ktorá spolupracovala s podpornými výbormi v Európe, stáli na popredných miestach Slováci Ján Papánek a Juraj Slávik. Najmä prvotné finančné prostriedky pochádzali z fondov, s ktorými Papánek ako československý zástupca v OSN disponoval.⁴² V júni 1948 povolili americké úrady organizovať Fond na medzinárodnej báze, sľúbili ústretovosť úradov pri vybavovaní utečeneckej agendy a požiadaviek (vrátane zákona o prísťahovalectve) a pomoc aj pri riešení finančných záležitostí. Fond a jeho vedúci činitelia mali tiež podporu vplyvnej krajinskej organizácie - *Československej národnej rady v Amerike*. Tiež v Rakúsku získali emigranti pomoc francúzskych a amerických okupačných úradov. V júli 1948 vznikol *Pomocný výbor československých utečencov* v Innsbrucku a v Linci existoval *Československý komitét pre Rakúsko*. V Taliansku dokonca existoval zvlášť český a slovenský pomocný výbor pre politických utečencov.⁴³ Podobné pomocné organizácie vznikali aj v Kanade či vo Švajčiarsku. V mnohých z nich na popredných miestach figurovali popri dominantnejších Čechoch tiež reprezentanti slovenského pofebruárového exilu.⁴⁴ Postupom času sa utečenecké tábory od slovenských a českých utečencov vyprázdňovali a oni si nachádzali nový „domov“ v hostiteľských krajinách. Mnohí zostávali priamo v Nemecku a čiastočne v Rakúsku (či už kvôli znalosti jazyka alebo kvôli blízkosti k rod-

⁴¹ Od mája 1948 do júna 1949 získal Fond v hotovosti 23 517 dolárov, okrem toho šatstvo a iné potrebné veci v hodnote 40 500 dolárov. Finančne i materiálne zásielky smerovali okamžite utečencom a pokrývali aj najnevyhnutnejšie výdavky zástupcov utečeneckých táborov. Jednu z aktivít fondu predstavovalo i pomoc študentom. Do leta 1949 získal Fond 32 štipendií na amerických univerzitách a študentom hradil navyše dopravu a ubytovanie.

⁴² Bližšie k úlohe J. Papánka pri organizovaní Amerického fondu pre československých utečencov pozri: MICHÁLEK, Slavomír: *Ján Papánek - politik, diplomat, humanista*. Bratislava: Veda, 1996, s. 106-110.

⁴³ V Rakúsku bolo pre československých pofebruárových utečencov vyčlenených niekoľko objektov v americkom sektore Viedne, ale najväčším táborom bol tyrolský Walchsee, spojený s pôsobením organizácie Social Service for Czechoslovaks in Austria, v čele ktorej stál slovenský demokrat Matej Josko. Ďalšie tábory boli v Linci a v okolí. V Taliansku bolo najväčšie utečenecké stredisko v Bagnoli pri Neapoli.

V táboroch v Nemecku a Rakúsku neskôr vznikla aj samospráva zastrešená organizáciou Československé združenie demokratických síl v Nemecku, na čele ktorej bol Ilja Gregor a po jeho odchode do USA Emil Ransdorf.

JIRÁSEK, Zdeněk - TRAPL, Miloš: *Exilová politika v letech 1948-1956*. Olomouc: Centrum pro československé exilová studia, 1996, s. 16.

⁴⁴ Bližšie pozri: KAPLAN, Karel: *Poúnorový exil 1948-49*. Liberec: Dialog, 2007, s. 23-24.

nej krajine). Väčšina však napokon skončila vo výrazne vzdialenejších destináciách, najmä v USA, ktoré bez problémov dokázalo vstrebať aj takúto početnejšiu enklávu cudzincov.

Ukončenie táborových provizórií a etablovanie sa väčšieho množstva československých utečencov v ich nových „vlastiach“, umožňovalo desiatkam jednotlivcov-politikov, pre ktorých aj v exile zostávala politika prioritným zameraním, rozvinúť svoje aktivity v širšom a výraznejšom zmysle. Postupne sa opäť začali selektovať politické jadrá predošlých politických strán (a nie iba tých, ktoré boli činné v povojnovom Československu, ale aj niektorých prvorepublikových). Tie okolo seba nabaľovali ďalších utečencov. Pre nich ale politika prevažne zostávala iba doplnkovou aktivitou popri ich bežnej každodennej práci, ktorou si zabezpečovali v novom prostredí živobytie. Takto vytvárané pofebruárové exilové politické strany sa zasa prirodzene snažili získavať a presvedčovať o svojej politickej „pravde“ stovky a tisícky emigrantov, ich potenciálnych prívržencov. V tejto svojej činnosti narážali na dva až tri hlavné limitujúce faktory: Prvým bola samotná geopolitická realita. Tá neposkytovala príliš svetlé vyhliadky na pád komunistického bloku, ani na aktívnejšiu politiku USA v zmysle radikálnejšieho či systematickejšieho boja za likvidáciu komunistických režimov v strednej a východnej Európe. V čase „horúcej“ vojny sa aktivity exilu smerom k radovým utečencom/emigrantom prezentujú a presadzujú ľahšie, lebo je možné ich podporiť víziou blízkeho víťazstva nad nepriateľským blokom, krajinou či režimom. Studenovojsnové status quo, alebo skôr patová situácia spôsobená relatívnou jadrovou a vojenskou rovnováhou medzi supervelmocami znamenali, že na dlhé obdobie bude treba zmieriť sa s nemožnosťou na návrat domov. Keďže ale v roku 1948 ešte nebolo vôbec jasné, ako dlho môže tento stav trvať, politický exil bol ešte značne aktívny a robil si veľké plány o skorom návrate do Československa. V „rozšafnejších“ akciách ho však limitovala nielen snaha USA i ďalších západných štátov nehrotiť situáciu do otvoreného konfliktu, ale aj nedostatok finančného a materiálneho zabezpečenia väčších aktivít.

Na odchod do „tretieho“ odboja sa nikto veľmi nepripravoval, lebo rozhodujúci februárový stret s komunistami prišiel dosť neočakávane. Spočiatku gros exilových „devíz“ preto pochádzala z osobných zdrojov predfebruárových politikov, funkcionárov, úradníkov či podnikateľov. Časť mohli poskytnúť diplomatickí zástupcovia Československa, ktorí odmietli slúžiť novému režimu a mali vplyv na niektoré československé zdroje v zahraničí. Vo veľkej miere sa však nový exil musel spoliehať najmä na podporu od krajanov či od hostiteľských

krajín, najmä ich nevládných organizácií. A to boli zdroje veľmi nepravidelné a ťažko ovplyvniteľné. Až neskôr sa mohol exil spoliehať aj na pravidelnejšiu podporu Západu, keď sa najmä USA rozhodli priamo alebo skryte (cez blízke mimovládne organizácie a spoločnosti) financovať napr. rozhlasové vysielanie do východného bloku a pod. Tak či onak, najmä slovenských pofebruárových politikov morila predstava, že finančná poddimenzovanosť ich politických aktivít bude mať v súťaži z už etablovaným ľudáckym exilom veľmi zlý dopad na ochotu mnohých utečencov podporovať jeden či druhý exil.⁴⁵ Tieto obavy však boli väčšinou neopodstatnené, keďže západné úradné miesta neprejavovali pochopenie pre ľudácke politické ciele. A postupne si pofebruárový exil dokázal zabezpečiť, resp. mal zabezpečené svoje základné finančné krytie.

Paradoxne to bol práve pofebruárový československý exil, ktorý povzbudil aktivitu aj v ľudáckom exile. Záležitosť Československa bola vo februári 1948 s konečnou platnosťou rozhodnutá v prospech komunistického monopolu. Na Západe už etablovaný (aj keď oficiálne iba tolerovaný, ale nepodporovaný) ľudácky exil sa do značnej mohol cítiť ako morálny víťaz. Od začiatku svojho exilu totiž napádal nekomunistov v Národnom fronte, obviňujúc ich z kolaborácie a akceptovania komunistov. Teraz mohol západným politikom a verejnosti tvrdiť, že na rozdiel od československých povojnových nekomunistických politikov, on vždy videli v komunizme najväčšie nebezpečenstvo. A jeho predstavitelia boli pripravení a odhodlaní proti nemu bojovať ešte v časoch, keď mu národní socialisti, ľudovci či slovenskí demokrati pomáhali dostať sa do vlády a tváriť sa štátotvorne. Svoje prepojenia na vojnový nacizmus či fašizmus samozrejme nespomínali. Práve naopak. Na Západe sa vydávali za najväčších obhajcov slobody a demokracie. S príchodom nových utečencov zo Slovenska v nich ľudácky režim videl prirodzene nové žriedlo zdrojov pre svoje rady. Ved' mnohí z nich boli frustrovaní z toho, že ich povojnoví politickí lídri nedokázali zabrániť komunistickej infiltrácii a ovládnutiu krajiny, aj keď mnohí z nich mali mnoho príležitostí i právomocí im v tom zabrániť. Zo snahy loviť v „mútnych vodách“ pofebruárovej slovenskej emigrácie v Nemecku a Rakúsku sa rodili rôzne propagačné akcie

⁴⁵ „V rakúskych táborech je mnoho Slovákov žijúcich v zlých podmienkach, následkom čoho stávajú sa ľahkou korisťou Ďurčanského, ktorý ináč je v Argentíne, kde s krajanmi zakladá nejakú fabriku. ...Verbuje našich do Argentíny a sľubuje každému obstaráť do 8 týždňov papiere... skupina Sidorova (Paučo, J. Mikula, Krajčovič)... Pracujú publikačne, majú v táborech svojich ľudí, sú zásobovaní katolíckmi z USA a peniazmi z Ríma.“ LA SNK Martin, f. Jozef Lettrich, k. 6. *List Štefana Kočvaru Jozefovi Lettrichovi, Londýn, 12. 4. 1948.*

slovenských „separatistov“. Na jednej strane očierňovali svojich teraz už exilových konkurentov z „demokratického“ pročeškoslovenského exilu, na druhej strane sa snažili radovým exulantom ponúknuť žiarivejší program a víziu ako slovenskí „čechoslovakisti“. V júni 1948 dokázali v utečeneckých táborech v Nemecku zorganizovať pomerne širokú kampaň, ktorej leitmotívom bolo, že 90 % pofebruárových utečencov je za samostatný slovenský štát a odmieta československú orientáciu jej slovenských predstaviteľov.⁴⁶ Na výpady voči politickým lídrom slovenského pofebruárového exilu sa okolie Jozefa Lettricha snažilo príliš nereagovať. Uvedomovali si, že akákoľvek radikalizácia a verejná pretriasanie vnútorných problémov (češko)slovenského exilu automaticky zoslabuje jeho tlak a renomé u západných politikov, ktorých sa práve naopak snažili presvedčiť o jednote, prospešnosti a bezproblémovosti nového exilu.⁴⁷ Československy orientovaní slovenskí utečenci v Nemecku či Rakúsku sa však aj tak rozhodli voči aktivitám ľudáckej emigrácie vytvárať akési vlastné „samoobranne“ spolky. Takto napr. vzniklo v septembri, resp. v októbri 1948 v tábore v Ludwigsburgu *Združenie demokratických Slovákov*. Za jeho vznikom stál Karol Belák-Berger. Jeho činovníkmi boli tiež bývalý významní politici DS Ľudovít Linczényi, Vojtech Vagašský, či Pavol Blaho (Strana slobody). Vydávali dokonca cyklostylovaný časopis *Informátor*, v ktorom brojili tak voči slovenským „separatistom“, ako aj voči českej ľahostajnosti pri riešení rovnocenného postavenia Slovákov v spoločných orgánoch.⁴⁸

Na jeseň 1948 postúpilo ďalej formovanie sa ústredného orgánu československého pofebruárového exilu. Keďže vytvorenie akejkoľvek exilovej vlády (tak, ako tomu bolo počas „horúcej“ vojny v rokoch 1939-1945) bolo nereálne, lebo Západ oficiálne uznával českosloven-

⁴⁶ V jednom z vtedy rozširovaných ľudáckych prehlásení/memoránd sa písalo: „My, dole podpísaní príslušníci slovenského národa v exile, prehlasujeme týmto, že za žiadnych okolností neuznávame Slovenskú demokratickú stranu a jej predstaviteľov... Toto podnikáme preto, že pocitujeme, že hore spomínaná politická strana bola Slovákom vnútená zo zahraničia, lebo mali ako jedinú alternatívu Slovenskú komunistickú stranu, a preto radšej volili Slovenskú demokratickú stranu. Cítíme, že konanie a záväzky, učinené Slovenskou demokratickou stranou a jej predstaviteľmi, slovenský národ nikdy neschváli. Aktivity zradcov ktoréhokol'vek národa sú odsúdeniahodné nielen ľuďmi samotnými, ale rovnako aj preto, lebo protirečia Božím zákonom. Z týchto dôvodov Slovenskú demokratickú stranu neuznávame...“ KAPLAN, Karel: *Pouťorový exil 1948-49*. Liberec: Dialog, 2007, s. 62.

ČELKO, Vojtech: Začiatky emigrácie Jozefa Lettricha vo svetle korešpondencie s jeho osobným tajomníkom Mírom Haviarom. In: „*Spoznal som svetlo a už viac nechcem tmú*“. *Pocta Jozefovi Jablonickému*. Bratislava: Ústav politických vied SAV, 2005, s. 137-139.

⁴⁸ Bližšie pozri: ŠPETKO, Jozef: *Slovenská politická emigrácia v 20. storočí*. Praha: Danubius, 1994, s. 198-200.

ské komunistické štátne orgány za legitímnych predstaviteľov Československa, hľadala sa iná alternatíva. A paradoxne pri nej zohrávali Slováci ešte väčšiu úlohu ako pri tvorbe druhého exilu v rokoch II. svetovej vojny. Na čele aktivít za vytvorenie a uznanie exilovej centrálky totiž stáli dvaja významní reprezentanti pofebruárového exilu resp. československej emigrácie – Jozef Lettrich a Štefan Osuský.

Ich prvou konkrétnou politickou akciou v Spojených štátoch bolo memorandum predložené v júni 1948 Štátnemu departamentu (Ministerstvu zahraničných vecí). Bolo výsledkom prvých politických porád, ktoré sa uskutočnili v Spojených štátoch a signifikantne boli ich účastníkmi najmä Slováci, predovšetkým bývalí diplomati. 14. júna 1948 sa v jednej z newyorských reštaurácií stretli 7 Slovinci (bývalý delegát pri OSN J. Papánek, bývalý veľvyslanec vo Washingtone J. Slávik, členovia misie pri OSN M. Múdry a L. Ruhmann, generál J. Ambruš, J. Lettrich a Š. Osuský)⁴⁹ a jediný Čech (bývalý veľvyslanec v Turecku J. Kolowrat-Krakovský). Analyzovali najmä medzinárodnú situáciu a postavenie komunistického Československa, resp. možnosti exilu zmeniť súčasný stav. Nasledujúci deň (už bez Kolowrata-Krakovského) sa stretli na hotely a sformulovali memorandum pre americké ministerstvo zahraničia. Vyjadrovalo postoj emigrantov k nastoleniu komunistického režimu v Československu a proklamovalo politické aktivity za jeho návrat k demokracii. Štefan Osuský zaslal 18. júna toto memorandum americkému ministrovi zahraničných vecí Georgovi C. Marshallovi. Memorandum nakoniec osobne predal a prediskutoval Osuský s námestníkom ministra Normanom Armourom 25. júna. Armour uvedené aktivity pochopiteľne podporil. Prisľúbil o nich informovať rozhlasom v *Hlase Ameriky*. Zároveň však vystríhal predtým, aby zamýšľaná koncentrujúca exilová organizácia mala charakter exilovej vlády, či si činila takéto nároky. Nemal námietok voči akémukol'vek stretávaniu a organizovaniu sa bývalých československých politikov a utečencov v USA, vrátane zabezpečenia komerčnej bankovej pôžičky na tieto aktivity. Oficiálne sa však nemohlo ministerstvo spájať s otvorenou podporou takejto „odbojnej“ exilovej organizácie.⁵⁰

⁴⁹ V tom čase profesor na univerzite Colgate v Hamiltone (New York). Stále miesto lektora európskej histórie a diplomacie tu získal Štefan Osuský v lete 1946. Využíval však ponuky aj ďalších univerzít, klubov či iných organizácií a prednášal po celých USA. Oboznamoval Američanov najmä so vzťahovými veľmocenskými problémami a perspektívami budúceho geopolitického vývoja. MICHÁLEK, Slavomír: *Diplomat Štefan Osuský*. Bratislava: Veda, 1999, s. 182.

⁵⁰ RAŠKA, Francis D.: *Opuštění bojovníci. Historie Rady svobodného Československa*. Praha: Academia, 2009, s. 23-24.

Po odobrení politického pôsobenia emigrantov Štátnym departmentom a oboznámení verejnosti s ich plánmi a základným programom sa mohol naštartovať proces vedúci k utvoreniu *Rady slobodného Československa* ako vrcholného politického orgánu českého a slovenského pofebruárového exilu. V dňoch 17. a 18. júla 1948 sa v New Yorku uskutočnila porada americkej skupiny exilových politikov. Českú stranu viedol predfebruárový predseda národných socialistov Petr Zenkl. Početnejšiu slovenskú skupinu Jozef Lettrich (aj keď treba povedať, že Ján Papánek či Juraj Slávik mali často politicky bližšie skôr k Zenklovej skupine).⁵¹

Tu sa vyskytol problém s akceptovaním agrárnikov či živnostníkov v štruktúrach Rady, inokedy sa nevedeli dohodnúť na princípy paritného zastúpenia Slovákov a Čechov (na ktorom bazírovali slovenskí demokrati vedený Lettrichom), inokedy bol problém v personálnych vzťahoch českých nekomunistických strán. Nie malé konflikty vznikali pri rozriešení princípu zastúpenia jednotlivých lokálnych reprezentácií v centrálnom exilovom orgáne. V USA sa nachádzajúci politici prirodzene z praktických príčin kládli dôraz na jednotu a centralizovanosť organizácie, ktorá mala hlavné zastúpenie v USA (New York, Washington...). Naopak reprezentanti početných exilových komunít v európskych krajinách (Nemecko, Veľká Británia, Francúzsko...) sa obávali supremacie zo strany exilu v USA a snažili sa o svoje čo najväčšie zastúpenie v centrálnych orgánoch Rady, ako aj o čo najväčšiu autonómnosť svojich lokálnych orgánov voči vedeniu Rady sídliacej v USA.⁵² Zosúladiť záujmy viac ako 200 exilových organizácií roztrúsených po celom svete⁵³ bola sifyzovská práca. Všetky tieto spory sa riešili na množstve porád. Jedny z najvýznamnejších sa uskutočnili v Paríži a vôbec sa neniesli v dobrom dochu.⁵⁴

Exilová realita, ktorá favorizovala dominantnú „washingtonskú“ skupinu v USA, a tlak samotných amerických orgánov na dohodu, bez ktorej nebola možná výraznejšia podpora exilu z ich strany, napokon presvedčili menšie „opozičné“ skupiny, aby sa prispôbili. Zo slovenského pohľadu je podstatné, že sa Jozefovi Lettrichovi a slovenským

⁵¹ Tamtiež, s. 27-30.

⁵² ČELKO, Vojtech: Začiatky emigrácie Jozefa Lettricha vo svetle korešpondencie s jeho osobným tajomníkom Mirom Haviarom. In: „*Spoznal som svetlo a už viac nechcem tmu*“. *Pocta Jozefovi Jablonickému*. Bratislava: Ústav politických vied SAV, 2005, s. 138.

⁵³ KAPLAN, Karel: *Poúnorový exil 1948-49*. Liberec: Dialog, 2007, s. 125.

ČELKO, Vojtech: Začiatky emigrácie Jozefa Lettricha vo svetle korešpondencie s jeho osobným tajomníkom Mirom Haviarom. In: „*Spoznal som svetlo a už viac nechcem tmu*“. *Pocta Jozefovi Jablonickému*. Bratislava: Ústav politických vied SAV, 2005, s. 140.

demokratom podarilo presadiť jedinečné paritné zastúpenie Slovákov v predsedníctve Rady. A to napriek tomu, že sa nemohol plne spoliehať na jednotnú frontu slovenských exulantov, kedy či už silne pročeskoslovenskí jednotlivci (J. Papánek, J. Slávik...) alebo niektorí predstavitelia Strany slobody oportunisticky podporovali aj stanoviská českej strany či priamo národných socialistov,⁵⁵ vedených Zenkлом. Nakoniec však aj bývalí politici Strany slobody v značnej miere podporovali snahy DS o paritné zastúpenie Slovákov v Rade.⁵⁶

Symbolicky bol preto vybraný práve 23. február 1949, ako deň vrcholiacej vládnej krízy, v ktorej stratili nekomunistické sily moc, ktorá bola uchvátená komunistami. V ustanovujúcej Proklamácii Rady slobodného Československa, vysielanej v tento deň večer o 20.00 v New Yorkskom rozhlase, sa hovorilo: *„My, demokratickí Česi a Slováci, založili sme Radu slobodného Československa... Vlasť umlčaná všetkými krutými a rafinovanými prostriedkami modernej hrôzovlády, nemôže hovoriť a preto budeme hovoriť za ňu. ...Zhromaždili sme sa tu aj tí, ktorí pred desiatimi rokmi začali boj proti Hitlerovskej tyranii. S nimi sú tu tí, ktorí prežili tú istú dobu v Hitlerových žalároch. Sú tu aj mnohí z tých, ktorí v roku 1944 zahájili slovenské povstanie. Sú tu tiež tí, ktorí po porážke nacistického panstva pokúšali sa vo vláde o obnovu demokratických zriadení. Po trojročnom boji podľahli holému násiliu. Sú tu tiež muži, ktorí odišli za hranice z odporu k surovosti a násiliu... Náš ľud výde z tejto krízy so zosilnenou vierou v demokraciu a dovtedy sľubujeme, že budeme informovať svet o našom ľude a nevykonáme nič, čo by bolo na úkor celistvosti československého štátu. Kto ide za niečim iným, nemá miesta medzi nami. ...Očakávame, že rady ostatných stredoeurópskych štátov, keď sa otvoria, budú spoločne s nami uvažovať o formách očakávanej súčinnosti. ... Neodvažujeme sa predpísať vám, ako si máte doma počínať. Pokiaľ ide o vaše zmýšľanie, vyslovujeme smelú prosbu: aj pod besniacou hordou zachovajte charakter národa v čistote. Keď myslíte, buďte slobodnými ľuďmi.“*⁵⁷

Aj keď činnosť Rady obmedzovali meniace sa priority západných štátov, ktorých úsilie sa rozvinulo do mierového spolužitia s Východným blokom, vykonala i tak veľmi veľa práce. Pomohla veľkej mase utečencov z komunistického Československa začať v cudzine nový život. Členovia Rady neskôr hrali dôležitú úlohu pri rozhlasovom vysie-

⁵⁵ Porovnaj: RAŠKA, Francis D.: *Opuštění bojovníci. Historie Rady svobodného Československa*. Praha: Academia, 2009, s. 36.

⁵⁶ Porovnaj: Archiv Ústavu pro soudobé dějiny v Prahe, f. Hubert Ripka. *Stanovisko Politické skupiny Strany slobody, Paríž, 1. 11. 1948*.

⁵⁷ Štátny archív Bratislava, f. Štátny súd v Bratislave, Or III 68/48 (Lettrich Jozef).

laní do Československa (Rádio Slobodná Európa, Hlas Ameriky). Rada zastupovala Československo v *Zhromaždení podrobených európskych národov*, ktoré integrovalo všetky exilové nekomunistické reprezentácie z Východnej Európy. Rada sa výrazne aktivizovala pri spochybňovaní sovietskej nadvlády v strednej a juhovýchodnej Európe a pomáhala čeliť komunistickému ideologickému boju na Západe.⁵⁸

Na druhej strane treba priznať, že trpela podobnou, alebo možno ešte väčšou mierou fragmentácie a roztržiek, ako ľudácky exil. Rada sa niekoľko krát fakticky rozpadla a znovu obnovovala, vznikali kontra-organizácie, jej vnútorná činnosť bola často paralyzovaná početnými straníckymi a najmä osobnými animozitami a konfliktmi. Nie raz zachraňoval situáciu iba rózny vklad amerických „patrónov“, ktorí hrozili zastavením financovania aktivít Rady, čo by pre organizáciu pofebruárového politického exilu bolo fatálne. Postupne sa však aj tak mimo Rady vytvárali iné potenciálne platformy politickej angažovanosti demokratických politikov z Československa resp. celkovo aktivizujúcich sa osôb z radov pofebruárového exilu. Čestné miesto „zamestnávateľa“ a akejsi „hlásnej trúby“ exilu tu malo *Rádio slobodná Európa*⁵⁹ a ďalšie podobné médiá, ale tiež krajanské a exilové organizácie, snažiace sa udržať zápas o obnovu slobody a demokracie v rodnej vlasti.

Politiká emigrácia po roku 1968

V prvej polovici 60tych rokov bol vývoj komunistického režimu v Československu charakteristický snahou o jeho reformy. Tie najskôr vychádzali z ekonomických imperatívov nutnosti znížiť zväčšujúci sa rozdiel medzi prosperitou západných „kapitalistických“ štátov s trhovým hospodárstvom a znižujúcou sa efektivitou práce a hospodárstva v komunistickom Československu. Na to nadväzovala snaha o spoločenské reformy, ktoré mali naštartovať mentálne obrodenie komunistickej spoločnosti, liberalizovať stále pretrvávajúce rezíduá predošlého stalinizmu a prekonať tak odcudzenie medzi všetko ríadiacou komunistickou stranou resp. jej vedením a československým ľudom. Tieto sľubne sa rozbiehajúce reformy, známe neskôr ako tzv. pražská jar či obrodný proces, boli napokon násilne zastavené intervenciou Sovietskeho zväzu a ďalších štyroch armád Varšavskej zmlu-

⁵⁸ RAŠKA, Francis D.: *Opuštění bojovníci. Historie Rady svobodného Československa*. Praha: Academia, 2009, s. 13.

⁵⁹ K slovenskému zastúpeniu v tom najdôležitejšom médiu protikomunistického odboja pozri: JUNEK, Marek: Slovenská redakce Rádia Svobodná Evropa. In: JUNEK, Marek a kol.: *Svobodně! Radio Svobodná Evropa 1951-2011*. Praha: Radioservis 2011, s. 61-67.

vy. Vojenský zásah Moskvy a jej nohsledov z okolitých komunistických krajín a Bulharska vyplýval z obáv z „revolučného“ vplyvu československých reforiem na stabilitu komunistického bloku a ich jednotlivých krajín.

Násilné prerušenie československých reforiem, sprevádzaných liberalizáciou hospodárskeho a spoločenského systému, rehabilitáciami predošlých obetí komunistického režimu či dokonca pokusmi o slobodné uvažovanie mimo mantinelov daných komunistickou stranou a ideológiou, znamenalo po auguste 1968 zároveň pochovanie akýchkoľvek nádejí na celospoločensky podporovanú snahu o „poľudšenie“ československého socializmu/komunizmu. V reakcii na bezprecedentnú „spojeneckú“ okupáciu Varšavskými vojskami a s negatívnou víziou nových represí voči nositeľom a podporovateľom reforiem zo 60tych rokov odchádzala z Československa ďalšia vlna politických emigrantov. Tentoraz ešte masívnejšia, ako tá z roku 1948. Možno to tiež vysvetliť faktom, že zatiaľ čo pri nastolení komunistického režimu z roku 1948 ešte mohli u väčšej časti obyvateľstva existovať pozitívne očakávania z nového režimu, po 20 rokoch komunistickej totality a najmä „čiernych“ 50tych rokov plných represí a politicko-spoločensko-kultúrneho regresu takéto ilúzie z nastolenia akéhosi neostalinizmu po auguste 1968 už neexistovali.

V prvom roku sovietskej okupácie Československa po tzv. pražskej jari 1968 sa odhady počtu politických emigrantov z krajiny pohybujú od zhruba 50 tisíc⁶⁰ až po viac ako sto tisíc, a celkovo do roku 1989 maximálne až takmer na štvrt' milióna (oficiálne dobové režimné odhady ale pripúšťali rádovo menšie počty). Podiel utečencov zo Slovenska sa z tohto počtu prirodzene ťažko odhaduje, lebo k nemu neexistujú podrobnejšie štatistiky. Ale dá sa predpokladať, že bude asi opäť na úrovni jednej štvrtiny z celkového počtu emigrantov.⁶¹ Lebo napriek zvýšeniu podielu Slovenka na počte obyvateľov republiky v prvom povojnovom dvadsaťročí, politicko-spoločenské motivácie k úniku z krajiny boli na Slovenku zjavne menej akútne ako v českých krajinách, ktoré celkovo viac doplatili na reformný „idealizmus“ tzv. pražskej jari a kde boli aj následné represie omnoho výraznejšie ako na Slovensku.

Nová masívna vlna utečencov pred komunistickým režimom musela mať samozrejme vplyv aj na „starú“ emigráciu, či už tú krátko

⁶⁰ KAPLAN, Karel: *Poúnorový exil 1948-49*. Liberec: Dialog, 2007, s. 27.

⁶¹ ŠPROCHA, Branislav – MAJO, Juraj: *Storočie populačného vývoja Slovenska I.: demografické procesy*. Bratislava: Infostat, 2016, s. 152-153.

povojnú z roku 1945 alebo na tú po februári 1948. Fakticky v oboch prípadoch to znamenalo, že pôvodné ideové i cieľové fundamenty predošlých emigrácií sa značne zmenili. Emigranti po roku 1968 už boli generačne aj skúsenostne inou skupinou obyvateľstva ako tí, ktorí odchádzali z Československa či Slovenska po roku 1945 resp. 1948. Už nešlo primárne o ideologických politických odporcov komunizmu, ktorí boli predtým najmä jeho stranícky oponenti. V novej emigračnej vlne bolo už aj mnoho niekdajších „zamestnancov“ komunistického režimu či priamo členov komunistickej strany. Tí po násilnom umlčaní reforiem režimu po auguste 1968 stratili akékoľvek ilúzie o jeho možnosti samostatne a slobodne sa rozvíjať. Nevraviac o tom, že veľká časť odchádzala po roku 1968 najmä kvôli obave s nemožnosti sa plne profesijne rozvíjať a žiť v prosperite, ktorú ponúkal slobodný západný svet. Ich motivácia k odchodu už teda nebola tak striktné politická, ako pri ľudáckom či demokratickom exile z predošlých období.

V politickej oblasti sa napríklad „zrastenie“ ľudáckej emigrácie s časťou emigrácie po roku 1968 dialo už na báze modifikovaného cieľa „separatistického“ zahraničného odboja či exilu. Nová emigrácia už nemala priame prepojenie na ľudácky režim a preto aj ich politické zakomponovanie do snáh niekdajšieho ľudáckeho režimu o obnovenie slovenskej štátnosti sa muselo diať na novej báze oslobodenej od rezídií Slovenského štátu. S výrazným finančným zainteresovaním kanadského „uránového magnáta“ slovensko-rusínskeho pôvodu Štefana Romana tak vznikla v roku 1971 zastrešujúca organizácia slovenského „separatistického“ exilu *Svetový kongres Slovákov*. Organizácia v sebe integrovala ako predošlé ľudácke exilové organizácie, tak aj množstvo nových exulantov, ktorí prišli na Západ po roku 1968 v novej emigračnej vlne. Spájala ich idea vytvorenia demokratickej slovenskej štátnosti v stredovýchodnej Európe zbavenej sovietskeho komunistického diktátu.⁶²

⁶² LETZ, Róbert: Slovenský politický exil a komunizmus v európskom kontexte. In: JAŠEK, Peter (ed.): *Politický exil z krajín strednej a východnej Európy*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2017, s. 40-41.

AUTORI:

prof. PhDr. Michal Šmigel', PhD. – Katedra histórie Filozofickej fakulty Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici.

Mgr. Patrik Kunec, PhD. - Katedra histórie Filozofickej fakulty Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici.

Mgr. Patrícia Schleiermacher – absolventka Katedry histórie Filozofickej fakulty Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici.

doc. PhDr. Ľubica Harbul'ová, CSc. – Inštitút histórie Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove.

prof. PhDr. Martin Hetényi, PhD. – Ústav pre výskum kultúrneho dedičstva Konštantína a Metoda Filozofickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre.

PhDr. Milica Majeriková-Molitoris, PhD. – Spolok Slovákov v Poľsku.

doc. PhDr. Jiří Friedl, PhD. – Filozofická fakulta Masarykovej univerzity v Brne, Historický ústavu AV ČR.

doc. PhDr. Marek Syrný, PhD. – Katedra histórie Filozofickej fakulty Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici.

Utečenci na Slovensku

SUMMARY

REFUGEES IN SLOVAKIA. THE COUNTRY'S HISTORICAL EXPERIENCE WITH REFUGEE WAVES IN THE 20TH CENTURY

The aim of this publication is to provide a more comprehensive analytical-synthetic view of the refugee waves that Slovakia faced in the 20th century. It focuses on clarifying the origins of refugee migrations and Slovakia's dealings with them during the chosen period. The introductory study approaches (using selected examples) the issue of forced European migrations in modern history – from the beginning of the 16th century to the turn of the 19th and 20th centuries. It is followed by studies examining Slovakia's experiences with refugee waves in the first half of the 20th century. The issue of war refugees in Austria-Hungary during the First World War and the issue of Russian and Ukrainian emigration to Slovakia in the interwar period (1920–1939) are raised. Other studies examine: the situation of Slovak refugees from the Hungarian-occupied territories of southern Slovakia after the first Vienna Arbitration in 1938 (using the example of the Nitra region); the wave of refugees from the territory of the USSR (especially western Ukraine) to Slovakia in 1944; the issue of refugees (Slovaks) from the regions of upper Orava and northern Spiš, and their settlement in post-war Slovakia (1945–1946); emigration from Poland in 1945–1948, or rather the categories of refugees from Poland who passed through Czecho-Slovak territory or sought salvation in post-war Czechoslovakia. In the second half of the 20th century, Slovakia no longer faced external immigration, which was a consequence of the closure of the Eastern Bloc under the hegemony of the USSR. On the contrary, the refugees were citizens of Czechoslovakia – thousands of them fled the Communist-ruled country after 1948 and after 1968 (until the fall of the regime). The last study of this publication is thus dedicated to politically motivated emigration from Slovakia after 1945. Individual studies examine the motivations and forms of individual refugee waves heading to (or through) Slovakia, map refugee routes, analyze the process of accepting/refusing/expelling refugees, state security measures, the involvement of state, non-governmental and international organizations, the responses of the Slovak population to refugees, and the impacts of the waves of refugees on the country. The aim of the publication is to reveal Slovakia's experience with refugee waves in the past and contribute to the revival of historical memory concerning refugees.

**Utečenci na Slovensku.
Historická skúsenosť krajiny s utečeneckými vlnami
v 20. storočí**

Editori:	prof. PhDr. Michal Šmigel', PhD. Mgr. Patrik Kunec, PhD.
Recenzenti:	prof. PhDr. Pavol Tišliar, PhD. prof. Vjačeslav Meňkovskij, DrSc.
Jazyk. korektúra:	prof. PaedDr. Miroslav Kmeť, PhD. Mgr. Jana Karcolová, PhD.
Návrh obálky:	prof. PhDr. Michal Šmigel', PhD.
Rozsah:	248 strán
Vydanie:	prvé
Formát:	A5
Vydavateľ:	Belianum. Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici
Edícia:	Filozofická fakulta
Rok:	2024

ISBN 978-80-557-2225-2

<https://doi.org/10.24040/2024.9788055722252>